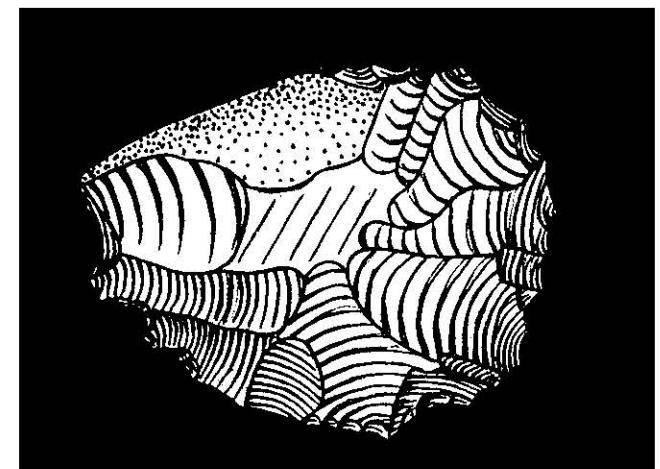

АРХЕОЛОГІЯ

34 * 1980

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

34

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1980

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории Украинской ССР, критика и библиография, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території Української РСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, чикладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*,
C. D. Крижницький, *M. P. Кучеря*, *Є. В. Максимов* (заступник
відповідального редактора), *H. C. Руденко* (відповідальний
секретар), *O. L. Стешенка*, *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*,
O. P. Черніш, *B. A. Шрамко*

Редакція історичної та археологічної літератури

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

34

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *A. O. Золотарьова*. Художний редактор *C. P. Квітка*. Технічний редактор *G. P. Боднер*.
Коректор *H. O. Луцька*

Інформ. бланк № 3739

Здано до набору 14.04.80. Підп. до друку 21.10.80. БФ 01147. Формат 70×108/16. Папір друк. № 2.
Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 10,9. Тираж 1000 пр. Зам. 1009. Це
на 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держком-
видаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні Львівського облполіграф-
видаву, Львів, Стефаника, 11. Зам. 3020.

10602-661
A 46-80 0507000000
M221(04)-80

© Видавництво «Наукова думка», 1980

С. С. БЕЗСОНОВА

Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології

Питання релігійної ідеології залишаються одним з найменш розроблених розділів скіфознавства. До цього часу ми мали лише окремі розробки у цій галузі. Єдина узагальнююча стаття М. І. Артамонова¹ була в основному підсумком робіт того періоду у вивчені скіфської релігії, коли вона розглядалась у відриві від іншого іndoіранського світу і головна увага приділялась вивченню її місцевих джерел та зіставленню з релігією античного світу. Вважаючи релігійні уявлення скіфів досить примітивними, дослідник відзначав недостатню функціональну розмежованість божеств, сильні тотемістичні пережитки та інші архаїчні форми релігії, відсутність професійного жрецтва тощо².

Як частину загальноіранської спадщини розглядали скіфські релігійні і міфологічні уявлення прихильники теорії трифункціональності іndoевропейської міфології Ж. Дюмезіль, Е. Бенвеніст, М. Моле, А. Кристенсен, В. Бранденштейн та ін.³ Але всі ці дослідники не вивчали скіфський матеріал у всій його повноті, він залишився для них другорядним джерелом. До того ж їх праці, не перекладені на російську мову, були відомі лише вузькому колу спеціалістів, що не могло не вплинути на загальний рівень вивчення скіфської релігії⁴.

Починаючи з 50—60-х років з'являється ряд праць (В. І. Абаєва, Е. А. Грантовського, В. Д. Блаватського, А. М. Хазанова, О. Ю. Кузьминої), де враховано останні досягнення у галузі іndoіранської і порівняльної міфології і висвітлено скіфський матеріал на цьому фоні. Нещодавно з'явилася монографія Д. С. Раєвського⁵ — перша велика праця, що присвячена дослідженню скіфської релігії. По суті, дослідник у своїй монографії вперше ставить питання про правомірність реконструкції скіфської міфології та релігії як системи, про співвідношення її з релігійними системами інших іndoіранських народів. Систематизація розрізнених знань із скіфської міфології, розробка основних її образів — безсумнівна заслуга автора. Новим моментом є також широке використання Д. С. Раєвським пам'яток образотворчого мистецтва для реконструкції скіфських міфологічних сюжетів.

Як випливає з підзаголовку роботи Д. С. Раєвського, сам автор вважає своє дослідження лише спробою такої реконструкції, тобто

¹ Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скіфов.— АСГЭ, 1961, вып. 2, с. 57—87.

² Там же.

³ Зведення досліджень XIX ст. у цій галузі див.: Bonnell E. Beiträge zur Altertumskunde Russlands von den ältesten Zeiten bis uns Jahr 400 v. Chr. Bd. 1. St.-Петербург, 1882.

⁴ 1974 р. опубліковано короткий виклад і критику концепції Ж. Дюмезіля та його послідовників (Хазанов А. М. Скифское общество в трудах Жоржа Дюмезіля.— ВДИ, 1974, № 3, с. 183—192). 1976 р. видано тематичну збірку (Дюмезіль Ж. Осетинский эпос и мифология. М.), яка включає стисливий зміст його основних праць з міфології та епосу народів.

⁵ Раевский Д. С. Очерки идеологии скіфо-сакских племен. Опыт реконструкции скіфской міфології. М., 1977.

припускає в якійсь мірі гіпотетичність висновків і обмежує поставлене завдання характеристикою частини єдиного скіфського міфологічного комплексу. Відсутність автентичних релігійних текстів є головною причиною труднощів у вивченні релігії скіфів, тому це застереження необхідне у зв'язку з обмеженістю джерел (дані античних авторів, образотворчі пам'ятки, загальноарійські паралелі).

Дослідженням Д. С. Раевського притаманна полемічна загострість, що викликає бажання дискутувати з автором щодо порушених ним цікавих проблем. В обсязі статті важко охарактеризувати всі аспекти багатопланової праці, а тим більше аргументовано заперечувати автору в усіх спірних випадках. Зупинимось лише на такому важливому аспекті дослідження, як аналіз скіфської генеалогічної легенди та суть деяких головних персонажів скіфської міфології (образ першопредка).

Скіфська легенда є відправним пунктом дослідження Д. С. Раевського і основним об'єктом вивчення. Безперечною заслугою його слід визнати систематизацію всіх наративних матеріалів, що належать до легенди, та їх аналіз саме як джерела міфологічного. Традиційно легенда аналізувалась в основному з точки зору її етносоціального та історичного змісту, але, як показав автор, найбільші можливості дає якраз підхід до неї як до специфічного міфологічного джерела.

Тут, однак, слід зробити відступ, щоб розібрatisя у ставленні дослідника до свого основного джерела, досить складного в зв'язку з давністю його формування, пізнішою обробкою, а також скороченнями, які внесли античні автори. Тому, очевидно, в літературі віддається перевага найбільш нейтральній назві — «легенда» і не обґрутується належність останньої до якогось певного типу фольклорних текстів. До міфів її відносять С. П. Толстов, М. Ф. Болтенко, В. П. Петров та М. Л. Макаревич⁶. Втім, останні з названих авторів вважають міфом лише найдавнішу частину легенди, так само, як і А. М. Хазанов. Він вбачає міфологічні ознаки у всіх основних частинах скіфського варіанта легенди і визначає епізоди — міф про Таргітая і про священні дарунки як символи соціального розподілу суспільства, що стадіально належали до раннього ступеня розвитку епосу⁷. Б. М. Граков та Л. А. Єльницький схильні відносити легенду до епічних творів, а такий знавець старовинного фольклору як Е. М. Мелетинський обмежується нейтральними термінами «династійна сага» та «генеалогічний переказ»⁸. Д. С. Раевський найрішучіше відстоює визначення легенди як міфологічного джерела (с. 8, 12, 19, 39 та ін.), а саме міфу — космогонічного. В результаті аналізу образів він робить висновок про можливість принципово відмінного від інших трактування легенди в цілому, до визначення її місця у системі скіфської міфології. «Легенда ця розповідає передусім не про виникнення етноплемінної чи станово-кастової організації скіфського суспільства, а про формування світобудови в цілому, тобто має космологічний і навіть космогонічний характер, втілений у генеалогічній розповіді. Інакше кажучи, скіфська легенда це космогонічний міф, у якому знаходить відображення скіфська модель світу. Найясніше це відчувається у версії Г—І*, але відбиття такого розуміння можна помітити й у інших версіях. Надання ж легенді етногоніч-

⁶ Толстов С. П. Древний Хорезм. М.—Л., 1948, с. 295; Болтенко М. Ф. Неродотеана.— МАСП, вып. 3. Одесса, 1960, с. 44; Петров В. П., Макаревич М. Л. Скифская генеалогическая легенда.— СА, 1963, № 1, с. 22.

⁷ Хазанов А. М. Легенда о происхождении скіфов.— Скифский мир. К., 1975, с. 76, 83, 88—89.

⁸ Граков Б. Н. Скифский Геракл.— КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 8; Ельницкий Л. А. Скифия Евразийских степей. Новосибирск, 1977, с. 224—226; Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. М., 1958, с. 129.

* Тут і далі версії зазначені так, як у книзі Д. С. Раевського.

ного чи соціального звучання є не більш ніж поодинокими випадками осмислення цієї моделі» (с. 63—64) *.

Ігнорувати міфологічні моменти у легенді недоречно. У всіх розглядуваних версіях вони становлять її стародавнє ядро (божествоене або напівбожествоене походження героїв, їх тотемічні риси, чудесні знамення і дари). Проте наявна і така ознака епічного жанру, як історизм: згадка про 1000-літній період від правління Таргітая до походу Дарія, відображення реальних історичних подій (взаємини племен або племінних союзів) у версіях Г—II, DC, ВФ. До епічних ознак можна також включити: роль царя як головної дійової особи; героїчні мотиви (боротьба з чудовиськами або підкорення сусідніх племен). Отже, скіфська генеалогічна легенда — це вже не міф у точному розумінні, якщо вважати міфом специфічний оповідний текст з притаманними йому законочленостями **. Навіть у найбільш міфологічній версії Г—I ці мотиви підпорядковані ідеї зовсім не міфологічній — обґрутуванню єдності походження всіх скіфів, божественності царської влади, нерівноправного становища окремих частин скіфського союзу. У цьому є підстави бачити результат жрецької обробки легенд.

Мовою архаїчних міфів у легенді втілено історичні процеси етнічної консолідації племен та соціальної будови суспільства. Усі версії (за винятком епічної версії В. Флакка), які розглянуто в монографії, поєднані генеалогічним сюжетом, тобто є передусім легендами — передказами про походження народів. Ця назва здається найточнішою⁹. І саме генеалогічний сюжет забезпечив таку популярність і стійкість основного змісту легенди. Тут міфічна генеалогія, по суті, являє собою офіційну історію скіфів.

Визначення легенди як космогонічного міфа пов'язується у монографії головним чином з ідеєю про відтворення будови космосу у соціальній структурі суспільства (с. 63—64). З таким висновком не можна погодитись. Вже саме зіставлення скіфської легенди зі схемою подібних текстів (за В. М. Топоровим¹⁰), розпочате автором (с. 79—80), виявляє їх суттєву різницю. Насамперед, не витримана звичайна схема побудови тексту: серія негативних міркувань («до початку світу», опис хаосу); серія позитивних тверджень про послідовне створення елементів світобудови¹¹. «Творення світу», його космогонічний аспект, власне, починається і закінчується народженням людської істоти, Таргітая, що виступає, таким чином, як останній член космологічного ряду і одночасно перший член історичного (або квазі-історичного) ряду.

В скіфській легенді більше підкреслюється антропогонічний сюжет, що був складовою частиною космогонічних міфів¹².

У класичних «міфах творення» (австрійський архаїчний епос «Енумана Еліш», «Речі Вафтрудніра» з «Старшої Едди», «Рігведа» (гімн X, 72) дія відбувається «до початку світу», до появи людей, і мова йде про створення старого і нового покоління богів, упорядкування первісного хаосу і створення людей. Це відображене у скіфській легенді лише

* На думку автора, це підтверджується тим фактом, що про створення тричленної становово-кастової структури йдеться лише у горизонтах III—б версій Г—I і ВФ.

** Всі версії легенди суттєво різняться за формою: версія Г—I має риси релігійного міфу, у версії Г—II, яка подає народну творчість без помітних слідів грецької обробки, наявні мотиви казки; версія ВФ і DC переважно епічні і можуть бути віднесені до міфо-історичних традицій.

⁹ Е. М. Мелетинський відносить генеалогічну легенду як вид сюжету до епічних форм. Див.: Мелетинський Е. М. Происхождение героического эпоса. М., 1963, с. 32.

¹⁰ Топоров В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний.— ТЗС, т. 6, вип. 308. Тарту, 1973, с. 120.

¹¹ Там же, с. 116—117. Негативні міркування вичерпуються повідомленням про пустельну країну (тобто існування ландшафту вже мається на увазі, особливо у версії Г—II, де згадуються ліси, тваринний світ).

¹² Токарев С. А. Что такое мифология? — Вопросы истории религии и атеизма, 1962, 10, с. 366—367.

посередньо (боротьба Геракла з Геріоном і з Араксом), зате в ній підкреслено моменти соціальні й історичні. Ця риса взагалі характерна для генеалогічних міфів, які більшою мірою, ніж космогонічні, пов'язані з соціальним ладом суспільства, являючи собою ідеологічну концепцію¹³.

За своїм міфологічним змістом легенда може входити до категорії етіологічних міфів. Останні існують поряд з розвинутими космогонічними, але перетворення хаосу в космос представлено у них посереднім шляхом, через введення різних соціальних інститутів, культурних звищайв тощо¹⁴. Це теж пафос «творення світу», «світобудова» у широкому розумінні, оскільки людське суспільство і космос поєднувалися в архаїчній свідомості в одне ціле.

Цілком можливо, що у скіфів були й розвинуті теогонії і космогонії, тобто міфи, в яких головна увага скерована не на походження окремих племен, а на процес космогенезу. Але у легенді відображені (мабуть, завдяки античній обробці) лише космогонічна схема, та сама, яка зберігається довгий час у власні історичних текстах. Збіг же у побудові генеалогічної за формою скіфської легенди і космогонічних текстів (як ланцюга породжень) в основному пояснюється тим, що вони пов'язані з джерелами так званого космологічного періоду¹⁵. Скіфський космогонічний міф (точніше — його схему) можна лише реконструювати, що й робить автор.

Але від трактування легенди як космогонічного міфу залежить значною мірою інтерпретація її центральних персонажів, насамперед Таргітая, і вся реконструкція скіфської моделі світу (на рівні пантеону і космогонії), тому цей аспект дослідження потребує пильної уваги.

Такій реконструкції передує здійснений автором структурний аналіз всіх версій легенди з метою з'ясування їх етіологічного змісту. Аналіз починається з розгляду кожної версії за її складовими елементами, якими є покоління (генеалогічний горизонт структури легенди, табл. I, с. 40). Після того проводиться уніфікація версій з точки зору повноти відображуваної в них генеалогічної схеми (табл. II, с. 43), тобто персонажі, що належать до одного генеалогічного горизонту, опиняються у всіх випадках на одному рівні, а в разі відсутності однієї з проміжних ланок вона реконструюється. За основу береться генеалогічна структура версії Г—І, як найбільш повна. Автор виходить з того, що належність персонажа до того чи іншого покоління (генеалогічного горизонту) є його основною функцією, інакше кажучи, їх взаємозвязок у ступенях споріднення батько (мати) — син (сини) є непорушним. Умовність і недостатність критеріїв очевидні*. У міфічній генеалогії навіть однієї релігійної системи додержання послідовності всіх ланок не є обов'язковим — пропуск або перестановка однієї з них чи кількох були звичайною справою. Яскравий приклад — міфічна генеалогія авестійських та ведичних божеств і героїв. Така початкова установка призводить іноді до явних натяжок. Зокрема, зовсім непереконливе тлумачення дієслова «*ргогіпто*» і припущення про відсутність однієї генеалогічної ланки у версії ВФ (с. 42). У версії Г—ІІ реконструкція верхньої ланки мотивується тим, що походження Геракла від Зевса було загальновідомим (с. 41). Але у грецькій традиції, за повідомленням Геродота (II, 44), Геракл виступає як герой¹⁶, син Амфітріона.

¹³ Анисимов А. Ф. Релігія епохи матриархата.— Ежегодник музея істории религии и атеизма, 1958, т. 2, с. 274.

¹⁴ Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. М., 1976, с. 201.

¹⁵ Топоров В. Н. О космологических источниках, с. 124.

* Якщо цей критерій вибору основної функції виправдовує себе в межах одного міфологічного або епічного комплексу, то для порівняння міфологічних комплексів, генетична спорідненість яких не встановлена, він навряд чи придатний.

¹⁶ Також, Paus IX, 27, 6—8.

Загалом використання структурної методики можна визнати доцільним, бо з'ясування структури легенди полегшує її аналіз. Найбільш вдалим моментом є виділення у всіх версіях нижчого горизонту (ІІ), який складається у трьох версіях (Г—I, Г—ІІ і ВФ) з трьох персонажів і у двох версіях (ДС і ЕП) з двох. Найменшу стійкість мав, таким чином, якраз середній (ІІ) горизонт (Таргітай у версії Г—I і Скіф у версії ДС), а саме він оголошується центральним персонажем генеалогічної легенди (с. 54). Останній виявляє тенденцію зливатись з горизонтом I, як припускає і сам автор (с. 42). Найбільшу ж стійкість мають крайні ланки — горизонти I і III (верховне божество та герой — епоніми окремих племен і соціальних груп), що повинно свідчити про першорядне значення цих частин.

Тут ми підходимо до одного з суттєвих моментів дослідження співвідношення міфології скіфів (як частини ідеології суспільства) з теорією трифункціональної структури індоєвропейських міфів, розробленої французьким соціологом Ж. Дюмезілем¹⁷. Д. С. Раєвський належить до числа прихильників цього одного з найбільш популярних напрямів сучасної міфології. У своїй праці він здійснив спробу пов'язати концепцію Дюмезіля¹⁸ з історичним матеріалом, простежити її в історичному розвитку (розділ IV). Дослідження всіх версій скіфської легенди¹⁹ приводить його до висновку, що тричленна схема органічно притаманна скіфській ідеології, бо відображає тричленну будову космосу. Д. С. Раєвський поглиблює і розширює аргументацію своїх попередників, зокрема про скіфських царів як представників військового стану (с. 75 та ін.).

Головну увагу автор приділяє обґрунтуванню тези про належність тричленних структур не тільки до міфічних часів, але й до реальної скіфської дійсності, про їх роль як органічної частини ідеології. Підтвердження цього він бачить в аналізі соціальної термінології і даних поховального обряду (с. 147—153), які, однак, являють собою досить скупий матеріал.

Дослідження останніх горизонтів легенди привело автора до висновку, що вони мають подібний етіологічний зміст, але відображають різні традиції, представлені двочленною і тричленною схемами. Співіснування обох традицій він зрештою відносить до двох різних етносів — кіммерійців і скіфів (с. 137—138). Такий висновок при всій його гіпотетичності^{*} є правомірним, оскільки він внутрішньо не суперечливий, тобто узгоджується з ходом попередніх міркувань, які, в свою чергу, спираються на одну з існуючих в історичній науці точок зору.

¹⁷ Хазанов А. М. Скіфське общество., с. 183—192.

¹⁸ За теорією Дюмезіля божества, які належать до найбільш давнього шару у ряді індоєвропейських міфологічних систем, втілюють три різні функції; 1) магіко-юридичну (містичний і адміністративні аспекти); 2) фізичної сили, в основному військової; 3) родючості (в широкому сенсі). Зарубіжні дослідники (А. Крістенсен, Ж. Дюмезіль, Е. Бенвеніст) розглядали лише скіфський варіант легенди Геродота, як більш інформативний, і підтвердження своєї теорії знаходили лише у символіці священих дарунків і (у меншій мірі) в назвах γένης, які походять від трьох синів Таргітая. Аргументацію Дюмезіля розвинув далі на скіфському матеріалі Грантовский Э. А. (Індоіранські касты у скіфов. М., 1960), який використав вперше комплексний підхід до вивчення джерела.

¹⁹ Соціальна інтерпретація скіфської легенди була запропонована у свій час А. Крістенсеном і розвинута далі Е. Бенвеністом і Ж. Дюмезілем, погляди якого в цьому напрямі не залишились незмінними. В останніх своїх працях він схиляється до думки, що у скіфському суспільстві за часів Геродота соціальний тричленний розподіл не існував реально, а лише відображав закам'янілу схему (Дюмезіль Ж. Осетинский епос., с. 155—161).

* Гіпотетичне передусім трактування легенди Діодора як підстави для висновку про «ломку традиційної тричленної структури суспільства» (с. 79). Архаїчний міф про двох братів, Пала і Напа, родоначальників скіфських царів, один з яких був пов'язаний з мирною, а другий — з військовою сферою життя, може якраз свідчити на користь точки зору В. І. Іванова (див. вище).

Безперечно цікава спроба Д. С. Раєвського простежити співіснування цих двох традицій у конкретно-історичному плані. Дуже фрагментарний матеріал, який був у його розпорядженні, він досліджує з притаманною йому винахідливістю і дотепністю. Найбільш цікавим є дослідження інституту царської влади (с. 161 та ін.), а також зміни позицій військового стану і жрецтва у ході історичного розвитку. Головна лінія тут намічена вірно і обґрунтування її переконливе, за винятком складних реконструкцій ритуалу, як аргументів для розкриття ритуально-магічних функцій царя.

Загалом думка автора про значення тричастинних структур у скіфському суспільстві досить поміркова. В результаті він приходить до висновку про відповідність етнічного і соціального розподілу (с. 155), а довгочасність тричленної схеми пояснює її співвідношенням з космічною тричастинною схемою (с. 148). Його припущення щодо співіснування бінарних і тернарних структур у рамках скіфської традиції змикаються якоюсь мірою з висновками В. В. Іванова, зробленими на основі аналізу римської міфології. В. В. Іванов припускає, що триедність у міфологічних уявленнях іndoевропейців не є прямим відображенням соціальних структур (для них в основному характерне подвійне протиставлення), а лише відтворення структури космічного простору, представленого світовим деревом²⁰. Ця точка зору правомірна. Факт співіснування двоїстих і троїстих схем соціального розподілу суспільства всіх іndoевропейських народів може свідчити, що триедина схема, яка задовольняла основним потребам суспільства, існувала у сфері ідеології, тоді як у реальному житті постає головним чином подвійне протиставлення.

Повернемось, однак, до аналізу скіфської моделі світу (на космологічному рівні), яку реконструює автор. Тричленність скіфської схеми світобудови на «нижчому» міфологічному рівні підтверджується іменами синів Таргітая: Сонце (Небо) — цар, Гора — цар, Глибина — цар²¹. На вишому щаблі, на рівні божества, виступає на всіх ступенях подвійне протиставлення: небо — земля. Д. С. Раєвський, спираючись в основному на досвід вивчення структури ведичного пантеону²², реконструює між цими двома членами середній, який є сполучною ланкою (с. 60—61). У космічному плані це «тілесний», «смертний» світ людей. Роль реконструйованої середньої ланки у скіфській космологічній схемі також повинна бути значною. Про це свідчить стійкість мотиву «космічного дерева», яке і є втіленням зони, що сполучає небесну та земну сферу. Схематичне зображення «космічного дерева» являють собою численні скіфські навершя, семантика яких — рослинна, зооморфна, антропоморфна є іndoевропейською. Особливо виразне навершя з уроч. Лиса Гора поблизу Дніпропетровська — на ньому стовбур дерева злитий з фігурою бога-творця²³.

Проте проблема виділення в пантеоні скіфів спеціального божества «середнього світу» більш складна, ніж у реконструкції Д. С. Раєвського. На думку дослідника, такою постаттю був Таргітай — фундатор тілесного світу і його втілення, який разом з верховними божествами неба і землі утворює вертикальну модель світу: Папай — Таргітай — Алі (с. 62). За основу тут прийнятий комплекс ведичного Індри — божества середнього світу, центрального персонажа ведичної міфології (с. 57). В культі Індри найяскравіше виявляється специфічний для ша-

²⁰ Иванов В. В. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии.— ТЗС, вып. 4. Тарту, 1969, с. 60—63.

²¹ Грантовский Э. А. Указ. соч., с. 7—9.

²² Огібенін Б. Л. Структура міфологіческих текстов Ригведы (ведийская космогонія). М., 1968.

²³ Древности Приднепровья, вып. 2. К., 1899, рис. на с. 14.

манізму символізм центру всесвіту, пов'язаний з світовим деревом²⁴. Однак культ Інди добре вивчений за писемними джерелами, чого, на жаль, не можна сказати про персонажів скіфської міфології.

Чи був божеством Таргітай? По суті, він піднесений до цього рангу в результаті необґрунтованого трактування генеалогічного міфу як космогонічного. Саме його народження представлена (по аналогії з народженням ведичного Інди) як створення середнього світу внаслідок розділення неба і землі (с. 61—62). Але, по-перше, батьки Таргітая — не небо і земля (Папай й Апі), а Папай і Німфа (дочка Борісфена), тобто за своїм рангом він не бог, а герой, як і інші персонажі генеалогічної легенди — його сини, змієдіва, Геракл, сини Геракла та ін. Схема Папай — Таргітай — Апі залишається схемою тричастинної будови космосу, яку можна реконструювати на підставі міфу, так само як у тріаді синів Таргітая слід вбачати ремінісценцію творення світу на нижчому рівні.

Звичайно, використовування давнього міфологічного образу (у даному випадку Таргітая) для реконструкції комплекса певного божества, чиїм втіленням він був, правомірне. Але, по-перше, образи міфологічних героїв не адекватні божествам, вони розвивалися за власними законами. По-друге, кого саме втілював Таргітай?

Як згадувалось вище, середній горизонт (ІІ) у легенді, представлений у схемі Д. С. Раєвського Таргітаем — Гераклом, якраз найменш стійкий і виявляє тенденцію до злиття з горизонтом І (Зевс — Папай). Особливо наочно це постає у версії Г—ІІ і ВФ, де Колакс уособлює сина Юпітера (Зевса). Чи відбулося таке злиття внаслідок античної обробки, чи обидва персонажі були дуже близькими за функціями (особливо щодо однієї жіночої народжуючої основи, пов'язаної з землею і водою), але це факт. А якщо у скіфському пантеоні був Геракл (Herod., IV, 59), то логічно припустити, що цьому божеству властиві й функції родючості та військова функція, які тісно пов'язувались, наприклад, у культі ведичного Інди²⁵, а також авестійського Веретрагни (Яшт, XIII).

Комплекс Інди — Веретрагни, за дослідженням Е. Бенвеніста і А. Рену²⁶, був представлений в усіх індоєвропейських пантеонах. Головною функцією його була перемога над триголовим драконом і визволення води (коров, дів). Цей комплекс переможного божества презентуваний як в індоєвропейських пантеонах (ведичний Індра, авестійський Веретрагна, грецький Геракл, хетський Тешуб, скандінавський Тор та ін.), так і в міфологічному епосі (авестійський Хаошьянх, Траетаона і Керсаспа, ведичний Трітта, грецький Геракл).

Перемога божества над чудовиськом (драконом), який символізував темні сили, була в індоєвропейській міфології завершальним актом створення світу (перехід від хаосу до впорядкованого космосу) і являла собою етіологічний момент переходу від старого року до нового²⁷. Героя (у середньовічному Ірані ним був Ферідун) зображав у цьому ритуалі цар²⁸. Значення цього комплексу уявлень в ідеології царства Атея переконливо показане Б. М. Граковим²⁹. Мотив перемоги над змієм мав і інший, космогонічний, відтінок — безпосереднє створення світу. Так, Індра «видуває» велетенського змія з повітряного простору,

²⁴ Oguibenine B. L. Sur le symbolique du type shamanique dans le Rgveda.— Труды по востоковедению, т. 1. Тарту, 1968, с. 140—150.

²⁵ Огібєнін Б. Л. Из области ведийской міфологии.— Народы Азии и Африки, 1967, № 3, с. 128.

²⁶ Benveniste E., et Renou A. Vrtra et Vrtragna. Paris, 1934.

²⁷ Топоров В. Н. О космологических источниках., с. 115; Мелетенский Е. М. Происхождение., с. 376; Елизаренкова Т. Я. Комментарии к Ригведе, с. 44.

²⁸ Widengren G. The Sacral Kingship of Iran.— Regalia Sacra. Leiden, 1959. p. 251.

²⁹ Граков Б. Н. Указ. соч.

аналогічно тому, як скандінавський Тор піднімає «змія середньої землі з океану»³⁰. Божествам, що перемагають чудовиськ і тим самим влаштовують світ, в іndoевропейській міфології приписуються звичайно функції божеств грому. Через свої функції деміурга і військовий аспект вони мають тенденцію до злиття з верховним богом-творцем або відтісняють його на другий план. Варіанти можуть бути різними: ведичний Варуна був поступово відтіснений войовничим Індрою³¹; в авестійській теології функції творця світу і людей були монополією верховного божества Ахура-Мазди, а образ бога перемоги Веретрагни ніби зовсім не мав космогонічних функцій. Не мав їх і грецький Геракл, незважаючи на яскравий прояв комплексу згаданого загальноарійського божества (перемога над триголовим чудовиськом та інші подвиги). Ці функції, як і роль божества грому, були притаманні Зевсу. Хетський бог грому і бог-войовник Тешуб піднявся понад усіма іншими, скандінавський Тор фактично зливався з Одіном. Цілком очевидно, що комплекс Індрі — Веретрагни був представлений у скіфській міфології³² образами Геракла — Таргітая. Щодо теологічного рівня, то за відсутністю писемних даних важко судити, яким чином функції цього архаїчного божества були «розділені» між скіфськими богами, у першу чергу між Зевсом — Папаем і Гераклом. Чи був останній напівбогом-напівгероем, як у античній теології (Негод. II, 43—44), або аналогічно ведичному Індрі, зріс до розмірів космічної фігури, божества тілесного світу, головного персонажа не тільки міфології, а й теології?

Д. С. Раєвський дотримується останньої думки, причому одним з головних аргументів (крім космогонічних функцій Геракла) при реконструкції образу Таргітая — Геракла є трактування образу водоплавного птаха як одного з суттєвих атрибутів цього божества, його символу і втілення (с. 58—61). Звідси робиться припущення, що культові посудини з скіфських поховань, на яких зображене водоплавних птахів, усі пов'язані з культом Таргітая, а їх символіка зумовлена інвеститурою — здобуттям влади над земним світом. Слід, однак, визнати, що зображення на гайманівській чащі і карагодеуашхському ритоні не можуть бути надійними аргументами для підтвердження цієї тези. У трактовці сюжету цієї чащі як сцени інвенститури є ряд натяжок: семантична тотожність чащі і бурдюка (явна ознака структуралізму), момент передачі лука (якого тут бути не могло, судячи з розташування рук персонажів). Немає тут і «гусака», якого нібито підносить Таргітая скіф у «позі поклоніння». У так званого гуся явно поламана шия, насправді це, мабуть, бурдюк, а до нього приклався скіф у позі, яка найімовірніше свідчить про сп'яніння (аналогічні сцени відомі на античних кіліках). Таким чином, тут, очевидно, представлена епічна сцена бенкету героїв. Колективні бенкети з винопиттям — важливий ритуал скіфських військових союзів³³. Влаштування ушанування взагалі було одним з найважливіших занять епічних героїв³⁴. На карагодеуашхсько-

³⁰ Ригведа, VIII, 51, 8. Поразка змія Врітри тотожня встановленню космічного стовпа (ваджри), тобто створенню проміжного простору між небом і землею (Там же, VIII, 3, 20); Огібекін Б. Л. Структура міфологических текстов Ригведы, с. 36; Мелетинский Е. М. Поэтика мифа, с. 193.

³¹ Елизаренкова Т. Я. Еще раз о ведийском боже Варуна (Varuna). — Труды по востоковедению, I. Тарту, 1968, с. 113—120.

³² Кузьмина Е. Е. Цилиндрическая печать из Мервского оазиса со сценой единоборства. — История иранского государства и культуры. М., 1971, с. 180—181; Раєвский Д. С. Указ. соч., с. 81 та ін.

³³ Негод., IV, 66.

³⁴ Про значення винопиття і бенкетів у ідеології і образотворчому мистецтві іранців див.: Розенберг А. Ф. О вине и пирах в персидской национальной эпопее. — Сборник музея антропологии и этнографии при Российской академии наук, т. 5, вып. 1. Пг., 1918, с. 376, 387; Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, с. 77.

му ритоні, центральна сцена якого, безумовно, пов'язана з концепцією божественного походження царської влади, фриз з водоплавними птахами, що ковтають риб, слід розглядати, передусім, як уособлення водної стихії (пор. із зображенням води на сасанідських келихах) ³⁵. Можливо також, що вода (фриз з качками) символізує в даному випадку смертний земний світ (враховуючи його розташування під фризом, де зображено богів,— втілення вищого світу *). Отже, нічого «дивовижного» у такому сусідстві немає (с. 60). Образ водоплавного птаха тут навряд чи можна вважати символом влади над земним світом, тим більше, що у самій сцені інвеститури фігурує вручення ритона, а не птаха. Автор явно захопився однозначним трактуванням цього образу, хоч вихідна посилка про семантику його у світогляді іndoєвропейців (с. 59—61) не викликає сумніву.

Водоплавний птах, як свідчить велике поширення цього мотиву на пам'ятках IV ст. до н. е., належав до багатозначних образів, що взагалі характерно для світогляду давніх іранців. Зокрема, М. І. Ростовцев підкresлював зв'язок як ритуального посуду, так і водоплавного птаха з культом Великої богині ³⁶. Тут не місце для дискусії про призначення ритуального посуду у скіфів, однак за даними скіфської археології і порівняльної міфології можна твердити, що він пов'язаний передусім з культом священного напою, а вже через нього — з широким колом уявлень (культ Великої богині, геройованого предка, есхатологічні вірування), серед яких царська влада становить лише окремий випадок.

Образ Таргітая автор вбачає також у фігури божества на згаданому наверші з урочища Лиса Гора (с. 114—115). Підставою для такого ототожнення є уявлення про Таргітая як про центр чотирикутного світу (с. 83—84). Немає повної впевненості, що цей мотив пов'язаний саме з Таргітаем. В усякому разі, місце народження останнього не відповідає уявленням про центр чотирикутної Скіфії, якщо вважати ним Ексампей (с. 113—114). Ексампей міг бути центром лише так званої Архайчної Скіфії (а щодо неї місце народження Таргітая розташоване на околиці), як і місце, де народився Таргітай, могло становити культовий центр реальної Скіфії часів Геродота. Лише такі висновки випливають з лисемних джерел, які ми маємо. Іndoєвропейські міфологічні паралелі переконливо свідчать, що центр чотирикутного світу — це передусім світове дерево і пов'язаний з ним великий комплекс шаманських уявлень про божество, яке заповнює цілий всесвіт (брахман, пуруша, тобто персоніфікація всесвітньої жертви і всієї світобудови) ³⁷. У розвинутих пантеонах цей образ найбільше відповідає верховному богу — творцю богів і людей, семантичним еквівалентом якого і атрибутом постає орел, що мешкає на світовому дереві. Втіленням цього орла у різних релігійних системах є індійський Індра, скандінавський Одін, грецький Зевс, римський Юпітер. На гілках світового дерева пасуться його коні (вовки) і сидять птахи — його діти і помічники ³⁸. Здається, що відмовлятися від традиційного трактування цього образу як уособлення Папая було б передчасним.

Але, незважаючи на все це, Папай не був єдиним божеством, пов'язаним з культом світового дерева і орла. Крім нього, ще існував

³⁵ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 363, табл. 1, 4, 1—2.

* Таке ж саме значення мав, очевидно, фриз із зображенням водоплавних птахів на срібних кулястих посудинах з курганів Куль-Оба, Патініотті, Чмірева Могила.

³⁶ Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд.— МАР, вып. 34. Pg., 1914, с. 83—84.

³⁷ Топоров В. Н. О брахмане. К истокам концепции.— Проблемы истории языков и культуры народов Индии. М., 1974, с. 20 и др.

³⁸ Штернберг Л. Я. Культ орла у сибирских народов.— Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 116—119.

бог-войовник Ареї, у культі якого виразно простежуються риси шаманського комплексу: чотирикутні піраміди з хмизу з укріпленим вгорі акінаком (як символ жертовного стовпа, що пов'язує середній світ зі сферою богів), наявність екстатичних моментів у ритуалі. Цікаво також, що в цьому ритуалі є риси, що споріднюють його з осетинським Батрадзом, який у нартовському епосі вважається аналогом Індри і головним вершителем подвигів³⁹. Найбільш вірогідна його належність до божеств фрако-скіфо-кавказького ареалу, типу Діоніса — Арея і фракійського Залмоксіса⁴⁰. Геродот називає Арея съомим, останнім в числі скіфських богів, що явно не відповідає його ролі в суспільному житті. Це пояснюється, очевидно, його тісним зв'язком з божествами нижчого рангу (ареями), покровителями окремих племен. Саме Ареї, на нашу думку, міг відповідати у скіфському пантеоні середньому горизонту світобудови і бути сполучною ланкою між двома зонами⁴¹.

Розглянемо тепер образ Таргітая як персонажа легенди. У свій час Б. М. Грakov ототожнив його з Гераклом еллінської версії Геродота⁴² і це ототожнення прийняте багатьма дослідниками, у тому числі Д. С. Раєвським (с. 41, 54 та ін.). Функціональна близькість цих образів безумовна, хоч цілковита ідентифікація не є обов'язковою (пор. збіг функцій авестійських Хаошьянха, Траєтаони, Керсаспи). Не виключена можливість виникнення двох версій легенди Геродота у різноетнічному середовищі.

У міфології і епосі скіфів подібно до інших галузей іранського світу був, очевидно, ряд прабатьків і культурних героїв, образи яких складались з певних компонентів, нерідко тотожніх⁴³. Але кожний з них має своє міфологічне ядро, основний набір функцій⁴⁴.

Головна функція Таргітая — перша людина, праотець всіх скіфів. Він же — перший цар і батько трьох синів, родоначальників трьох соціальних груп суспільства. Імена синів співвідносяться з трьома зонами космосу⁴⁵. Отже, у цьому можна вбачати лише ремінісценцію мотиву антропоморфічного творення світу (наприклад, потрійне розширення землі Імою)⁴⁶. Створюються вже не елементи світу (пор. створення їх із тіл, принесених у жертву Пуруші, Гайомарда, Іміра⁴⁷), а вже володарі цих світів.

Тут підкреслюється роль чоловіка-прабатька як активного народжуючого начала. Жіночим персонажам відводиться значне місце (особливо у версії Г—II), але головним чином пасивне. У першу чергу наголошується божественність прабатька (Зевс, Геракл), а жіночі персонажі вважаються істотами нижчого ієрархічного рівню (німфа, ехідна). Вони взагалі досить одноманітні — породження землі, іноді змієподібні, які живуть у лісах або річках і є втіленням божества землі

³⁹ Дюмезиль Ж. Осетинский эпос., с. 62—64, 65.

⁴⁰ Гочева З. Боги фракийцев и скіфов по сведениям Геродота.— *Studia Thracica*, I. Фрако-скіфські культурні связи. Софія, 1975, с. 144—145.

⁴¹ Бессонова С. С. Скифский Ареї.— Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 60—61.

⁴² Грakov Б. Н. Скифский Геракл; Клингер В. Указ. соч., с. 12.

⁴³ Christensen A. Les types du premier homme et du premier roi dans l'*histoire légendaire des Iraniens*, vol. 1. Stockholm, 1917; vol. 2. Stockholm, 1934; Мелетинський Е. М. О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов.— ПСФ. М., 1964.

⁴⁴ Пор. з авестійськими героями, з яких за одним (Іма) закріпилась роль першого царя, інші ж (Керсаспа) розпалились на два образи: царя і богатиря (Christensen A. Les Kayanides. Kobenhavn, 1931, p. 99—106).

⁴⁵ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, т. 1. М.—Л., 1949, с. 242—243; Грантовский Э. А. Указ. соч.

⁴⁶ Відевдат, II, 10—11.

⁴⁷ Ригведа, X, 13—14. Частиною появи світу було також створення з тіла Пуруші представників різних каст (Ригведа, X, 90, 12); Бундахіши, 31, 6—7; Денкард, VIII, 1, 9—16; Тревер К. В. Гопатшах — пастух — царь.— Труды ОВГЭ, т. 2. Л., 1940, с. 81; Старшая Эдда. Древнескандинавские песни о богах и героях. Речи Вафтруднира, Перев. А. И. Корсуні, 21. М.—Л., 1963.

Апі⁴⁸. Жіночі образи згадуються на початку циклу народження і тим самим затверджується автохтонність скіфів, а головне, законність влади їх царів. Останній момент слід підкреслити окремо. Введення міфічного епізоду в текст історичного переказу Діодора пов'язане саме з генеалогією царів, з народженням царського предка Скіфа і його синів. Про роль жіночого напівзміїного божества у царському культі та ідеології переконливо свідчать й інші дані: свідчення Помпонія Мели («Басіліди виводять своє походження від Геркулеса і Єхидни»)⁴⁹, а також пам'ятки релігійного мистецтва.

У народженні Таргітаем трьох синів, як вважає автор, є натяк на інцест — шлюб з власною матір'ю, богинею землі Апі (с. 50—52, 58). В легенді (версія Г—I) наче немає згадки про інцест («у Таргітая народились три сини»)⁵⁰, але не згадано і про дружину Таргітая. Що це? Випадкова прогалина у відомостях Геродота чи навмисне умовчання з метою приховати «аморальність ситуації»?⁵¹

Оскільки Таргітай — перша людина, вірогідні два варіанти: 1) чудове народження синів без участі матері; 2) інцестуозний шлюб. У принципі інцест у середовищі богів і героїв — звичайне явище (саме як прерогатива божества). Шлюб першої людської пари у іndoіранських переказах нерідко представлений як інцестуозний. Найчастіше це брат і сестра (ведичні Яма і Ямі, іранські Ім і Імак, Машіак і Машіанак, осетинські Урізмаг і Сатана). Здійснюється він з ініціативи сестри. На вищому рівні, на рівні верховних божеств спостерігається більш давня форма інцесту — мати — син, батько — дочка⁵². Це, наприклад, шлюб Ормузда (неба) і його дочки Спендармат (землі), в результаті якого народився Гайомард. Сім'я Гайомарда запліднило його матір-землю⁵³.

Відсутність же дружини Таргітая здається тут цілком природною саме тому, що мова йде про генеалогічну легенду. Згадування жіночого персонажа зовсім не обов'язкове у генеалогіях суспільства з патрілінійним типом споріднення (пор. авестійські генеалогії пешдадідів і каянідів). Не виключено, що матері взагалі не було. Так, в осетинському нартському епосі, генеалогічні мотиви якого близькі до скіфських легенд, іноді спеціально підкреслюється народження героїв одним батьком. Сини «найстарішого нарта» Уархага (Вовка), що поклали початок роду нартів, близнята Ахсар і Ахсартаг народжуються з сімені батька без участі матері⁵⁴. Поява героя із скелі, яка була запліднена батьком (хуррітський Іллікуммі, нартський Сослан та народження сина Мітрою), вважається хуррітокавказьким або скіфо-іранським міфологічним мотивом⁵⁵. Сюди належить і чудесне народження героїв з тіла батька, зокрема Батрадзу, сина Хаміцу, Тешуби, сина Кумарбі, Қай Сіавахшу, сина Қай Уси⁵⁶ тощо. Не менш характерний епізод є у космогонічних

⁴⁸ Болтенко М. Ф. Указ. соч., с. 55; Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, с. 242—243 (вказує на близьку аналогію у нартоських легендах, де всі герої походять по жіночій лінії від дочок водяного царя Донбеттіра).

⁴⁹ Pomp. Mela, II, 11.

⁵⁰ Herod., IV, 5.

⁵¹ Хазанов А. М. Указ. соч., с. 75; Болтенко М. Ф. Указ. соч., с. 55; Раевский Д. С. Указ. соч., с. 50.

⁵² Christensen A. Les types..., 1, с. 31—52; 110—116; 2, с. 22; Дюмезиль Г. Брат и сестра (абхазские сказания о нартах).—Известия СОННИЙ, т. 27. Орджоникидзе, 1968, с. 181—187; Дюмезиль Ж. Осетинский эпос..., с. 79—80.

⁵³ Денкард III, 80, 3—4; Christensen A. Les types..., 1, р. 52.

⁵⁴ Мелетинский Е. М. Место нартских сказаний в истории эпоса.—Нартский эпос. Орджоникидзе, 1957, с. 69. Про архаїчність цього сюжету свідчить поєднання в ньому елементів тотемного міфу і переказу про близнят.

⁵⁵ Мелетинский Е. М. Мифы древнего мира в сравнительном освещении. М., 1971, с. 86—87.

⁵⁶ Мелетинский Е. М. Место нартских сказаний..., с. 72; Мелетинский Е. М. Мифы..., с. 86. (Тим більше можна чекати існування подібних мотивів у міфології скіфів, які знали куваду і траввестизм енареїв); Яшт, XIX, 54—63.

міфах, де нащадки з'являються також у одинокого батька; у скандінавського велетня Іміра «дочка і син виники під пахвою, нога ж з ногою шестишлівого сина турсу народили»⁵⁷.

Наведені вище приклади звичайно не означають, що мотив інцесту з праматір'ю, властивий для іndo-іранської традиції, не був відомим у культовій практиці скіфського суспільства. Священний шлюб царя під час новорічного свята з Великою богинею (втіленням божества землі) — той же інцест. В основі цього обряду лежить дуже поширеній міф календарного циклу про шлюб богині-матері та її сина (брата). Відповідно до грецької теології зв'язок Зевса-Папая і Геї-Апі також був інцестом. Ініціатива змієдіви у шлюбі з Гераклом нагадує аналогічні мотиви в іndo-іранській традиції⁵⁸. Але водночас це взірець екзогамних відносин: підкреслюється немісцеве походження героя і чужерідність його напівзвіриної дружини. У зв'язку з царюванням Скіфа, сина Геракла, Геродот відзначає: «Це тільки і зробила мати на користь Скіфу»⁵⁹ (тобто вона передала йому атрибути влади, виконуючи наказ Геракла). Тим самим у легенді заперечується можливість інцестуозного шлюбу родоначальника скіфських царів.

Щодо повідомлень античних авторів про інцест у середовищі скіфських царів⁶⁰, то про його реальний зміст дає уявлення, можливо, історія Скіла. Після смерті батька «престол у спадшину перейшов до Скіла разом з однією з дружин покійного батька скіф'янкою на ім'я Опія»⁶¹. Отже, Опія була мачухою Скіла, а шлюб з мачухою теж розглядався як інцест. Геродот ніяк не коментує цей факт, але не виключено, що подібні шлюби скіфської знаті мали особливий сакральний характер, бо жінки вважались хранительками царської і землеробської магії⁶².

У легенді про Геракла і зміеногу богиню є глибока місцева основа, тому не можна погодитися з висновками про належність її до фольклору скіфів царських, що були прийшлими племенами (с. 100—101, 134, 138). Міфологічний мотив зв'язку героя (пастуха або мисливця) з лісовою господаркою, богинею полювання, широко відображеній у кавказькому фольклорі⁶³ (відома легенда про Афродіту Апатуру і Геракла⁶⁴, яку порівнюють з еллінською версією геродотової легенди)⁶⁵, має більш близькі аналогії у хетто-хуррітському міфі. Богиня Інара заманює дракона та його дітей на бенкет, де герой Хупасіяс зв'язує дракона, а бог грози його вбиває⁶⁶. В цьому плані слід згадати міф про перемогу Геракла над Араксом (пор. з грецькою легендою про врятування Гераклом Гери від валетня Порфіріона⁶⁷).

Не виключено, що скіфський Геракл вважався найдавнішим парердромом місцевої Великої богині, аналогічно тому, як в грецькій міфології він, втілюючи давньокритське божество, був парердромом Гери, а пізніше

⁵⁷ Старшая Эdda. Речи Вафтруднира, 33.

⁵⁸ Васильков Я. В. Происхождение сюжета Кайрата-парвы.— Проблемы истории языка и культуры народов Индии, с. 144.

⁵⁹ Herod., IV, 10.

⁶⁰ Раевский Д. С. Вказ. праця, с. 50—52.

⁶¹ Herod., IV, 78.

⁶² Briffault R. The Mothers. A Study of the Origins of Sentiments and Institutions, vol. 3. London — New-York, 1927, p. 44. Про політичну символіку інцесту в античному суспільстві і у фракійців див.: Аверинцев С. С. К истолкованию символики мифа об Эдипе.— Античность и современность. М., 1972, с. 90—103; Маразов И. Хиерогамията от Летница.— Археология, год XVIII, книга 4. София 1976, с. 1—13.

⁶³ Вирсаладзе Е. Б. Грузинский охотничий миф и поэзия. М., 1976, с. 96 та ін. Цікаво, що партнером лісової діви іноді постає старійший нарт Үрзмаг. Див.: Вирсаладзе Е. Б. Нартский эпос и охотничьи сказания Грузии. Сказания о нартах.— Эпос народов Кавказа. М., 1969, с. 231.

⁶⁴ Strabo, XI, II, 10.

⁶⁵ Толстов С. П. Указ. соч., с. 236—237; Артамонов М. И. Указ. соч., с. 65.

⁶⁶ Мелетинский Е. М. Мифы..., с. 114.

⁶⁷ Apollod., I, 6, 2.

шанувався разом з Деметрою (подібне явище можна відзначити в римській та етруській релігіях) ⁶⁸.

На наш погляд, сполучення цих двох образів — героя, пов'язаного з символікою бика та змієвидної богині землі, знайшло відображення в образотворчому мистецтві IV ст. до н. е. На відомому блюді з Чортомлицького кургану ⁶⁹ і на кінському налобнику з Цимбалової ⁷⁰ та Товстої Могили богиня землі зображена у поєданні з дуже стилізованим букарніем, що на налобниках розміщений над її головою, а на блюді стилізований під пальметку, з якої виростає протома богині *.

Питання про співвідношення Таргітая з персонажами іранської міфології залишається спірним. А. Кристенсен запропонував ототожнення Таргітая з Хаошьянхом Парадата, засновником міфічної пешадідської династії стародавнього Ірану, першим царем у різних міфологічних традиціях. Цей дослідник вперше звернув увагу на соціальний зміст легенди (трактуючи її в цілому у соціально-етнічному плані), але головним аргументом він вважав співзвуччя імен сина Таргітая Арпоксая і наступника Хаошьянха — Тахма Урупі ⁷¹, а також назви скіфського роду паралатів і титула Хаошьянха — Парадата ⁷². Це ототожнення визнане у радянській літературі ⁷³. До позиції А. Кристенсена близькі С. Уікандер і Ж. Дюмезіль, які вказують на трифункціональний союз Хаошьянха та його наступників — Тахма Урупі і Іма Хшасти ⁷⁴ як на аналогію трьом скіфським γενῆς ⁷⁵. Д. С. Раевський слушно піддав критиці лінгвістичну аргументацію А. Кристенсена (с. 185, с. 34). Не може бути надійним аргументом для ототожнення і трифункціональність. Аналогічний союз утворюють, наприклад, Тріта і його сини Урвахшай і Керсаспа ⁷⁶. Адже, власне кажучи, Таргітай не може бути достатньо вірогідно співвіднесений з якою-небудь з цих трьох функцій, що відповідають лише його синам. Хаошьянх передусім був засновником династії і уособленням функції військової касти ⁷⁷.

Д. С. Раевський слідом за М. Моле та С. П. Толстовим ⁷⁸ відстоює припущення про відповідність Таргітая авестійському Траетаоні (перський Ферідун). Головна підстава для такого зближення — мотив народження у Ферідуна трьох синів, молодший з яких стає царем Ірану (с. 81 та ін.). Близькість двох героїв виявляється і в таких мотивах, як поділ світу між трьома синами, випробування та влаштування їх долі, зв'язок головного героя з биком і його перемога над чудовиськом.

Інші додаткові мотиви та сюжети, залучені для порівняння, мають більш загальний характер: епітети «тройстий», або «потрійний», чотирикутність Скіфії (див. вище), епізод полювання на кабана.

⁶⁸ Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, с. 285—289.

⁶⁹ ДГС, вып. 2. Спб., 1872, альбом, табл. 29.

⁷⁰ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. Ленинград — Прага, 1966, табл. 186.

* Можливо, букарній символізує тут саме водну стихію. Уособлення водного божества у вигляді бика було звичайним для міфологічного мислення багатьох стародавніх народів.

⁷¹ Christensen A. Les types..., I, p. 133—140.

⁷² Яшт, V, 21; Christensen A. Op. cit., p. 140. Слід відзначити, що переклад цього епітету відрізняється у різних авторів: «поставлений на чолі», «перший у законі», «первоозданий» та ін.

⁷³ Абаев В. И. Скифский быт и реформа Зороастра.— Archiv Orientalni. Praha, 1965, с. 39; Кузьмина Е. Е. Цилиндрическая печать..., с. 180—181.

⁷⁴ Яшт XIX, 27—33. Хаошьянх виступає тут як богатир — цар, Тахма Урупі — боатир-чарівник, Іма — власник багатств.

⁷⁵ Dumezil G. La société scythique avait-elle des classes fonctionnelles? — IIJ. Paris, 1962, vol. 5, п. 3; Дюмезіль Ж. Осетинский эпос и мифология, с. 160 и сн. 22.

⁷⁶ Ясна, 9, 10.

⁷⁷ Денкард VIII, 13, а також I, 16—18; V, 4, 2. Цит. за: Хазанов А. М. Указ. соч., с. 10, сн. 17.

⁷⁸ Molé M. Le partage du monde dans la tradition iranienne.— JA. Paris, 1952, vol. 240, fasc. N 4, p. 455—466; Толстов С. П. Древний Хорезм, с. 294—295.

Всі наведені паралелі з давньоіранської міфології між її персонажами та образами Таргітая демонструють подібність лише окремих функцій, мотивів і сюжетів, але аж ніяк міфологічного циклу в усьому обсязі, що, по суті, навряд чи можливо взагалі, особливо при такій обмеженості джерел. У цілому ж слід визнати, що для скіфської міфології більш переконливим у сюжетному плані є порівняння з циклом Траетаони — Ферідуна, ніж з комплексом Хаошьянха.

Образи Траетаони і Хаошьянха були функціонально близькими⁷⁹, тому ототожнення з тим чи іншим не має принципового значення. Обидва вони вже в ахеменідську епоху були відомі в основному як перші царі, герой-переможці чудовиськ, а Хаошьянх, крім того, мав функції першолюдини (іноді його заміщує Тахма Урупі)⁸⁰.

Той факт, що Таргітая порівнюють у сюжетному плані з епічними героями Хаошьянхом і Траетаоною, свідчить про належність його саме до кола епічних персонажів. І з цим, мабуть, треба погодитися. Таргітай — це герой епосу — першопредок, на якого, можливо, перенесено певні космогонічні риси. Не виключено, що постать Таргітай-Геракла зберігає архаїчні риси, які сягають образу людини-бика⁸¹, найдавнішого в іранській міфології (авестійський Гайомард і пастух — цар Гопатшах). Про це може свідчити, насамперед, народження Таргітай біля води, а також бики, яких жene Геракл⁸².

Для типологічної характеристики важливе також зіставлення двох міфічних генеалогій — скіфської і авестійської, що відображені у Яштах і належить в основному до ахеменідських часів. Лише у найдавнішому з Яштів (Фравартін — Яшті) міфічних царів очолює Іма, в останніх — Хаошьянх⁸³. Таким чином, у цій генеалогії мотиви творення світу і походження людства фактично відсутні, мова йде про походження царів. Перша людина (Іма) витісняється місцевим героєм-богатиром*. Аналогічна картина спостерігається і в скіфській міфології: міфічна генеалогія тут теж скорочена, в ній немає першої людської пари або прообразу людини, а очолює її перший цар-герой і першолюдина.

На нашу думку, у скіфській міфології відбулося також переміщення двох близьких за своїми початковими функціями персонажів — Таргітай і Колаксая, образ якого становить значний інтерес для дослідження скіфського комплексу першолюдини. Він свідчить про складну еволюцію міфологічних образів першопредків, в результаті якої між ними було розділено функції і встановлено певну ієрархію. Так, Колаксай, герой прийшлих скіфів-кочівників, став сином Таргітая⁸⁴. У співвідношеннях цих образів можна вбачати політичну тенденцію царських скіфів: всі скіфи походять від найпопулярнішого героя патріарха Таргітай, а їхні царі — від сонячного героя Колаксая⁸⁵, обраного богами бути посередником між ними і людством.

⁷⁹ Christensen A. Les types..., I, p. 140; Толстов С. П. Указ. соч., с. 294.

⁸⁰ Christensen A. Op. cit., p. 136—137, 143.

⁸¹ Толстов С. П. Указ. соч., с. 295.

⁸² Тревер К. В. Указ. соч., с. 71—85.

⁸³ Яшт, V, 21; IX, 3; XIII, 137; XV, 7, 9; XVII, 24; XIX, 25.

* Пізніше, в епоху реставрації найбільш архаїчних образів іранської міфології, на чолі генеалогії став Гайомард, що поєднав риси першої людини, культурного героя, а також творця. Він праобразко першої людської пари (або кількох пар). Див.: Бундахішн, 31, 6—7; Денкард, VIII, 13, 2—8; VII, 1, 9—16; Christensen A. Les types..., I, р. 110—112.

⁸⁴ Хазанов А. М. Указ. соч., с. 87, 89.

⁸⁵ Споріднення родо-племінної аристократії та сонячних божеств пов'язується з часом епохи бронзи (Токарев С. А. Религия в истории народов мира. М., 1964, с. 18). Про сонячну природу Колаксая див.: Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, т. 1. М., 1949, с. 229; 243; Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965, с. 34—40; Грантовский Э. А. Указ. соч., с. 19—20.

С. С. БЕССОНОВА

Некоторые религиозные аспекты скифской идеологии

Резюме

Статья посвящена исследованию некоторых спорных вопросов скифской религиозной идеологии. Поводом к ее написанию послужило появление монографии Д. С. Раевского «Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии», в которой впервые ставится вопрос о правомерности реконструкции скифской мифологии и религии как системы и о соотношении ее с религиозными системами иных индоиранских народов.

В статье дается развернутый анализ некоторых положений этой работы, касающихся трактовки одного из основных источников по скифской религии — легенды о происхождении скифов и ее главных персонажей. С предложенной Д. С. Раевским трактовкой скифской легенды как архаического «мифа творения» вряд ли можно согласиться. По мифологическому содержанию это скорее этногенетический миф, где космогонические мотивы представлены отраженным образом. Как генеалогическое предание скифская легенда прежде всего связана с социальным строем общества, являясь его идеологическим отображением.

Вызывает возражение попытка прямого отождествления персонажей скифской и авестийской мифологии (Таргитая и Траэтаопы) и трактовка Таргитая как фигуры космического значения, одного из основных божеств скифского пантеона. Наряду с другими персонажами генеалогической легенды он относится к иному, более низкому иерархическому уровню, чем верховные божества пантеона. Наиболее перспективным представляется исследование соотношения образов Таргитая и Колаксая как двух типов первопредков, воплощавших различные функции царской идеологии. В образе Колаксая ярче воплощены черты общеиранского типа первого человека, тогда как Таргитай, если принять его отождествление с Гераклом, олицетворяет тип воина-царя, ставшего во главе мифической генеалогии скифов в «героическую эпоху» их истории.

Существенный аспект работы — соотнесение скифской мифологической системы и социального устройства скифского общества с теорией трехфункциональной структуры индоевропейских мифов, разработанной Ж. Диомезилем. Д. С. Раевский стремится доказать, что трехчленная схема была органически присуща скифской религиозной идеологии и составляла принадлежность не только мифических времен, но и реальной скифской действительности. Однако данные социальной терминологии и погребального обряда, привлекаемые для доказательства этого положения, представляют весьма скучный материал. В конечном же итоге выводы автора о значении трехчастных структур в идеологии и социальном строе скифского общества отличаются умеренностью, так как живучесть трехчленной схемы объясняется ее соотнесенностью с космической схемой, а в конкретно-историческом плане допускается смена трехчленной структуры двухчленной.

Н. О. ГАВРИЛЮК

Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е.

Одним з основних джерел для вивчення етнічного складу населення Північного Причорномор'я залишається ліпна кераміка. Досягненню керамічних комплексів окремих пам'яток степової зони приділяється велика увага. Вперше класифікація ліпної кераміки IV—III ст. до н. е. була здійснена Т. М. Кніпович на матеріалах городища поблизу ст. Єлизаветівської¹. Нею ж досліджено кераміку місцевого виробництва з Ольвії². Класифікація ліпного посуду Кам'янського городища, проведена Б. М. Граковим, і до цього часу залишається основною для степових скіфських пам'яток IV—III ст. до н. е.³ Велике значення для вивчення цього питання мають праці І. Т. Круглікової, Є. Г. Кастанаян,

¹ Кніпович Т. Н. Опыт характеристики городища у ст. Елизаветовской по находкам экспедиции государственной Академии истории материальной культуры в 1928 г.—ИГАИМК, 1934, вып. 104.

² Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа «И».—Ольвия, т. 1. К., 1940.

³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.—МИА, 1954, № 36.

К. К. Марченка⁴. Крім того, опис та класифікація кераміки провадиться при публікації окремих поселень⁵.

За останні роки в результаті широких археологічних досліджень, здійснюваних у степу в зонах новобудов, нагромаджено значний матеріал, що походить не тільки з поселень, але й поховальних пам'яток, кераміка яких добре збережена і точно датована.

Для характеристики ліпної кераміки із степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. ми користуємося колекцією з 183 посудин, знайдених у 150 курганах*, що складають 18—20% відомих нині степових скіфських поховальних пам'яток.

Ліпний посуд трапляється і у похованнях, і у залишках тризни. У насипах 29 курганів разом з уламками амфор виявлені фрагменти ліпних посудин: у чотирьох випадках фрагменти їх знайдено між камінням закладів вхідних ям поховань. Існував також звичай ставити ліпний посуд біля закладу, що перекривав вхід у поховальну камеру. Відомо 10 випадків такого розміщення посуду.

Аналогічні знахідки були й у багатьох похованнях: у рові кургану Товста Могила виявлено уламки ліпної посудини, на дні вхідної ями № 1 впускного поховання № 1 Гайманової Могили знайдено нижню частину великого ліпного горщика. У 54 курганах кераміка містилась у поховальних камерах. У похованнях рядових скіфів ліпний посуд ставили в основному за головою небіжчика чи зліва від неї, поряд з напутньою їжею. В ногах знайдено сім посудин.

Серед 70 поховань з ліпною керамікою налічується 25 чоловічих, 19 дитячих, 16 жіночих, 4 парних. Чотири поховання з Степового Криму були груповими.

Багато посуду з поховань IV—III ст. до н. е. фрагментовано і не піддається реконструкції. Повністю збереглися 150 посудин, які й використані для класифікації.

За функціональним призначенням ліпна кераміка розподіляється на кухонну, столову і тарну. Найчисленнішу групу становить кухонний посуд. Основні типи останнього існують у пам'ятках Північного Причорномор'я протягом усього раннього залізного віку без особливих змін.

Нечисленною є група столового посуду. Якщо у передскіфський час він представлений місцевим ліпним і лощеним, то в IV—III ст. до н. е. його функцію виконує грецький імпортний та сіроглиняний кружальний.

Усі ліпні вироби відповідно до загальних обрисів форми поділяються на дві групи: закриті й відкриті. До першої належать посудини з діаметром вінець меншим за діаметр дна або таким самим (горщики, курильниці, гутуси, корчаги). У відкритих форм діаметр вінець перевищує діаметр дна (посуд банкоподібного типу, миски). Широкого розповсюдження набуває в IV—III ст. до н. е. такий вид закритого посуду, як горщики (їх близько 80). За розмірами вони розподіляються на малі (висотою від 4 до 10 см), середні (від 10 до 25 см) і великі (від 25 до 50 см). За формою шийки і вінець, що є головною типоутво-

* Кругликова И. Т. К вопросу о негреческом населении Фанагории.—ВДИ, 1950, № 1; Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикеапея и ее значении для изучения состава населения этого города.—МИА, 1954, № 33; Кругликова И. Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины.—МИА, 1951, № 19; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.—МИА, 1952, № 25; Кастанаян Е. Г. Художественные элементы в лепной керамике Боспора.—Античные города Северного Причерноморья. М., 1955; Марченко К. К. Классификация лепной керамики Ольвии второй половины IV—I вв. до н. э.—КСИА АН СССР, 1975, вып. 143; Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э. городища у ст. Елизаветовской на Нижнем Дону.—СА, 1972, № 1.

⁵ Скуднова В. М. Скифские памятники Нимфея.—СА, 21. М., 1946; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., 1975.

* Автор відзначив керівникам експедиції В. І. Бізділі, В. В. Отрощенку, Ю. В. Болгрику, Є. В. Черненку, які дозволили ознайомитись з ще не опублікованим матеріалом.

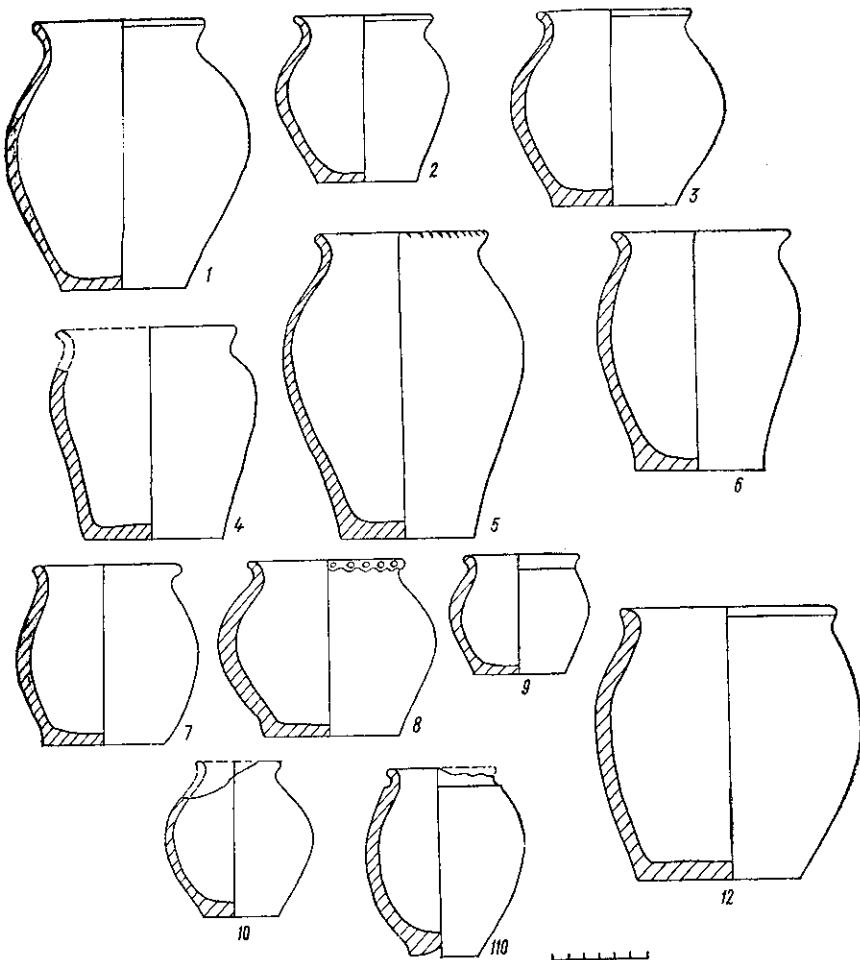

Рис. 1. Горщики першого типу:

1 — Широке II, к. 69, п. 2; 2 — Нижній Рогачик, п. 6; 3 — Балки, к. 28, п. 5; 4 — Пересадівка, к. 3, п. 3; 5 — Шевченко III, к. 21, п. 1; 6 — Кут, к. 19, п. 2; 7, 8 — Фронтове, 9 — Велика Білозірка, к. 7, п. 1; 10 — Златопіль, к. 4, п. 2; 11 — Морська Кошара, к. 1, п. 2; 12 — Михайлівка, п. 3.

рюючою ознакою, горщики можна віднести до чотирьох типів. Форма тулубу у межах того чи іншого типу створює додаткові варіанти.

До першого типу належать горщики з різко відігнутими вінцями і дугоподібною у розрізі шийкою (за Б. М. Граковим теж перший тип)⁶. У похованнях IV—III ст. до н. е. поки що відомо 16 таких горщиків, які мають чотири варіанти. Перший характеризується тулубом з найбільшим розширенням по висоті у середній частині. Діаметр тулуба майже дорівнює його висоті. Придонна частина звужена, дно плоске. Таку форму мають горщики з кількох поховань: № 2 кургану № 69 групи Широке II, № 6 з поселення Нижній Рогачик, № 5 кургану № 28 поблизу с. Балки (рис. 1, 1—3).

До другого варіанту належать екземпляри з максимальним розширенням тулуба у верхній його третині. Придонна частина сильно звужена. Це, зокрема, горщики з поховання № 1 кургану № 21 групи Шевченко III, кургану № 3 поблизу с. Кічкас, з поховань № 2 (курган № 19 біля с. Кут) і № 3 (курган № 3 на околиці с. Пересадівка) (рис. 1, 4—6). Третій варіант представлений посудинами з бочкоподібним тулубом, виявленими в похованні № 2 кургану № 4 поблизу

⁶ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 70.

с. Златопіль; № 2 кургану № 1 (уроч. Морська Кошара) і № 3 на могильнику біля с. Михайлівка (рис. 1, 10—12).

Горщики четвертого варіанта приземкуваті, висота їх завжди менша ніж максимальний діаметр тулуба, в той час як діаметри вінець і dna майже рівні. Прикладом можуть бути посудини з скіфських поховань могильника поблизу с. Фронтове та поховання № 1 кургану № 7 біля с. Велика Білозірка (рис. 1, 7—9).

Висота горщиків першого типу від 10 до 18 см, діаметр вінець 5—13 см, тулуба — 10—18 см, денець від 5 до 8 см. Виготовлені вони з погано перемішаної глини, яка має значні домішки жорстви і шамоту. Випал середній, нерівномірний. Черепок на зламі тришаровий — темно-сірий, майже чорний всередині і світло-жовтий на внутрішній і зовнішній поверхні. Орнаментувалися вироби цього типу не часто. Горщик з кургану № 21 групи Шевченко III має косі насічки, розміщені по краю вінець (рис. 1, 5). Пальцово-нігтівими зашипами, які також підкреслюють край вінець, прикрашений один з горщиків Фронтового (рис. 1, 8).

У IV—III ст. до н. е. цей тип посудин поширений у матеріалах майже всіх відомих степових пам'яток. Найбільша їх кількість знайдена у скіфських похованнях, розташованих у Нижньому Подніпров'ї, на відрізку території від порогів до Чорноморського узбережжя (рис. 6).

Тип горщиків з дугоподібною у розрізі шийкою з'являється в степових пам'ятках у сабатинівський період пізньої бронзи. Є вони і в матеріалах поселень білозірського етапу. Так, горщики третього варіанта з бочкоподібним тулубом близькі за формою до третього типу посудин Кіровського поселення⁷. Два горщики з різко відігнутими вінцями та дугоподібною у розрізі шийкою знайдено у похованнях чорногорівського та новочеркаського етапів раннього залізного віку⁸. Перший тип зафікований також у ранньоскіфських пам'ятках: у похованні поблизу м. Дніпрорудний та на території Кіровського поселення⁹. У IV—III ст. до н. е. вироби цього типу трапляються не тільки в могилах, але й у матеріалах поселень: Єлизаветівського городища (І тип, 1-а група), Ольвії та приольвійських поселень¹⁰. Горщики з різко відігнутими вінцями і дугоподібною у розрізі шийкою відомі також у пам'ятках Боспору: у шарах IV—III ст. до н. е. Пантікапея Фанагорії, Мірмекія¹¹. Таким чином, ця форма кераміки є постійною для степових пам'яток на протязі довгого історичного етапу — з періоду пізньої бронзи до IV—III ст. до н. е.

До другого типу належать горщики (20 екз.) з високою, відігнутою у вигляді розтрубу горловиною (ІІ тип, за Б. М. Граковим)¹². Вони мають відхилені вінця з заокругленим або плоским краєм. Висока шийка завужена в основі.

У горщиків першого варіанта тулуб з найбільшим розширенням у середній частині. Придонна частина сильно завужена. Дно плоске, невеликого діаметру. Таку форму мають посудини з поховання № 1 (кургану № 26), № 2 (курган № 35), а також № 1 (кургану № 64 групи Широке II), № 2 (кургану № 48 поблизу с. Верхньотарасівка), № 2

⁷ Лесков А. М. Кировское поселение. Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 22.

⁸ Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 25.

⁹ Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской обл.—Новые исследования археологических памятников на Украине. К., 1977, с. 60—61; Лесков А. М. Указ. соч., с. 15.

¹⁰ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э..., с. 126—129; Марченко К. К. Классификация лепной керамики Ольвии., с. 70—71; Штительман Ф. М.—поселения античного периода на побережье Бугского лимана.—МИА, 1958, № 50, с. 263.

¹¹ Кругликова И. Т. О местной керамике Пантакапея., с. 85; Кругликова И. Т. Фанагорийская местная керамика., с. 93; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, с. 252.

¹² Граков Б. Н. Указ. соч., с. 70.

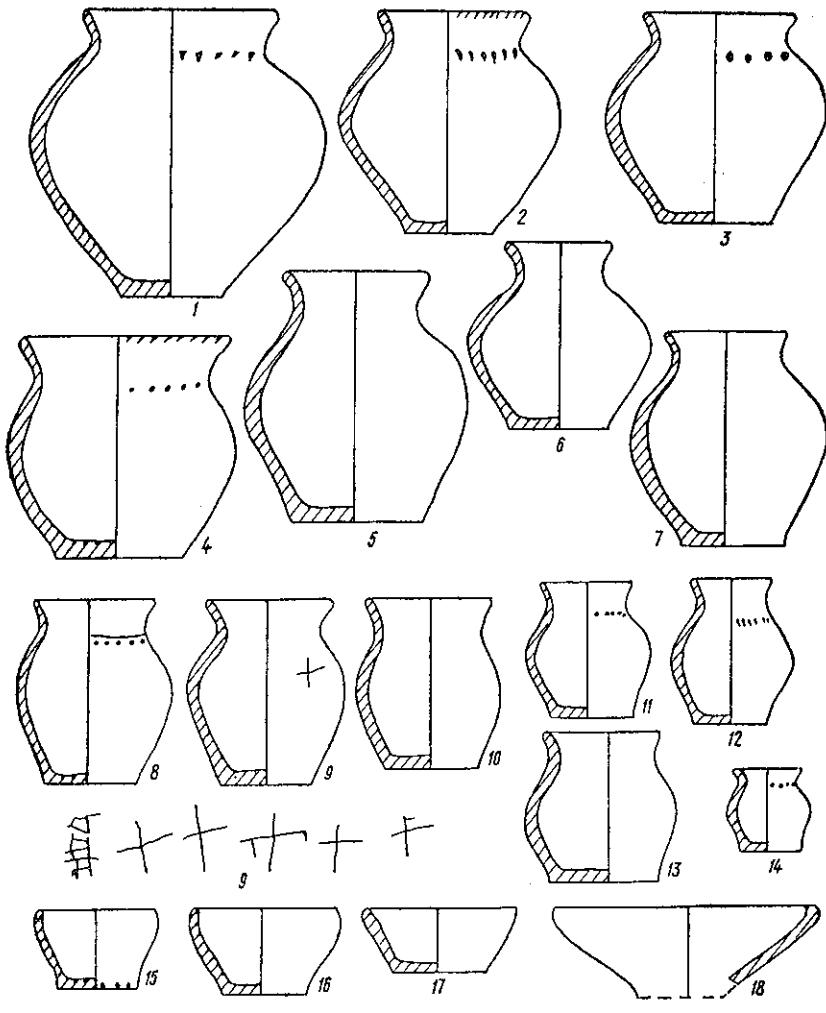

Рис. 2. Горщики другого типу і миски.

1 — Шевченко III, к. 1, п. 2; 2 — Шевченко II, к. 21, п. 2; 3 — Верхньотарасівка, к. 48, п. 2; 4 — Широке II, к. 26; 5 — Заповітне, к. 1, п. 2; 6 — Широке II, к. 64, п. 1; 7 — Широке II, к. 35, п. 2; 8 — Верхньотарасівка, к. 29, п. 1; 9 — Рисове, к. 6, п. 10; 10 — Новоолексіївка, к. 16, п. 3; 11 — Балки, Гайманове Поле, к. 30, п. 2; 12 — Златопіль, к. 3, п. 1; 13 — Златопіль, к. 9, п. 1; 14 — Балки, Гайманове Поле, к. 16; 15 — Верхньотарасівка, к. 16; 16 — Широке III, к. 2; 17 — Шевченко, к. 35; 18 — Михайлівка.

(кургану № 1), № 2 (кургану № 21 біля с. Шевченко), № 2 (кургану № 1 поблизу с. Заповітне) (рис. 2, 1—7).

Другий варіант відрізняється від попереднього максимальним розширенням тулуба у верхній третині, за рахунок чого подовжується його придонна частина. До цього варіанта відносяться горщики з ряду поховань: № 1 кургану № 29 поблизу с. Верхньотарасівка, № 10 кургану № 6 біля с. Рисове, № 3 кургану № 16 на околиці с. Новоолексіївка (рис. 2, 8—10).

Висота горщиків другого типу від 11 до 19 см, діаметр вінець 6—13 см, тулуба 10—20 см, дна 6—10. Виготовлені вони з добре відмуленої глини з домішками піску та рослинних волокон. Глина темно-сірого, майже чорного кольору, злам одношаровий. Зовнішня поверхня за гладжена, часто сильно закопчена. На денцях іноді є відбитки тканини.

Посудини цього типу найбільш орнаментована частина скіфської ліпної кераміки. Найчастіше вони прикрашені навколо основи шийки

рядом відбитків круглої (рис. 2, 4, 8) або трикутної (рис. 2, 1) у розрізі палички. Іноді основа шийки підкреслюється пальцово-нігтьовими (рис. 2, 3) або нігтьовими (рис. 2, 2) відбитками. Косими насічками орнаментовано край вінець (рис. 2, 2, 4). Орнамент горщика з похованням № 10 кургану № 6 поблизу с. Рисове досить незвичайний. На плічках посудини прокреслені п'ять хрестів і неправильна геометрична фігура (рис. 2, 9).

Найбільша кількість горщиків другого типу знайдена у скіфських похованнях півдня сучасної Херсонщини, на території обмежений Дніпровсько-Бузьким лиманом на заході і р. Молочною на сході (рис. 6). Вперше цей тип кераміки з'являється в шарах VI—V ст. до н. е. Німфея, Ольвії¹³ та інших поселень Нижнього Побужжя (наприклад, Велика Чорноморка) *, у IV—III ст. до н. е. горщики з горловиною у вигляді розтрубу розповсюджуються на територію всієї степової Скіфії. Крім поховань і Кам'янського городища вони є в матеріалах Єлизаветівського городища, поселення поблизу с. Миколаївка, в шарах IV—III ст. до н. е. боспорських пам'яток¹⁴.

Горщиків третього типу, які мають відігнуті вінця і високу, майже циліндричну шийку, у степових похованнях IV—III ст. до н. е. знайдено шість. Найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти. Дно плоске, досить широке. Це, наприклад, горщики з поховання № 1 (курган № 21, с. Верхньотарасівка), № 12 (курган № 2, с. Троїцьке), № 6 (курган № 23, с. Любимівка), з кургану № 12 біля с. Вільнянка (рис. 3, 3, 4).

Висота виробів цього типу від 12 до 24 см, діаметр вінець від 7 до 11 см, тулуба — від 12 до 20 см, дна — від 5 до 10 см. Дещо більших розмірів посудина з Вільнянки. Її висота 28 см, діаметра вінець 11, тулуба — 22, денця — 10 (рис. 3, 3). Виготовлені вони з глини, яка містить значні домішки, зовнішня поверхня загладжена.

Горщикам третього типу притаманна рельєфна орнаментація. Основа шийки екземпляра з Вільнянки підкреслена відтягнутим валиком, трикутним у розрізі (рис. 3, 3). Подібний валик, а також невеликі, вертикально розміщені наліпи орнаментують горщик з Любимівки (рис. 3, 4).

Посуд цього типу знайдено тільки в поховальних пам'ятках на території Низового Дніпра (рис. 6). Найближчі аналогії йому глекоподібні горщики з курганів поблизу сіл Вовківці і Келеберда¹⁵.

До четвертого типу ліпної кераміки, за класифікацією Б. М. Гравкова, належать горщики з майже прямою горловиною¹⁶. Така посудина знайдена у похованні № 1 кургану № 45 групи Широке II. У неї ледве відігнуті вінця і пряма шийка, яка різко переходить в опуклі плічка. Придонна частина завужена. Висота 22 см, діаметр вінець 8 см, тулуба 17 см, дна 8 см (рис. 3, 6). Глина темно-сіра з домішками піску і рослинних волокон. На плічках є врізний орнамент у вигляді вертикальних відрізків, які звисають від горизонтальної лінії.

Досить незвичайний горщик з високою шийкою був знайдений у похованні № 2 кургану № 19 поблизу с. Кут (рис. 3, 5). Відігнуті вінця посудини переходят у шийку, яка має форму перевернутого зрізаного конуса. Переход шийки в плічках підкреслений невеликим виступом. Тулуб майже кулястої форми, дно плоске, потовщене. Глина темно-сіра

¹³ Яковенко Е. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея.—Археологія, 1978, № 27, с. 38, рис. 1; Марченко К. К. Лепная керамика Ольвии и Березани.—Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, рис. 3, 7, 8.

* Фонди Ольвійського заповідника, № 73/221, 76/277, 73/15, 76/759.

¹⁴ Книпович Т. Н. Опыт характеристики городища.., табл. 1; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у с. Николаевка, с. 48, табл. 19; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, с. 224, табл. 5, 3, 4.

¹⁵ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1969, табл. IX, 1—3.

¹⁶ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 74.

з дрібними домішками. Випал нерівномірний, зовнішня поверхня добре загладжена. Висота 14 см, діаметр вінець 6 см, тулуба — 14 см, дна — 7 см. Подібні горщики у пам'ятках IV—III ст. до н. е. невідомі.

Посуд малих розмірів, що трапився у степових похованнях IV—III ст. до н. е., представлений горщиками з горловиною у вигляді розтрубу, курильницями та гутусом.

Горщиків такої форми відомо шість. У них відігнута шийка із заокругленим або плоским краєм вінця. Тулуб з найбільшим розширенням у верхній його третині, придонна частина завужена. Дно досить великого діаметру, іноді воно виділяється невеликою закраїною. Цей тип представлений посудинами з поховань № 2 кургану № 3, № 1, кургану № 9 поблизу с. Златопіль, з курганів № 16 і 27, а також з поховання № 2 кургану № 30 групи Гайманової Могили (рис. 2, 11—14):

Висота горщиків від 6 до 10 см, діаметр вінець від 4 до 8 см, тулуба — від 6 до 10 см, дна — від 2 до 8 см. Посуд цього типу тонкостінний. Виготовлений з добре відмуленої глини, зовнішня поверхня загладжена. Майже всі горщики орнаментовані. Три з них мають відбитки круглої у розрізі палички, які підкреслюють основу шийки (рис. 2, 11, 14). Посудина з кургану № 3 поблизу с. Златопіль орнаментована рядом косих наколів, розташованих на плічках (рис. 2, 12).

Ці горщики є мініатюрним повторенням виробів другого типу середніх розмірів. Знайдені вони тільки у поховань пам'ятках, слідів використання у побуті не мають. Слід звернути увагу і на те, що мініатюрні горщики виявлені в основному у похованнях дорослих (дитячим було тільки поховання з кургану № 16 групи Гайманового поля).

Ліпні курильниці походять із скіфських поховань степового Криму. Курильниця з кургану № 6 поблизу с. Іллічеве має прямі вінця, відігнуті у вигляді розтрубу шийку і кулястий тулуб. Дно на високому піддоні, який у розрізі має вигляд перевернутого зрізаного конуса. Посудина товстостінна, висота її 12 см, діаметр вінець 7 см, висота піддона 2 см, діаметр 3 см. Внутрішня поверхня сильно закопчена (рис. 3, 11).

Курильниця з поховання № 1 кургану № 2 поблизу с. Виноградове відзначається відігнутими вінцями, високою циліндричною шийкою і кулястим тулубом. Дно округле, без піддона. Висота 6 см, діаметр вінець 4 см, тулуба — 6 см, дна — приблизно 2 см (рис. 3, 9). Ще один екземпляр, знайдений в кургані поблизу с. Леніне, на відміну від згаданих вище, має витягнуті пропорції. Вінця відігнуті, шийка висока, майже пряма, тулуб з найбільшим розширенням в середній його частині. Дно оформлене як ніжка у вигляді зрізаного конуса. Висота посудини 19 см, діаметр вінець 6 см, висота ніжки 4 см, діаметр 8 см (рис. 3, 10).

Найбільш ранні курильниці, що нагадують за формою західки з Криму, як це було доведено Е. В. Яковенко¹⁷, виявлені у шарах VII ст. до н. е. Қармір-Блуру і в більш пізніх похованнях Прикубання. Вузькогорла курильниця, подібна до кримських, була знайдена також у шарах IV—III ст. до н. е. в Ольвії¹⁸.

У дитячому похованні кургану № 13 поблизу с. Кут трапився ліпний гутус. У цього ледь відігнуті вінця, невисока дугаста в розрізі шийка. Найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти. Дно невеликого діаметра. У стінці горщика з одного боку є отвір з невисокою горловиною, яка має відігнуті вінця і дугоподібну в розрізі шийку. Виготовлена посудина з жовтої глини з дрібними домішками. За формую вона наближається до сіроглиняних гутусів місцевого виробництва (II тип) з поховань Ольвійського некрополя, які датуються

¹⁷ Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е.—Археологія, 1971, № 2, с. 91—92.

¹⁸ Марченко К. К. Класифікація лепної кераміки Ольвії.., с. 73, рис. 1, 22.

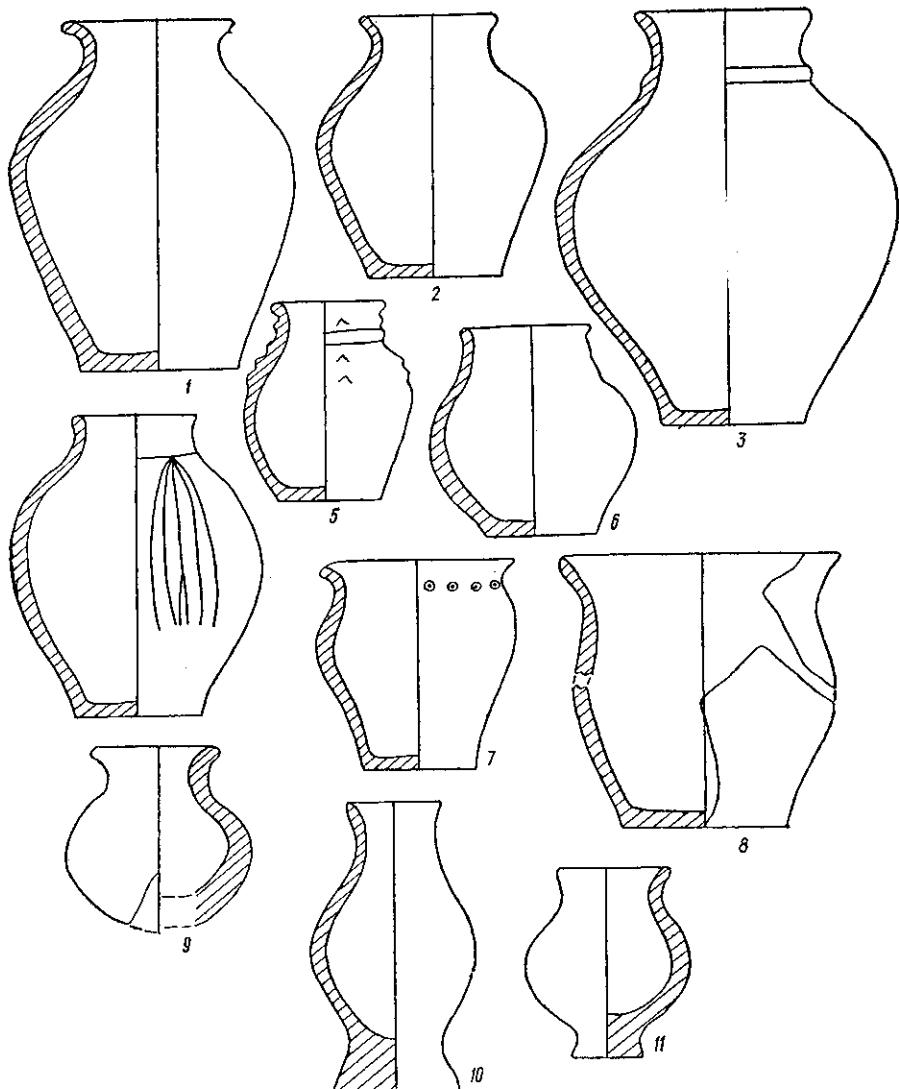

Рис. 3. Горщики третього і четвертого типів. Банкодібний посуд, курильниці:
1 — Верхньотарасівка, к. 21, п. 1; 2 — Троїцьке, к. 2, п. 12; 3 — Вільнянка, к. 12; 4 — Любомівка, к. 23, п. 6; 5 — Кут, к. 9, п. 2; 6 — Широке II, к. 45, п. 1; 7 — Аккермень, к. 17, п. 5; 8 — Львове, к. 5, п. 2; 9 — Виноградове, к. 2, п. 1; 10 — Леніне; 11 — Іллічове, к. 6.

першою половиною — серединою V ст. до н. е.¹⁹. Знахідка з Кута є ліпною імітацією елліністичних виробів.

Великі горщики (висотою понад 25 см) представлені 12 екземплярами, іноді їх називають корчагами. Більшість з них знайдена у насипах курганів, серед залишків тризни. Тільки три посудини стояли у похованнях.

Більшість горщиків великих розмірів повторюють форми горщиків першого типу середніх розмірів. Вони мають різко відігнуті вінця і дугоподібну в розрізі шийку. До першого варіанта (горщики з найбільшим розширенням тулуба в середній частині його висоти) належать знахідки з насипу кургану № 35 групи Шевченко, кургану II групи Широке III і з поховання № 3 кургану № 3 поблизу с. Пересадівка (рис. 4, 1—3).

¹⁹ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. К., 1974, с. 58, рис. 18, 3.

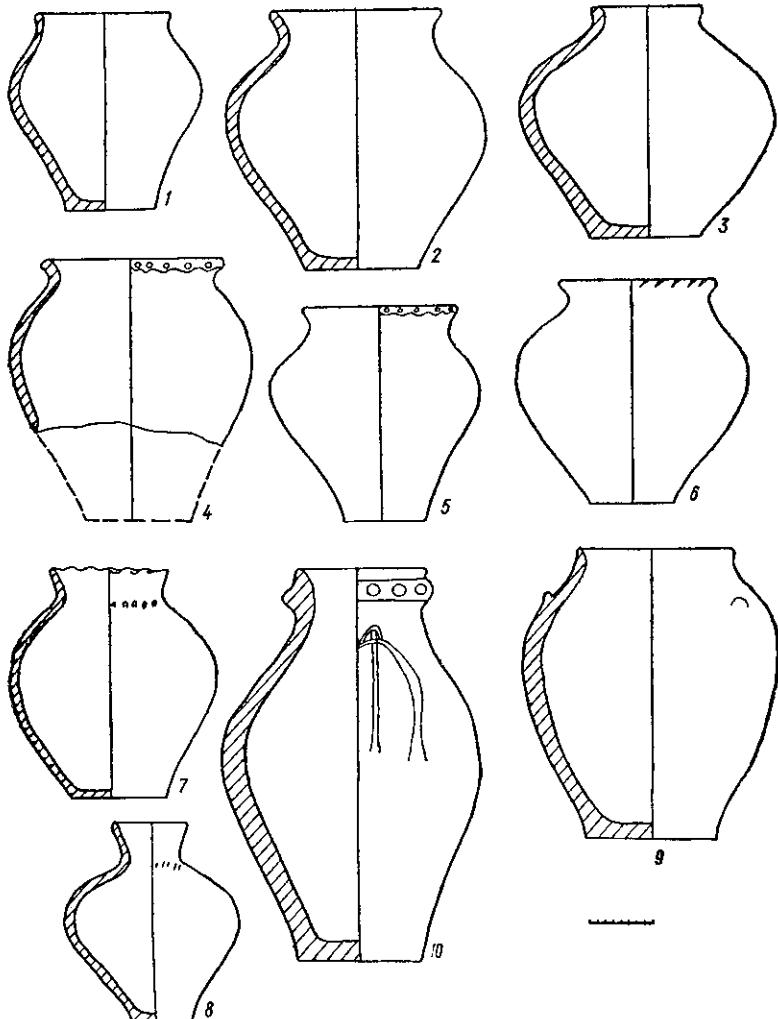

Рис. 4. Горщики великих розмірів.

1 — Широке III, к. 2; 2 — Шевченко, к. 35; 3 — Пересадівка, к. 3, п. 3; 4 — Леніне, к. 12, п. 1; 5 — Нижній Рогачик, п. 7; 6 — Іллічове, к. 8, п. 1; 7 — Шевченко III, к. 12, п. 1; 8 — Кічкас; 9 — Ковалівка VIII, к. 2; 10 — Шевченко, Гостра Могила, к. 2.

Другий варіант — це горщики великих розмірів з найбільшим розширенням тулуба у верхній його третині. Придонна частина сильно звужена, дно плоске, невеликого діаметра. До них належать зокрема горщики з поховання № 7 біля с. Нижній Рогачик, з кургану № 12 поблизу с. Леніне та кургану неподалік від с. Іллічове (рис. 4, 4—6). Висота посудин цього типу 26—40 см, діаметр вінець 17—36 см, тулуба — 24—40, дна — 12—16.

Всі горщики товстостінні, виготовлені з світло-сірої глини, яка має значні домішки. Зовнішня поверхня шорстка. Два з них орнаментовані. По краю вінець посудини з с. Іллічеве розміщені косі насічки, по краю вінець горщика з с. Леніне — пальцово-нігтіві зашипи (рис. 4, 4—6).

Горщики цього типу знайдені також у матеріалах поселень Єлизаветівського городища, де становлять 7% ліпної кераміки, та поселення поблизу с. Миколаївка²⁰.

²⁰ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э..., с. 128; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени., с. 47, рис. 18, 7.

Ліпна кераміка з могил № 46 некрополя біля с. Кічкас і поховання № 1 кургану № 12 групи Шевченко III являє собою тип горщиків з горловиною у вигляді розтрубу (рис. 4, 7, 8). У посудини з кургану № 12 найбільше розширення тулуба припадає на середину його висоти (це відповідає першому варіанту). Дно плоске. Край вінець орнаментовано пальцово-нігтьовими защипами, а основу шийки горщика підкреслено відбитками штампа (рис. 4, 7).

До другого варіанта слід віднести горщик з Кічкаса. Найбільше розширення його тулуба припадає на верхню третину висоти. Основа шийки облямована рядом косих наколів. Висота посудини 25 см, діаметр вінець 10 см, тулуба — 22 см, дна — 7 см (рис. 4, 8).

Незвичайний горщик знайдено в кургані № 2 групи Ковалівка VIII (рис. 4, 9). У нього відігнуті вінця із загостреним краєм, невисока дугаста у розрізі шийка, тулуб бочкоподібної форми. Широке плоске дно підкреслене закраїною. На плічках — чотири прямокутні у розрізі наліпи. Висота посудини 38 см, діаметр вінець 20 см, тулуба — 32 см, дна — 16 см. Виготовлений горщик з погано відмуленої глини, в якій є численні домішки кварциту і шамоту. Глина сірого кольору з коричневатим відтінком, випал рівномірний, зовнішня поверхня шорстка. За характером обробки поверхні, складом глини та наявністю наліпів цей екземпляр можна віднести до групи гетьської кераміки, відомої за матеріалами поселення поблизу с. Миколаївки²¹. Крім того, аналогічні форми знайдені у могильнику Мурігол у Румунії²².

Горщик з поховання № 2 кургану № 1 групи Гостра Могила поблизу с. Широке (рис. 4, 10) має високу горловину з відігнутими вінцями і майже циліндричною шийкою. Найбільше розширення тулуба у верхній третині його висоти. Пропорції посудини дещо видовжені. Висота її значно перевищує максимальний діаметр. Придонна частина звужена. Дно плоске, великого діаметра. Шийка орнаментована цаліпним валиком з пальцово-нігтьовими защипами. На плічках прокреслений орнамент у вигляді великої і малої дуг, розсічених вертикальною лінією. Велика дуга на кінцях подвоюється. Посудину виготовлено з майже чорної глини з домішками піску та шамоту і двічі випалено. Після первинного випалу нанесено досить товстий шар рідкої жовтої глини, по якому прокреслене зображення. Внаслідок повторного перебування у печі цей шар сильно потріскався. Слідів кіптяви немає. Висота 50 см, діаметр вінець 16 см, тулуба — 30 см, дна — 16 см.

Ми не включили описаний горщик у I тип, як це зробили автори публікації. У пам'ятках IV—III ст. до н. е. аналогій він не має. Правда, візерунок у вигляді прокреслених фігур нагадує мотиви орнаментації кераміки савроматських пам'яток²³.

До групи відкритих належать вироби банккоподібного типу і миски. Перші представлені відкритими посудинами, висота яких більше діаметра вінець, а шийка слабо намічена або зовсім відсутня. У банкноподібних форм скіфського часу висока лійчаста горловина з ледве наміченою шийкою. Діаметр вінець перевищує найбільший діаметр тулуба, який припадає на середину його висоти. Придонна частина звужена, дно плоске. Такими є, наприклад, посудини з поховання № 2 кургану поблизу радгоспу Аккермень, № 2 кургану № 5 неподалік від с. Львове, фрагмент вінець з поховання № 2 кургану № 3 (с. Балки, III група). Висота їх від 14 до 18 см; діаметр вінець від 12 до 19 см, тулуба — від 10 до 17 см, дна — від 8 до 11 (рис. 3, 7, 8). Виготовлені вони з грубої глини. Аккерменська посудина орнаментована рядком наскрізних проколів, розміщеним в основі шийки.

²¹ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени., рис. 20, 20.

²² Bijor E. Săpăturile de salvare la Murigoi.—SCIV, 6, N 3-4. 1955, pl. 11, 8.

²³ Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964.

Слід відрізняти кераміку цього типу скіфського часу від банкоподібних посудин сабатинівського і білозірського етапів пізньої бронзи, які зникають на початку раннього залізного віку. Еволюція цих форм скіфського часу, на наш погляд, проходила так. У чорногорівсько-новочеркаський час в степових пам'ятках Північного Причорномор'я з'являються тюльпаноподібні посудини, генетично пов'язані з керамікою чорноліської культури (вони знайдені у похованні № 10 кургану № 3 поблизу м. Нікополя, № 6 кургану № 1 поблизу м. Нова Одеса²⁴ та в інших місцях). У ранньоскіфському похованні Єлизаветівського могильника²⁵ виявлено посудину, що має риси як тюльпаноподібних, так і банкоподібних форм і яка може бути перехідним типом до останніх. Зміни йдуть по лінії збільшення діаметра вінець і висоти горловини виробів IV—III ст. до н. е., діаметр вінець більше діаметра тулуба і dna, що й дало підставу назвати їх банкоподібними. Посудини цього типу відомі також у лісостепових пам'ятках — на лівому й правому берегах Дніпра²⁶.

Мисок у похованнях IV—III ст. до н. е. знайдено 10. Висота їх не перевищує 6 см, а діаметр вінець набагато більший діаметра dna.

До першого типу належать миски, які мають форму перевернутого зрізаного конуса. Широко відігнуті стінки утворюють з площиною dna тупий кут. Цей тип представлений посудинами з поховання № 1 кургану № 35 поблизу с. Шевченко, двома мисочками з кургану № 13 неподалік від с. Кут та ін. Висота їх від 4 до 6 см, діаметр вінець від 7 до 16 см, dna — від 3 до 11 (рис. 2, 17).

У матеріалах доскіфських пам'яток такі миски невідомі. Найбільш ранні знахідки виявлені на Єлизаветівському городищі²⁷. Це VI тип ліпної кераміки Кам'янського городища²⁸. Трапляються вони також в пам'ятках лівобережного Лісостепу і на Правобережжі²⁹.

Другий тип характеризується мисками із загнутими усередину вінцями, іх іноді називають чашками. Ледве вигнуті стінки цих виробів звужуються до плоского, досить широкого dna. Таку форму мають посудини з поховання № 2 кургану № 16 поблизу с. Верхньотарасівка, № 1 кургану № 2 групи Широке III та ін. (рис. 3, 15, 16). Висота їх від 4 до 6 см, діаметр вінець від 6 до 14 см, dna — від 4 до 11 см. Глина світла з дрібними домішками. Найбільш ранні миски другого типу знайдені в матеріалах Німфея³⁰ у шарах, датованих другою половиною VI — початком V ст. до н. е. Крім того, вони є в матеріалах Кам'янського і Єлизаветівського городищ³¹.

Миска із загнутими до середини вінцями виявлена у могильнику поблизу с. Михайлівка (рис. 2, 18). Вона має сильно розхилені стінки і dna невеликого діаметра. Висота миски 7 см, діаметр вінець 18 см, dna — 4 см. Подібні форми характерні для пам'яток Лісостепу³².

Орнаментація кераміки IV—III ст. до н. е. одноманітна і небагата — з 80 горщиків прикрашено 32 екземпляри. Орнамент займає верхню

²⁴ Кривцова-Гракова О. А. Погребение на Никопольском курганным поле.—МИА, 1960, № 115, с. 18; Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 47.

²⁵ Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону.—КСИА АН СССР, 1973, вып. 133, с. 54.

²⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1969, табл. XI, 16, 24; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, 1967, вып. Д1-4, табл. 10, 9.

²⁷ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э..., рис. 2, 9.

²⁸ Граков Б. Н. Указ. соч., с. 74.

²⁹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья, табл. XIII, 13, 14, 18; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э., табл. 9, 1, 5, 11.

³⁰ Яковенко Е. В. Ліпна кераміка IV—V ст. до н. е. з Німфея, с. 39, рис. 4.

³¹ Марченко К. К. Лепная керамика V—III вв. до н. э..., рис. 2, 10.

³² Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья, табл. IX, 4, 8, 10.

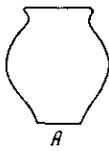
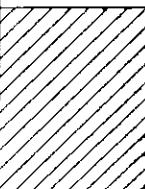
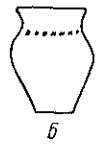
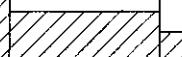
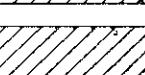
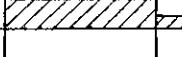
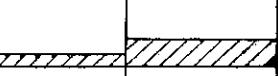
Час Type	Сабатинів- ський	Білозір- ський	Чорногорівсько- Новочеркасський	Скіфський	
	XIV-XII ст. до н. е	XII - IX ст. до н. е	IX-VII ст. до н. е	Друга половина VII ст. до н. е	IV-III до н. е
					
					
					
					
					
					
					

Рис. 5. Головні типи ліпного посуду степової Скіфії.

частину посуду — вінця, шийку, іноді плічка. Тільки у двох випадках він опускається нижче максимального діаметра тулуба (горщик з кургану № 45 поблизу с. Широке і № 2 біля с. Шевченко). За технікою виконання виділяються такі групи орнаментації: рельєфна, прокреслена, відбитки штампів, пальцово-нігтіві вдавлення і зашипи.

Сім цілих і кілька фрагментів горщиків прикрашені рельєфом. Найчастіше це валик гладкий (горщик з Вільнянки), з пальцовою вдавленнями або косими насічками. Орнаментація кераміки валиками найбільш характерна для посудин бакоподібної форми періоду пізньої бронзи³³. Рельєфний орнамент є також на деяких горщиках чорногорівсько-новочеркаського періоду і на керамічних виробах скіфської археології. В V ст. до н. е. кількість горщиків з такою орнаментацією значно

³³ Лесков А. М. Предскіфский период в степях Северного Причерноморья.— МИА, 1971, № 177, с. 81, рис. 3, 6.

зменшується, а в IV—III ст. до н. е. майже зникає. Пальцово-нігтіві вдавлення, якими прикрашено валики, перемішуються на вінцях посудин.

У похованнях IV—III ст. до н. е. пальцово-нігтівими вдавленнями орнаментовано 16 посудин. Цей вид орнаментації найхарактерніший для горщиків першого типу великих розмірів.

Відбитки штампів мають 11 горщиків. Роль штампа виконує трикутна або кругла у розрізі паличка. Відбитки розміщуються звичайно в основі шийки. Така орнаментація притаманна кераміці другого типу.

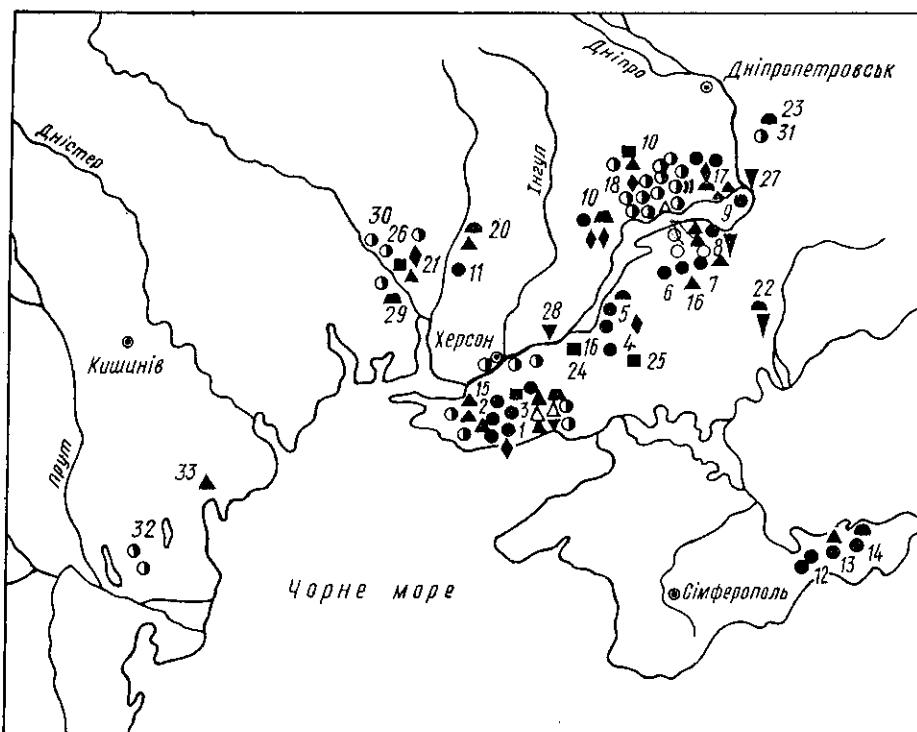

Рис. 6. Поширення головних типів ліпного посуду IV—III ст. до н. е. (поховання):

I — горщики п'ятого типу, II — горщики другого типу, III — горщики третього типу, IV — горщики четвертого типу, V — миски первого типа, VI — миски второго типа, VII — банкаподібний посуд, VIII — рідкісні форми посуду, IX — фрагменти.

1 — Широке, 2 — Шевченко, 3 — Морська Кошара, 4 — Вільна Україна, 5 — Любимівка, 6 — Нижній Рогачик, 7 — Златопіль, 8 — Балки, 9 — Кічкас, 10 — Кут, 11 — Пересадівка, 12 — Фронтове, 13 — Іллічіве, 14 — Леніне, 15 — Михайлівка, 16 — Заповітне, 17 — Верхньотарасівка, 18 — Нікополь, 19 — Піддубне, 20 — Отрадне, 21 — Нова Одеса, 22 — Троїцьке, 23 — Вільнянська, 24 — Привильце, 25 — Першокостянтинівка, 26 — радгосп «Комінтерн», 27 — Благовіщенськ, 28 — Львове, 29 — Ковалівка, 30 — Солдатське, 31 — Вільнуоланівське, 32 — Новокам'янка, 33 — Борисівка.

Таким чином, вивчення ліпної кераміки з поховань IV—III ст. до н. е. дало можливість виділити дві основні групи посуду. До першої належить посуд, основні типи якого складаються у період пізньої бронзи і передскіфський період раннього залізного віку (рис. 5, А, Е). Сюди входять горщики першого типу, генетично зв'язані з керамікою біло-зірського етапу пізньої бронзи. Лінія розвитку не порушується і у чорногорівсько-новочеркаський період раннього залізного віку, і у часи скіфської архаїки. Посудини банкаподібної форми IV—III ст. до н. е. своїм походженням пов'язані з тюльпаноподібними горщиками чорногорівсько-новочеркаських поховань. Деякі старі традиції зберігаються в орнаментації ліпної кераміки (рельєфний орнамент).

Друга група складається з посуду нових для степу типів. У другій половині VI—V ст. до н. е. з'являються горщики з горловиною у вигля-

ді розтрубу. В IV—III ст. до н. е. цей вид кераміки стає пануючим у Степу (рис. 5, Б). На той самий час припадає поява горщиків третього (рис. 5, В) і четвертого (рис. 5, Г) типів, а також мисок з загнутими всередину вінцями (рис. 5, Є). У IV ст. до н. е. у степових пам'ятках поширяються миски першого типу (рис. 5, Ж). З цими формами кераміки виникають нові прийоми орнаментації.

У VII—V ст. до н. е. проходить повільний процес витіснення основних груп кераміки передскіфського періоду, які можуть бути пов'язані з кіммерійським населенням. Але деякі типи посуду на основі етнічної спорідненості скіфів і кіммерійців продовжують існувати у скіфських степових пам'ятках. Можливо, цей факт археологічно підтверджує проникнення елементів кіммерійського населення до складу степової Скіфії.

Наявність другої, значно більшої групи кераміки свідчить про те, що з другої половини VII—V ст. до н. е. у Степу з'являються нові племена, які приносять з собою невідомі тут раніше форми ліпної кераміки. Цей висновок є ще одним аргументом на користь концепції О. І. Тереножкіна, який вважає, що скіфи не були автохтонним населенням Північного Причорномор'я і «передскіфська культура змінилась скіфською в Причорномор'ї не пізніше першої половини VII ст. до н. е., причому культура скіфів була у всіх відношеннях новою і цілком сформованою».

Слід підкреслити також, що кургани, де знайдена ліпна кераміка, концентруються у степовому правобережжі і лівобережжі Дніпра. Значні колекції дали могильники поблизу сіл Широке, Шевченко, Верхньотарасівка. Можливо, це викликано якими особливостями господарського устрою племен вказаної території, а саме, існуванням землеробських поселень по обох берегах Дніпра.

Н. А. ГАВРИЛЮК

Керамика степних скіфських погребений IV—III вв. до н. э.

Резюме

В статье рассматривается лепная керамика скіфских погребений IV—III вв. до н. э. Проведена классификация этой группы археологического материала, прослежена эволюция некоторых типов лепной посуды, определены границы их распространения. Автором выделены типы керамики, бытующие в степных памятниках, начиная с периода поздней бронзы, а также формы сосудов, которые являются новыми для Степи и про-никают сюда вместе с продвижением скіфских племен.

Проведено картографирование степных погребений IV—III вв. до н. э., содержащих лепную керамику. В результате выяснилось, что основная их масса концентрируется на обоих берегах Днепра. На основе этого наблюдения делается вывод об осо-бенностях хозяйственного уклада скіфских племен Степного Поднепровья.

П. І. ХАВЛЮК

Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя

Основним знаряддям для початкової переробки зернових культур у черняхівський час були ручні ротаційні жорна, які приводились в рух людиною. Винайдення «ручного млина» Ф. Енгельс вважав визначним досягненням стародавніх народів¹.

Знахідки таких жорен відомі майже на всіх селищах черняхівської культури. Але, на жаль, деякі дослідники не звертають уваги на мате-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е, т. 21, с. 31.

ріал, з якого вони виготовлялись, і називають їх кам'яними або взагалі фіксують лише наявність цих знарядь у житлах чи на селищах².

Слід зазначити, що жорна на різних територіях виготовлялись з неоднакового матеріалу. Це залежало від запасів сировини — найбільш поширеної або найбільш придатної для обробки гірської породи. Дослідження показують, що в Прутсько-Дністровському межиріччі таким матеріалом був пісковик і вапняк³. На території Південного Побужжя при наявності великої кількості граніту, а в лівобережній частині Середнього Подністров'я також вапняку і пісковику, жорна виготовлялись з досить рідкої тут гірської породи — пористих ефузивів, яким віддавалась перевага перед твердим гранітом.

Точне визначення сировини дає можливість окреслити ареал розповсюдження жорен, простежити шляхи економічних зв'язків між окремими територіями, а головне, розшукати центри, в яких ця продукція виготовлялась. Останнім часом на Південному Побужжі такий центр виявлений поблизу сіл Жорнище і Лугова Іллінецького району на р. Сібок, правій притоці р. Сіб⁴. Є нові дані, які проливають світло на ступінь розвитку гірничої справи і каменотесного ремесла у черняхівський і навіть більш давній зарубинецький час.

Зважаючи на відкриті виходи граніту, стародавні ремісники в цьому районі організували добування перекритої товщами ґрунту ефузивної туфоподібної породи. Поблизу знайдено ряд селищ черняхівської культури, в яких жило населення, що займалось гірничою справою. Тогочасні гірники, знявши перекриваючий ґрунт, побудували два великих кар'єри на місці найбільшого виходу на сучасну поверхню залишків частини жерла (нека) доісторичного вулкану⁵ (див. рисунок).

Власне кажучи, черняхівські гірники тут розробляли не тільки ефузивну породу, але користувались також зосередженими у верхніх шарах окислами заліза. Воно залягало суцільними нашаруваннями («шляпами») товщиною від 0,5 до 2 см, прикриваючи зверху товщі пузырчатої ефузивної породи.

Чому давні ремісники віддавали перевагу порівняно м'яким і крихким гірським породам? Не тому, що їх легше було обробляти, а в зв'язку з властивостями цієї сировини, яка оптимально відповідала всім вимогам у процесі виробництва і застосування жорен. Гранітні жорна виготовляти дуже важко. Граніт погано піддається обробці залишними знаряддями праці, центральний отвір у таких жорнах довбати важко і небезпечно. Під час їх виготовлення неминучим був значний процент (до 50) браку. Але найістотнішим недоліком гранітних жорнових каменів було те, що в процесі помолу зерна робочі поверхні лежака і бігуна дуже шліфувались і залипали. Доводилось періодично нарізувати робочу поверхню, що забирало багато часу, крім того, не кожний власник жорен міг це зробити самостійно. Ось чому стародавні каменярі вважали найбільш придатним матеріалом для жорнових каменів пісковик, вапняк і вулканічні породи. Останні мали переваги не тільки над гранітом, але також над пісковиком і вапняком.

Вулканічна ефузивна порода має такі особливості. Структура її пористо-раковиста, твердість за шкалою Мооса — 5, спайність середня,

² Пешанов В. Ф., Сымонович Э. А. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка.— МИА, 1964, № 116, с. 168; Храбан Г. Е. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области.— МИА, 1964, № 116, с. 265; Смиленко А. Т. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, 1960, № 82, с. 179; Рикман Э. А. Черняховское селище Делакеу (Молдавия).— МИА, 1967, № 139, с. 171, рис. 4; с. 172.

³ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, 1970, № 89, с. 106; Рикман Э. А. Жилища Будештского селища.— МИА, 1960, № 82, с. 311.

⁴ Хазлов П. І. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі.— Археологія, 1973, № 9, с. 34—40.

⁵ Логвин Е. І. Про сульфідну мінералізацію ефузивних порід Середнього Побужжя.— Доповіді АН УРСР, 1966, № 7, с. 934—937.

окремі куски породи відколюються від основної маси плитами, жорна, виготовлені з неї, не шліфуються.

Черняхівські гірники-каменярі належним чином оцінили переваги ефузивів над іншою сировиною і організували добування та виготовлення з них жорен у районі Жорниць і Лугови. Розробка лугівських ефузивів у зарубинецький час, очевидно, була незначною, бо жорна

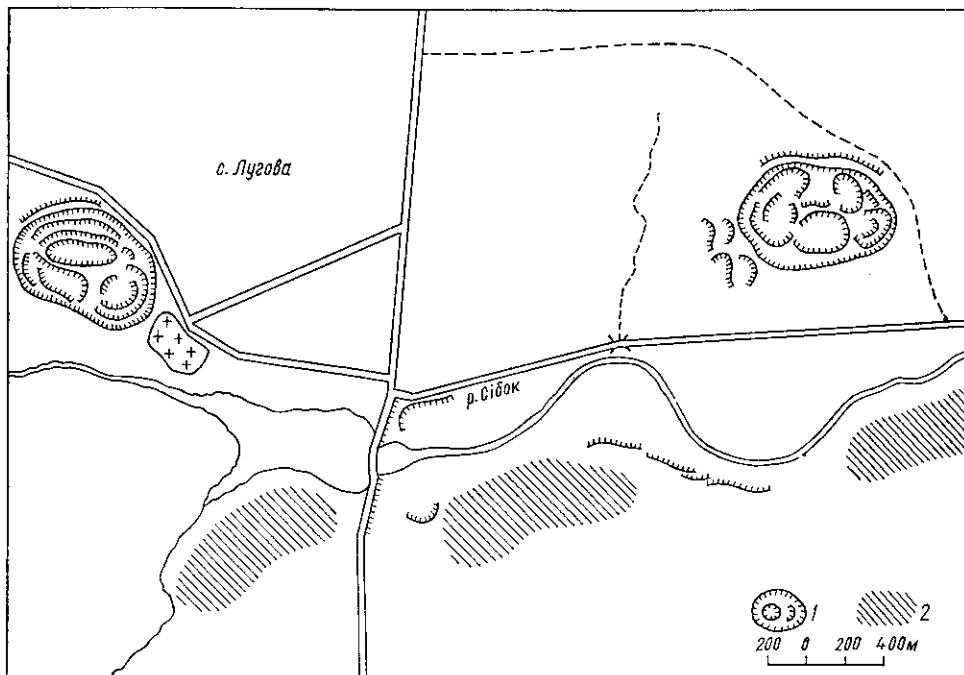

Схема розташування черняхівських поселень та кар'єрів по добуванню туфу поблизу с. Лугова на Вінниччині:

1 — стародавні кар'єри; 2 — черняхівські селища.

з цієї гірської породи знайдені лише на одному з селищ — в Сокільцях Гайсинського району на Південному Бузі.

Про розміри виробництва жорен у згаданому районі в III—IV ст. н. е. свідчить їх ареал. На північному заході він обмежений знахідками гранітних жорен у Любарському районі на Житомирщині⁶. Південна межа ареалу збігається з пограниччям Лісостепу і Степу, на південному заході жорна з лугівських ефузивів знайдені на Дністрі (черняхівське селище Дорошівка Могилів-Подільського району), східна межа — Дніпро. Жорна, виявлені в Леськах⁷ поблизу Черкас, судячи з фотографії, яка чітко передає пористу структуру гірської породи, були виготовлені в Лугові й вивезені з Південного Побужжя. Отже, територія розповсюдження ефузивних жорен становить понад 50 тис. м², що підтверджує наявність в районі Жорниць і Лугови налагодженого в широких розмірах виробництва жорнових каменів, а може й готової продукції.

Добування каменю навіть в наш час за допомогою досконаліх механізмів та вибухівки є справою трудомісткою. В давнину цей процес був набагато складнішим. Каменярське ремесло вимагало не тільки витрати енергії і часу, але й спеціальних навичок.

⁶ Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э.— СА, 1970, № 2.

⁷ Сміленко А. Т. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы.— МИА, 1967, № 139, с. 57, рис. 17, 13.

Враховуючи масштаби вказаного виробництва, а також його безперервність і планомірність протягом всього часу існування черняхівської культури, можна припускати, що воно велось постійним і досить великим колективом ремісників.

В процесі реконструкції жорен нами підраховано, що для виготовлення одного жорнового постава ремісникові необхідно витратити 24 години безперервної роботи. Цей час поділяється так.

На виготовлення жорнових кругів з добутих у кар'єрі плит потрібно 16 годин, тобто $\frac{2}{3}$ робочого часу. Для надання горизонтальної площини робочій поверхні заздалегідь заготовленого лежака витрачається дві години. Обробка поверхні бігуна з обох боків і довбання центрального отвору в ньому забирає три години. Стільки ж часу йде на виготовлення складної дерев'яно-залізної осі, ручки з горизонтальним плечем, а також на притирку каменів і виготовлення опалубки жорен з готового матеріалу. Виробництво жорен із заздалегідь заготовлених кругів вимагає 8-годинної роботи, тобто $\frac{1}{3}$ часу, необхідного для виготовлення всього жорнового постава. Якщо цей процес складався з окремих операцій (масове виробництво не залишає в цьому сумнівів), а каменярі мали значний виробничий досвід, можна було заощадити з витраченою часу не менше чотирьох годин на кожному жорновому поставі. Отже, один такий пристрій виготовлявся приблизно за 20 робочих годин (тут не враховані затрати часу на виробництво залізної частини осі, але це не має істотного значення).

Виробництво жорен вимагало спеціальних знань та прийомів, по-рівняно складних і різноманітних для того часу. Черняхівські ремісники-каменярі мали бути добре обізнані з властивостями вулканічної породи, з її перевагами над іншими гірськими породами, зокрема гранітом, виходи якого на денну поверхню відомі в околицях кар'єрів. Вони враховували, що ефузиви потрібно відколювати лише плитами, бажано однакової товщини, бо це полегшувало обробку. Необхідно було добре вивчати структуру окремих монолітів. Щоб полегшити сколювання плит за допомогою клинів, моноліт спершу обстежували, виявляли в ньому тріщини і шари, по яких можна було визначити напрямок відколювання. Перед обробкою плити перевірялись з метою простежити тріщини, що могли з'явитись в процесі добування, або приховані природні дефекти у вигляді непомітних прожилків.

Лише після вибору монолітного за структурою каменя його відкладали для обробки. Попередній етап її — грубе обколювання і чорнова підготовка робочої поверхні кругів. Особливо відцювідальним було округлення каменів. Каменяр мусив відчувати силу удару, при якій камінь міг розбитись на куски, а тому його удари були обережними, особливо по центру круга. Камінь обов'язково повинен був лежати на м'який підстилці (в'язка соломи, очерету, хмизу), яка добре амортизувала і зменшувала силу удару. Купа піску або відходів навряд чи використовувалась, бо легко розсипалась і сприяла появі пилу.

Цілком зрозуміло, що для виробництва жорен необхідно було мати також мінімум інструментів і допоміжних засобів. Ось їх приблизний перелік.

Інструменти для добування каменю складались з клинів, за допомогою яких відколювали плити. Такі клини, знайдені серед відходів виробництва, здебільшого виготовлялись з рогу благородного оленя, але не виключене застосування дерев'яних та залізних клинів. Були необхідні також кирки для проходки штолень і грубої обробки добутих каменів. Сліди роботи кирок добре помітні на монолітних стінах кар'єру. Відходи виробництва та дрібний щебінь з пилом викидали лопатами. В обох кар'єрах відходів зібралось до мільйона кубометрів. Переносили їх, очевидно, кошиками, або вивозили тачками. Не менше труднощів завдавало перенесення шарів ґрунту, що перекривали

ефузиви. Чергування щебеню з шарами ґрунту досить добре простежується в місцях сучасних розробок кар'єрів. Тому є всі підстави вважати, що перелічені засоби широко застосовувалися.

Для обробки жорнових кругів користувались зубилами на дерев'яйній ручці, молотком чи важкою колотушкою. Зубило без ручки було потрібне для пробивання круглих чи квадратних отворів у бігуни. Циркулем або заготовленим шаблоном вимірювали жорновий круг. Крім того, для нівелювання горизонтальної площини кругів застосовували планку, а для замірів товщини лежака й бігуна — дерев'яну мірку. Виготовлення дерев'яних частин жорен, зокрема опалубки, неможливе було без сокири, долота та свердла, яким просвердлювались отвори під металеву вісь. Для обробки залізних стержнів осі були необхідні ковальський молоток, ковадло, зубило для обрубки, напилок або бруск для заточування конуса на кінці осі, правки інструментів.

Обробка жорнових кругів під час експериментальної реконструкції показала, що всі ці інструменти потрібні.

У стінках сучасних розробок кар'єру в багатьох місцях помітні скupчення залізного шлаку та залишки сиродутних залізоплавильних горен. Отже, плавка заліза з місцевої сировини для виробництва знарядь праці та металевих частин жорнових поставів відбувалась на місці. Для цього була необхідна також заготовка значної кількості деревного вугілля.

Є підстави вважати, що тут існував поділ праці. Жорнові камені або готові постави транспортувались на велику відстань. Виробництво жорен у районі Жорнищ і Лугови тривало протягом всього часу існування черняхівської культури. Очевидно, добування ефузивів та виготовлення з них жорен велись постійним контингентом гірників. Такий колектив не міг включати, наприклад, лише жителів селищ, розташованих поблизу кар'єру, які поєднували цю працю з сільським господарством. Масштаби виробництва свідчать на користь того, що воно вийшло за межі общинного, бо забезпечувало своєю продукцією майже всю заселену черняхівськими племенами лісостепову територію Правобережної України. Найімовірніше, це був своєрідний ремісничий центр по виготовленню жорен, який займався виробництвом протягом цілого року безперервно.

Не виключено, що в лугівських кар'єрах застосовувалась значною мірою також примусова рабська праця, зокрема тут могли працювати досвідчені каменярі, взяті в полон на території Подунав'я під час «скіфських воєн» у середині III ст. н. е.⁸

П. И. ХАВЛЮК

О производстве жерновов на черняховских поселениях Побужья

Резюме

Черняховские жернова, обнаруженные на значительной части правобережной Лесостепной Украины, изготовлены из вулканической эфузивной породы, добыча которой в III—IV вв. н. э. велась на р. Сибок, правом притоке Соби в Ильнецком р-не Винницкой обл. у с. Луговы. Здесь на небольшом удалении от карьеров расположены три черняховских поселения, а в восточном карьере найдена черняховская керамика и зафиксированы следы плавки железа из местной руды.

В этом районе находился своеобразный ремесленный центр по изготовлению жерновов. Масштабы производства свидетельствуют о том, что оно вышло за рамки общинного, ибо своей продукцией обеспечивало огромную территорию. Массовое изготовление жерновых поставов осуществлялось путем непрерывной круглогодичной работы постоянного коллектива ремесленников-каменотесов.

⁸ Ременников А. М. Борьба племени Северного Причерноморья с Римом в III веке. М., 1954, с. 12—14.

Не исключено и то, что в добыче эфузивов и изготовлению из них ротационных ручных мельниц в значительных размерах использовался принудительный труд рабов, захваченных на других территориях.

О. О. ГЕЙ

Середньодніпровська і північнопричорноморська зони черняхівської культури (За матеріалами поховального обряду)

Радянськими і зарубіжними археологами проведена велика робота по картографуванню пам'яток черняхівської культури¹. Зокрема, на території СРСР зафіксовано понад 3000 пам'яток. Незважаючи на те, що кількість їх зростає майже з кожним днем, ареал черняхівської культури, за словами Є. В. Махно, вже зараз окреслюється досить чітко². В той же час навіть значне збільшення їх кількості вже не може істотно вплинути на співвідношення густо насичених пам'ятками областей з іншими, в яких вони трапляються лише спорадично³.

Основна територія черняхівської культури простягається від Пруту на заході до лівобережжя Дніпра на сході, тоді як до південного заходу від Сунжа і верхів'їв Сейму і Сіверського Дінця пам'ятки її трапляються набагато рідше (рис. 1). Крім того, винятково малу заселеність можна відзначити для степової смуги, що відділяє Середнє Подніпров'я від північнопричорноморського узбережжя з прилягаючими до нього районами пониззя Дніпра. Останній факт пояснюється, мабуть, непридатністю сухих степових районів для землеробства, яке було одним з основних занять черняхівських племен.

Таким чином, за густотою населення, територія черняхівської культури розпадається на кілька досить великих зон, які в свою чергу складаються з менших скupчень пам'яток.

Історична інтерпретація будь-якого археологічного явища неможлива без врахування його територіальної модифікації. Останнім часом дедалі більшу увагу привертає один з аспектів поняття «територія» — вплив природних умов на розвиток первісних етносів. Втім, існує також інший, не менш важливий аспект цього поняття, що охоплює систему суспільних зв'язків людей, які входили до певних культурних спільнostей⁴. З цієї точки зору цікаво порівняти найважливіші елементи матеріальної культури зон скupчення черняхівських пам'яток, на які розпадається культура. Таке порівняння допоможе з'ясувати характер спілкування, тривалість і регулярність контактів окремих груп населення, тобто обставини, що, без сумніву, впливають значною мірою на хід соціальних і етнічних процесів.

Великий інтерес становить вивчення північнопричорноморської зони, оскільки пам'ятки на південь від Нікополя мають значну своєрідність, і тому їх довго не наважувалися відносити саме до черняхівської культури.

¹ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты).— МИА, 1960, № 82; Сымонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, 1964, № 116; Jonita J. Cultura Sintana de Mureş-Cerneahov pe teritoriul României.— Archeologia Moldovei, IV. Bucuresti, 1966; Черняхов И. Т. Памятники черняховской культуры в приморской части между-речья Дуная и Днестра (материалы к археологической карте).— МИА, 1967, № 139; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975.

² Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории СССР.— МИА, 1960, № 82, с. 10.

³ Там же, с. 10.

⁴ Козлов В. И. Этнос и территория.— СЭ, 1971, 6, с. 89—90.

Звичайно, уявлення про поширення черняхівських старожитностей пов'язувалось лише з Лісостепом і частиною степової смуги в районі дніпровських порогів. Ця традиція зумовлена думкою про генетичну спадкоємність зарубинецької і черняхівської культур, що ґрунтуються на спільноті ряду елементів у їх поховальному обряді, кераміці та ін. Пам'ятки II—IV ст. до н. е., розташовані на узбережжі Чорного моря, виділялись в самостійну групу, на карті Є. В. Махно вони визначені як

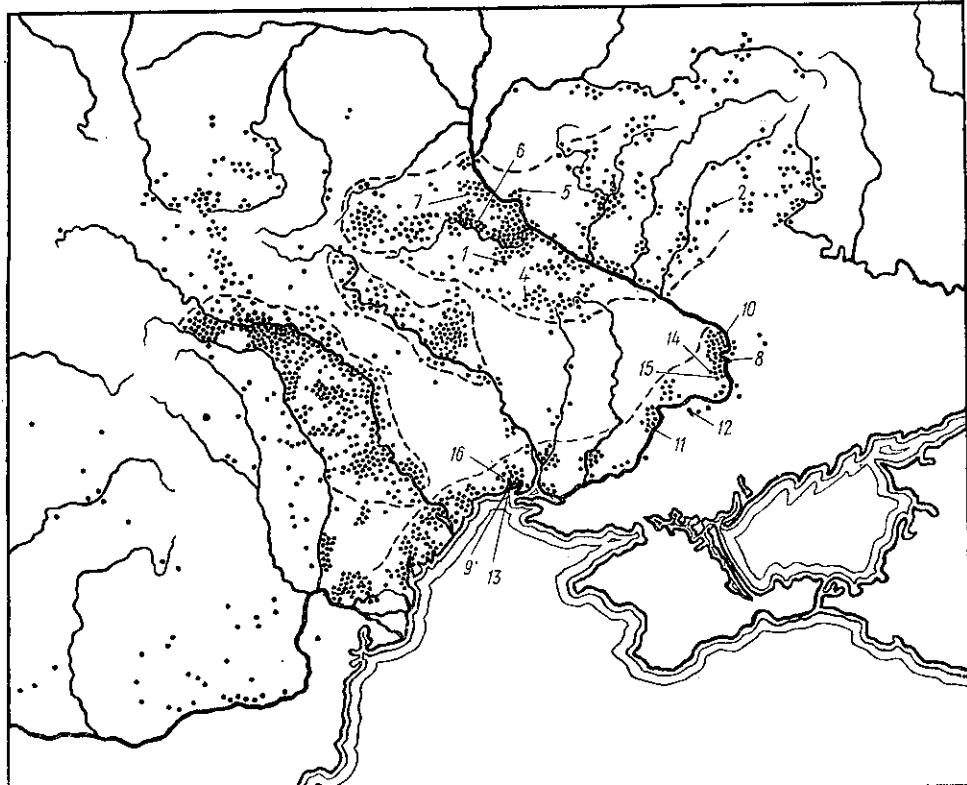

Рис. 1. Карта пам'яток черняхівської культури (за І. Гоницею, Є. В. Махно, Е. А. Рікманом, Е. О. Симоновичем, Т. Е. Храбаном). Пунктиром позначені зони скупчення пам'яток.

1 — Журавка, 2 — Камтємірівка, 3 — Лохвиця, 4 — Маслове, 5 — Переяслав-Хмельницький, 6 — Ромашки, 7 — Черняхів, 8 — Августівка, 9 — Вікторівка, 10 — Волоське, 11 — Гаврилівка, 12 — Кам'янка, 13 — Коблеве, 14 — Новоолександровка, 15 — Привільне, 16 — Раїзеве.

«степові поселення з кам'яним житлобудуванням»⁵. Але після розкопок Е. О. Симоновича у 60—70-х роках з'ясувалась їх належність до черняхівської культури.

Зміна ареалу культури викликає необхідність перегляду і уточнення (або підтвердження новими фактами) її історичної інтерпретації. Така потреба, природно, виникла і при поширенні території черняхівської культури за рахунок приєднання до неї північнопричорноморського узбережжя. Але, на жаль, історична інтерпретація її не була в зв'язку з цим переглянута; навпаки, питання про причину виникнення черняхівських пам'яток у північнопричорноморській зоні вирішувалось на основі традиційних поглядів. Таким чином, інтерпретація черняхівської культури автоматично переносилася з раніше відомих областей на Північне Причорномор'я. Це змушує ще раз звернутись до питання про черняхівські пам'ятки Нижнього Придніпров'я і Північного При-

⁵ Махно Е. В. Указ. соч., с. 14; Брайчевська А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, 1957, т. 11, с. 12.

чорномор'я. Особливий інтерес викликає порівняння північнопричорноморської зони з середньодніпровською, бо, по-перше, в останній розташовані класичні еталонні пам'ятки, по-друге, існує думка, що заселення північнопричорноморського узбережжя йшло саме з районів Середнього Подніпров'я⁶.

У цій статті як основне археологічне джерело були використані матеріали поховального обряду. Такий вибір не випадковий, він зумовлений завданням дослідження.

Історична епоха, за якої існувала черняхівська культура, надзвичайно складна. «Варварські» народи, що населяли Центральну та Середню Європу, вступають у період розкладу родового ладу. Це приводить до жорстоких сутичок з Римською імперією, яка, незважаючи на процес занепаду, ще претендувала на світове панування. Зовнішня політика імперії базувалась не тільки на опорі натиску варварів. Важливим елементом її було також активне втручання в їх справи, розпавлення ворожнечі між племенами, підкуп вождів, торгівля тощо. Отже, розвиток варварських племен проходив у тісній взаємодії з античним світом, який мав на них великий вплив. В археологічних матеріалах це простежується у проникненні культурних традицій Риму в седовище більш примітивних варварських племен. Зокрема, слід відзначити зростаючу роль римського імпорту. Одночасно під впливом високої римської культури відбувається певне нівелювання варварських культур, згладжування їх місцевих особливостей. На значних територіях поширюються ідентичні типи речей (гребені, фібули, прикраси). Але однотипність предметів особистого вжитку і прикрас, знайдених в різних областях, не може розглядатись як ознака етнічної єдності їх населення.

Все це змушує звернутись до інших складових частин культури, зокрема до поховального обряду, який є елементом, найбільш чутливим до змін етнічної структури стародавнього населення. Вивчення цього археологічного джерела вже відзначалося в літературі⁷.

Нині відомо понад 1000 черняхівських поховальних пам'яток. Проте не всі матеріали, що є у нашому розпорядженні, однаковою мірою повноцінні. Найкраще вивчені на розглянутій території: Журавка, Маслове, Компаніїці (Середнє Подніпров'я), Гаврилівка, Коблеве (Нижнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я). Ці могильники мають від 58 до 400 і більше (Компаніїці) розкопаних поховань. На жаль, більшість тілоспалень у Журавці зруйнована розмивом верхніх шарів ґрунту. На могильниках Лохвиця, Переяслав-Хмельницький, Рижівка, Ранжеве, Привільне, Каборга, Фурманівка розкопано по 20 і більше поховань. Решта пам'яток вивчена менш повно. Треба відзначити також, що не всі могильники детально опубліковані. Зокрема про Компаніїцівський могильник (467 поховань) є тільки найзагальніші відомості⁸, що не дає можливості на основі його матеріалів провести статистичні підрахунки.

Обробка за допомогою перфокарт здійснена за даними найповніше розкопаних і опублікованих пам'яток, а також деяких могильників Надпоріжжя (останні представлені невеликою кількістю поховань, проте вони дають певне уявлення про поховальний обряд цього району, де, крім них, розкопаний лише Привільнянський могильник*).

⁶ Симонович Э. А. Итоги исследования черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, 1967, № 139, с. 235—237.

⁷ Федоров Г. Б. Об обряде погребения как историческом источнике.— Историко-археологический сборник. М., 1962, с. 154.

⁸ Махно Е. В. Раскопки на Компаньевском могильнике.— АИУ в 1965—1966 г. К., 1967; с. 160—163; Махно Е. В. Пам'ятки типу Дитинич на Компаніївському могильнику.— Археологія, 1966, т. 19, с. 95—101.

* Всього оброблено і увійшло до таблиць 556 поховань з 17 могильників; 321 з них походять з могильників середньодніпровської зони (Дідовщина, Журавка, Кантемирівка,

Деякі пам'ятки середньодніпровської зони були досліджені В. В. Хвойкою у кінці XIX — на початку XX ст., але проведені розкопки не відповідають сучасним вимогам. Проте матеріали цих могильників довелось врахувати, бо вони є свого роду еталоном, класичним типом пам'ятки черняхівської культури.

При виділенні особливостей поховального обряду передавалась елементарним ознакам, тобто тим, які вже не можуть бути розчленованими. Варіанти ознак поховального обряду слідуючі. Вони найзручніші для опису поховань, бо в разі використання складних ознак неістотні варіації або порушеність поховань ведуть до серйозного збіднення інформації.

Обряд

інгумація

кремація

Поховальна споруда

грунтова яма

курган

Конструкція могильної ями

звичайна

з підбоем

з канавкою

з приступкою *

катакомба

Види дерев'яних та кам'яних споруд у могилі

дерев'яні перекриття

дерев'яний поміст

» склеп (стінки могильної ями обкладені деревом)

кам'яний заклад

Оформлення dna могильної ями

підмазка dna ями зеленкуватою глиною

Заповнення могильної ями

кераміка

інвентар

Положення кістяка

скорочене витягнуте

сидяче й напівсидяче

на спині

на животі

на правому (лівому) боці

положення рук

біля обличчя

на грудях

у месяхах таза

витягнуто вздовж тіла

зігнуті

положення ніг

розкинуті

схрещені

витягнуті

зігнуті

Орієнтація кістяка

Пн; Пн—ПнС; ПнС;

ПнС—С; С; ПдС—С;

ПдС, Пд—ПдС;

Пд; Пд—ПдЗ; ПдЗ;

ПдЗ—З; З; ПнЗ—З;

ПнЗ; Пн—ПнЗ

Орієнтація ями (у випадку, коли невідома орієнтація кістяка)

меридіональна

широтна

ПнЗ—ПдС;

ПнС—ПдЗ

Лохвиця, Маслов, Переяслав-Хмельницький, Ромашки, Черняхів), а 235 — з північно-причорноморської зони (Августинівка, Волоське, Вікторівка, Гаврилівка, Кам'янка, Коблеве, Новоолександрівка, Привільне, Ранжеве).

* У літературі є різне тлумачення термінів «приступка» і «канавка». У даній статті мінімальна висота приступки визначається як 0,25 м. Канавка (рівчик) на дні могильної ями має висоту менш як 0,25 м. Цей поділ умовний.

Вид кремації
в ямі
в урні
перехідний тип (залишки спалення складені до урні та розсипані навколо неї)
Вид урнового поховання
в одній урні
у кількох урнах
урна вміщена в іншу посудину
урна покрита кришкою
Вид ямного поховання
у ямі
яма покрита посудиною
Наявність інвентаря в похованні
з інвентарем
без інвентаря
Стан поховального інвентаря
без слідів обпалення
був у вогні

Поховальний обряд середньодніпровської зони. Усі могильники середньодніпровської зони біритуальні. З 321 дослідженого поховання 81 здійснено за обрядом кремації, а решту — за обрядом інгумації. Проте в дійсності співвідношення тут було іншим, бо тілоспалення звичайно розташовані досить близько до сучасної поверхні і часто руйнувались оранкою, а також при будівництві тощо. Беручи до уваги той факт, що багато тілоспалень не збереглось, можна припустити, що в основному співвідношення поховань з інгумацією і кремацією в усіх могильниках було однаковим і коливалось у межах від 1:1 до 3:1. Винятком є Компаніїцівський могильник, де тілоспалення складають 90% всіх поховань⁹ (матеріали його у зв'язку з відсутністю детальної публікації статистично не оброблялися). В Журавці всі поховання, здійснені за обрядом кремації, зруйновані, тому співвідношення поховальних обрядів тут встановити важко.

Серед тілоспалень переважають урнові (табл. 1) *. Поховань у кількох урнах майже немає, зафікований лише один випадок у Кантемирівці. Двічі трапились залишки тілоспалення в урні, вставленій в іншу посудину (обидва випадки у Лохвиці). Привертає увагу те, що більшість урн була накрита посудом (32 з 46 урнових спалень). Особливо чітко це простежується в Маслівському могильнику, де з 26 урнових поховань 25 було з кришками.

Таблиця 1

Середньодніпровська зона. Різновиди тілоспалень

Могильники	Кількість спалень	Урнові		Урнові під кришкою	Урнові в посудині	Безурнові	Безурнові під кришкою	Перехідні	Зруйновані
		в одній урні	в кількох						
Журавка	1					1			
Кантемирівка	4	3	1	1					
Лохвичі	8	7		3	2	1	5		
Маслове	31	26		25		5	21		
Переяслав	21			1		21			
Ромашки	5	4		—		1			
Черняхів	11	5		2		6			
Всього	81 100%	45 55,6%	1 1,2%	32 39,5%	2 2,4%	35 43,2%	5 6,0%	— —	— —

* Махно Е. В. Раскопки на Компаниевском могильнике, с. 161.

* Якщо врахувати матеріали Компаніїцівського могильника, то співвідношення урнових і ямних поховань у середньодніпровській зоні буде іншим. Збільшується частка ямних спалень.

Кераміка тілоспалень

Середньодніпровська зона

Різновиди спалень	Журавка	Кантемирівка	Лохвиця	Маслове	Переяслав	Ромашки	Черняхів	Вето
Безурнові								
Не накриті								
Без кераміки-інвентаря	1	1	1		21	1	1	2
З битою керамікою								23
З битою і цілою керамікою-інвентарем								1
З цілими посудинами-приношеннями							5	5
Накриті черепками								
Без кераміки-інвентаря				2				
З цілими посудинами-приношеннями				3				2
Накриті посудом								
Без кераміки-інвентаря								
З битим посудом								3
З цілою і битою керамікою								
Урнові								
У розбитій урні								
Без кераміки-інвентаря			1					
З битим посудом								
У цілій урні								
Без кераміки-інвентаря	1	2	1				4	
З битим посудом		—	—				2	
З цілими посудинами-приношеннями		—	—			2	4	
Розбита урна під черепком (без кераміки-інвентаря)	—	—	—	—	1	—	—	
Урна під черепком								
Без кераміки-інвентаря			2					
З битим посудом			—					3
З цілим і битим посудом			—					
Ціла урна під посудиною								
Без кераміки-інвентаря		2	21				23	
З битим посудом		1	2				—	
З цілими посудинами-приношеннями		—	—			2	5	
Кілька урн								
Урни розбиті	—	—	—					
Цілі урни, накриті черепками	—	—	—					
Цілі урни під: черепками, посудинами	—	—	—					
Перехідний тип								
Без кришки, з битим посудом	1	—	—					
Урна під черепком, з битим посудом		—	—					
Урна під посудиною з цілим і битим посудом		—	—					

Таблиця 2

Різновиди спалень	Середньодніпровська зона							
	Журавка	Кантемирівка	Лохвиця	Маслове	Переяслав	Ромашки	Черняхів	Всього
Урна в посудині В розбитій посудині В розбитій посудині під черепком В цілій посудині з битою керамікою	1	2						

В Кантемирівці, Лохвиці, Журавці зафіксовано по одному ямному похованню. У Переяславі-Хмельницькому всі тілоспалення були ямними. В Черняхові вони складали приблизно половину (6 з 11), в Маслові — $\frac{1}{5}$ (5 з 26).

Ямні поховання, покриті посудинами чи уламками кераміки, не характерні для середньодніпровської зони. Вони наявні лише в Масловському могильнику, відмінною рисою якого є перевага саме підкришкових поховань.

В тілоспаленнях середньодніпровської зони містяться звичайно цілі посудини, як в конструкції (урна, кришка), так і в інвентарі. Ця особливість простежується майже у всіх могильниках (табл. 2). Винятком є лише Кантемирівка та Переяслав-Хмельницький (цікаво, що обидва могильники розташовані на лівобережжі Дніпра). Особливість Масловського могильника — майже повна відсутність у всіх видах спалень з керамікою-інвентарем (всього 29 випадків без кераміки-інвентаря). Поховання з цілими посудинами-приношеннями особливо характерні для Черняхова, де розкопано 9 таких поховань (в двох випадках спалення взагалі не супроводжувались керамікою). Зафіксовано 23 безінвентарних поховання, що становить приблизно $\frac{1}{3}$ від загальної кількості тілоспалень (Лохвиця, Маслове, Черняхів). Найбільший їх процент виявлено в Маслові (17 з 31). Безінвентарні є в усіх видах ямних і урнових поховань (крім кількох урн і поховань перехідного типу).

Найбільш характерний інвентар — кераміка, намисто, уламки оплавлених скляних предметів, пряслиця. У двох похованнях з Ромашок знайдено зброю (наконечники стріл). Інші види інвентаря трапляються рідко. Обпаленість та оплавленість зафіксовані для таких категорій речей: намиста, фібули, пряслиця, металеві предмети, скляні вироби. Найчастіше обпалені намистини, що певно були біля померлого під час кремації. Жодного разу не простежено оплавленості або слідів від поховального вогнища на пряжках і фібулах. Цікава знахідка обпаленого пряслиця (Переяслав-Хмельницький).

Всі могильники середньодніпровської зони ґрунтові. окрім поховання під курганами зафіксовано лише в Ромашках (в двох випадках) і в Кантемирівці (в трьох).

Більшість поховань у могильниках вказаної зони орієнтовано на Пн, Пнз, З, ПнЗ-З, Пн-ПнС. Досить частими є також орієнтації на ПдЗ, ПдЗЗ, ПнС. Жодного разу не зафіксовано ПдС-С, ПдС, Пл-ПдС. За цією ознакою середньодніпровські могильники діляться на дві групи: із значною перевагою якогось одного виду орієнтації; з приблизно рівномірним розподілом двох або трьох видів орієнтації. До першої групи належать Кантемирівка (ПнЗ), Ромашки (ПдЗ), Маслове (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС). До другої — Переяслав-Хмельницький (Пн,

П родовження табл. 2

Північнопричорноморська зона								
Августинівка	Вікторівка	Волоське	Гаврилівка	Кам'янка	Коблеве	Новоолександровка	Привильне	Всього
		1					1	2

ПнЗ, З), Черняхів (Пн—Пн-ПнЗ, З—ПдЗ-З, ПдЗ—Пд-ПдЗ), Журавка (Пн—Пн-ПнС—ПнС, ПнЗ-З—З).

У середньодніпровських могильниках відомі всі типи конструкцій ями: проста (звичайно чотирикутна, хоча трапляються і овальні); з рівчиком або заглибленням на дні; з уступом; підбоем; катакомба (табл. 3). На жаль, дуже часто (в 102 випадках з 240) про влаштування ями нічого не відомо, або дослідник просто не згадує про це (розкопки В. В. Хвойки в Ромашках і Черняхові), або форми і конструкція ям не простежувались. Це значно знижує якість досліджуваного матеріалу як археологічного джерела. Однак вдається простежити деякі закономірності.

Таблиця 3

Середньодніпровська зона

Могильники	Конструкція могильної ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоем	катакомба	не простежена	
Журавка	62	20	26	—	—	16	124
Кантемирівка	—	—	1	—	—	6	9
Лохниця	—	—	—	—	—	12	12
Маслове	1	—	—	—	—	28	29
Переяслав	7	3	4	2	—	3	19
Ромашки	—	—	—	—	—	10	11
Черняхів	6	—	2	1	—	27	36
Всього	77	23	33	4	1	102	240
	32,1%	9,6%	13,7%	1,7%	0,4%	42,5%	100%

Для могильників середньодніпровської зони найбільш характерні звичайні ґрунтові ями (їх знайдено 77), а з уступом або рівчиками на дні рідше (загалом 56), причому сконцентровані вони в основному у Журавці й Переяслав-Хмельницькому. Ям з підбоем мало (всього 4), катакомбу виявлено лише в одному випадку (підкурганне поховання у Кантемирівці).

У середньодніпровській зоні переважає витягнуте на спині, з покладеними паралельно ногами положення кістяка (129 випадків), потім йдуть: витягнуте на спині положення з перехрещеними ногами, таке саме, але з підігнутими ногами, напівсидяче й сидяче; витягнуте на боці, скорчене, випростане на спині з розкинутими ногами. У 71 випадку обидві руки похованого витягнуті вздовж тіла, в 28 — одна рука або кисті обох лежали в області таза. Іноді руки покладено біля

обличчя або на грудях (в цілому 9 випадків). На жаль, буває важко простежити, як збігається положення кістяка з видом конструкції ями, бо немає часто даних про останню. В звичайних ямах трапляються всі без винятку способи покладення померлих; в ямах з рівчаками на дні або з приступкою — витягнуте положення на спині або сидяче; в єдиній катакомбі скелет знайдено також у сидячій позі (табл. 4).

Таблиця 4

Середньодніпровська зона

Положення кістяка	Конструкція ями					Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоем	катакомба	
Витягнутий на спині	31	20	26	1	—	51
» на боці	2	—	—	—	—	3
Скорчений	—	—	—	—	—	3
На спині з схрещеними ногами	4	—	—	—	—	7
» з підігнутими ногами	3	2	—	—	—	4
» з підігнутою ногою	1	1	—	—	—	1
» з розкинутими ногами	2	—	—	—	—	—
Сидячий чи напівсидячий	2	—	—	1	1	3

У середньодніпровських могильниках відсутні кам'яні заклади. Дерев'яні споруди (склепи, перекриття, настили) рідкісні, вони представлені в Кантемирівці, Маслові, Ромашках, Черняхові (всього 11 випадків).

У середньодніпровській зоні знайдено 52 поховання із зруйнованими в давнину кістяками померлих. Найчастіше вони траплялись у простих ямах, а також з уступами та рівчаком. Руйнувались поховання з усіма видами орієнтації, але частіше спрямовані на Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС (порушено 26 из 79) *. Кістяки, орієнтовані на захід, пошкоджені рідше (у 12 випадках з 81). Таким чином, зруйнована третина всіх поховань з північною орієнтацією і восьма частина із західною.

У межах середньодніпровської зони зафіксовано 81 безінвентарне тілопокладення, що складає приблизно третину від загальної кількості поховань. Найчастіше їм відповідала орієнтація померлих на Пн, ПдЗЗ, ПнЗЗ. Інвентар у могилах траплявся як у заповненні, так і на дні могильної ями. Виявлено 39 поховань з інвентарем у заповненні, в 30 з них була кераміка.

Найбільш характерним інвентарем є кераміка (у 68 випадках це цілі посудини, у 28 — цілі й побиті, в 22 — тільки побиті), намисто, фібули, гребені, пряжки, різноманітні металеві предмети, прясла. В 46 випадках у похованнях трапилися залишки жертвової їжі. Часто в могилу покладено тушу невеликої тварини (дрібна рогата худоба, здебільшого вівця) з вstromленим у неї ножем. Цей звичай зафіксований у 10 випадках. Іноді у похованнях знаходять кістки птахів, яечну шкаралупу.

Поховальний обряд північнопричорноморської зони. У всіх могильниках північнопричорноморської зони, крім Ранжевого, представлені два обряди поховань — кремації та інгумації. Процентне співвідношення їх варіює на різних могильниках. За цією ознакою вони діляться на дві групи: з різкою перевагою тілопокладень та біритуальні (до першої групи належать Ранжеве, Коблеве, Вікторівка, до другої — Гаврилівка, Волоське, Новоолександровка, Привіль-

* У підрахунках використано також меридіонально та широтно орієнтовані ями.

не; в Кам'янці відкрито тільки одне тілопокладення). Цікаво відзначити, що обидві групи досить чітко локалізуються. Біритуальні могильники і Кам'янка розташовані в пониззі Дніпра, а могильники, де переважають тілопокладення (Коблеве, Ранжеве, Вікторівка), — на Чорноморському узбережжі. Загальна кількість досліджених тілоспалень у нижньодніпровській зоні — 85, що становить близько $\frac{1}{3}$ від усіх досліджених поховань. Кількість ямних поховань і кремацій в урнах приблизно рівна: 38 і 44 відповідно. Два спалення (з Гаврилівки і Новоолександровки) належать до перехідного типу, тобто кальциновані кістки і залишки поховального вогнища містились не тільки в урнах, але й були розсипані навколо них.

Урнові тілоспалення поділяються на кілька груп: поховання в одній урні; в кількох; в урнах під кришками (вони накривались або цілими посудинами, або їх уламками); в урнах, вставлених ще в одну або кілька посудин. Поховань другої групи (звичайно в двох урнах) налічується п'ять (Гаврилівка, Кам'янка, Новоолександровка). Тілоспалені третьої групи було 11 (могильники Гаврилівка, Кам'янка, Коблеве) (табл. 5). Випадків вміщення урни в іншу посудину лише два (Гаврилівка, Волоське).

Безурнових тілоспалень, покритих посудинами та їхніми уламками, — 16 (Гаврилівка, Кам'янка, Коблеве, Привільне) що становить трохи більше половини від усієї кількості розбитих і цілих посудин.

Цікаво простежити співвідношення фрагментованого і цілого посуду в тілоспаленнях. Поховань, де взагалі не було ніякої кераміки (ні елементів конструкції на зразок кришок або урн, ні посудини-приношення), зафіковано 8 (Гаврилівка, Привільне). Безурнових спалень з битим посудом — 20, причому вони трапляються в більшості могильників (Августинівка, Волоське, Гаврилівка, Новоолександровка). Ямні поховання з цілими посудинами-приношеннями в нижньодніпровській зоні не представлені. Безурнових спалень, покритих черепками, 10, і лише в одному трапилася ціла посудина-приношення. Жодної з них не було серед поховань з цілими кришками-посудинами.

Тілоспалення в урнах представлени, головним чином, похованнями без додаткового посуду взагалі або з розбитими посудинами-приношеннями.

Зафіковано 23 безінвентарних поховання, тобто трохи менше $\frac{1}{3}$ тілоспалень (Гаврилівка, Привільне, Кам'янка, Коблеве), причому

Г а б л и ц я 5

Північнопричорноморська зона. Різновиди тілоспалень

Могильники	Кількість спалень	Урнові спалення		Урнові під кришкою	Урнові у посудині	Безурнові	Безурнові під кришкою	Перехідні	Зруйновані
		в одній урні	у кількох						
Августинівка	1	—	—	—	—	1	—	1	—
Вікторівка	2	1	—	—	—	1	—	—	—
Гаврилівка	42	18	2	4	1	21	7	—	—
Кам'янка	8	3	2	2	—	3	3	—	—
Коблеве	8	—	—	—	—	6	2	—	—
Новоолександровка	4	1	—	1	—	2	4	1	—
Привільне	18	10	—	4	1	8	—	—	—
Всього		85 100%	33 38,8%	5 5,9%	11 12,9%	2 2,4%	44 51,7%	16 18,8%	2 2,4%
									1,2%

найбільша кількість їх припадає на могильники Гаврилівка і Привільне (відповідно 13 і 7). Безінвентарні могили знайдені в усіх випадках ямних і урнових поховань, крім перехідних (винятково рідких).

Найбільш характерним інвентарем для тілоспалень є кераміка, далі йдуть намиста, фібули, гребені, різноманітні металеві речі, праслиця, підвіски, знаряддя праці. Серед знахідок майже немає кісток тварин і птахів, жодного разу не траплялась зброя. Підвіски переважно відерцеподібні, вони знайдені в п'яти похованнях Новоолександрівки і Привільного.

Іноді інвентар має сліди перебування на поховальному вогнищі. Найчастіше обпалені намиста, кераміка і скляні предмети. Поодинокі знахідки оплавлених металевих предметів, відерцеподібних підвісок (Новоолександрівка), а також кальцинованих кісток тварин (Волоське). Фібули часто фрагментовані. В одному випадку в похованні знайдені залізна головка від фібули і краплини бронзи. Це може свідчити, що легкоплавкі деталі фібул розплавились на поховальному вогнищі.

У північнопричорноморській зоні досліджено 150 тілоспалень. Кістяки померлих орієнтовані звичайно на Пн, Пн-ПнС, Пн-ПнЗ, ПнЗ, З, ПдЗ-З, ПдЗ, рідше на ПнЗ-З, ПнС, С і Пд.

В літературі найбільш пошиrenoю є думка про те, що в черняхівській культурі переважають західна і північна орієнтація померлих¹⁰. Проте висновок цей потребує уточнення. По-перше, поряд з вказаними орієнтаціями часто трапляються також напрямки на ПдЗ, ПдЗ-З, Пн-ПнЗ, ПнЗ. По-друге, вони розподіляються по могильниках нерівномірно. Щодо цього всі могильники північнопричорноморської групи можна поділити на дві групи: 1) з перевагою якоєю однією орієнтації (Привільне — Пн, Ранжеве — З, Каборга — ПнС); 2) з двома основними групами орієнтації (Коблеве — Пн, З; Гаврилівка — Пн-ПнС — Пн — Пн-ПнЗ, З — ПдЗ-З, Пд-ПдЗ).

У похованнях північнопричорноморської зони виявлені всі види конструкції могильної ями (табл. 6). Найбільш характерні проста яма

Таблиця 6

Північнопричорноморська зона

Могильники	Конструкція могильної ями						Всього
	звичайна	з канавкою	з приступкою	з підбоем	катакомба	не простежена	
Вікторівка	3	5	1	3	—	—	12
Гаврилівка	32	1	8	1	—	12	54
Кам'янка	1	—	—	—	—	—	1
Коблеве	12	7	15	9	6	1	50
Новоолександрівка	—	—	—	—	—	—	1
Привільне	—	—	—	—	—	10	10
Ранжеве	6	6	4	4	—	—	20
Волоське	—	—	—	—	—	2	2
Всього		54	19	28	17	6	26
		36%	12,7%	18,7%	11,3%	4%	17,3%

або з уступом чи рівчиком. При розподілі типів поховальних ям по могильниках (особливо в Коблевому і Ранжевому) з'ясовано, що частіше трапляються ями з уступом або канавкою та підбої. Конструкція

¹⁰ Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, 1959, № 29-30, с. 90.

Таблиця 7

Північнопричорноморська зона

Положення кістяка	Конструкція могильної ями						Всього
	звинчана	з канавкою	з приступкою	з підбоем	катакомба	не простежена	
Витягнутий на спині	30	8	16	6	1	19	80—88,9%
» на бочі	1	—	—	—	—	1	2—2,2%
Скорчений	—	—	—	—	—	3	3—3,3%
На спині, з схрещеними ногами	—	—	—	—	—	—	—
» з підігнутими »	1	—	—	—	—	—	1—1,1%
» з підігнутою ногою	1	—	—	—	—	1	4—4,5%
» з розкинутими ногами	—	—	—	—	—	—	—
Сидячий та напівсидячий	—	—	—	—	—	—	—

могил не залежить від орієнтації кістяка. Можна відзначити лише, що всі поховання в катакомбах орієнтовані на північ *.

Майже в усіх могильниках північнопричорноморської зони виявлено кам'яні заклади, рідше — дерев'яні перекриття. В деяких випадках перші поєднуються з другими. Поховання з кам'яними закладами становлять приблизно половину від загальної кількості тілопокладень у північнопричорноморській зоні. По могильниках вони розподіляються нерівномірно. Найбільша їх кількість у Ранжевому (18 з 20), потім іде Коблеве (25 з 39) і Гаврилівка (15 з 94).

Майже всі поховання із західною орієнтацією кістяків (20 з 23) перекривалися плитами, серед могил з північною орієнтацією камінням закладено лише 16 з 32 (50%), для поховань, які орієнтовані на ПнЗ, ПдЗ, ПнС, кам'яні заклади не характерні. Положення більшості померлих у похованнях північнопричорноморської зони випростане на спині, найчастіше з паралельно покладеними витягнутими ногами. Виділяються три варіанти розміщення рук: а) витягнуті вздовж тіла, б) складені в межах таза, в) одна рука витягнута вздовж тулуза, а друга лежить на тазових кістках. У п'ятьох випадках простежено інше положення кістяків (табл. 7).

Відмінною рисою могильників північнопричорноморської зони є наявність поховань, в яких дно могильної ями (найчастіше під головою і верхньою частиною тулуза) підмазане зеленкуватою глиною.

Зруйнованих у давнину поховань зафіксовано загалом 51. Вони були в усіх видах конструкцій ям, але найчастіше у ямах з приступкою або канавкою на дні і з підбоем. Всі чотири поховання у катакомбах також зруйновані. Можна помітити деякі закономірності, коли порівняти ознаки зруйнування та орієнтацію поховань. З 55 поховань північної групи орієнтацій (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнС) близько половини (25) зруйновано, тоді як з 37 могил західної групи (ПнЗ-З — ПнЗ-З) — тільки 8, тобто трохи більше $\frac{1}{5}$.

Досліджено 28 безінвентарних поховань, що складає понад $\frac{1}{5}$ від усіх тілопокладень. Найбільш характерні вони для групи з орієнтацією на ПдЗ-З — З — ПнЗ-З (15 випадків). У похованнях, де кістяки звернуті головою на Пн і Пн-ПнС, інвентар відсутній у п'яти випадках. Могил з інвентарем у заповненнях виявлено 22, причому в 13 з них була виключно кераміка **.

* В одній з катакомб орієнтація небіжчика не була встановлена, але могила орієнтована меридіонально. Зважаючи на відсутність південних орієнтацій, можна приступити, що померлий лежав головою на північ.

** Інвентар розглядається лише як елемент обряду поховання, причому не враховуються типологічні та морфологічні відмінності окремих його категорій.

Найчастішими знахідками у похованнях є глиняний посуд (зde- більшого битий), намиста, фібули, знаряддя праці, пряжки, гребені, пряслиця, скляний посуд, вироби з янтарю. Поширеним був звичай класти у могилу яйця. У заповненні могильних ям трьох поховань знайдені панцири черепах. Залишки жертовної їжі присутні у 24 похованнях (в 16 — кістки тварин, у 8 — кістки птахів).

Спільними ознаками для обох зон, як видно з таблиці 8, є: 1) співвідношення кількості безінвентарних поховань і могил з інвентарем; 2) набір інвентаря; 3) звичай руйнувати поховання; 4) орієнтація кістяків у тілопокладеннях, а також групування могильників за видами орієнтації. Остання ознака вказує, найімовірніше, на хронологічну різницю досліджених об'єктів.

Як вже відзначалося вище, в обох зонах виділяються дві групи могильників. До першої належать могильники з перевагою якогось одного виду орієнтації (Пн-ПнЗ — Пн — Пн-ПнЗ або ПдЗ-З — З — ПнЗ-З), до другої — ті, у яких представлені обидва види. Ці спостереження дають можливість гадати, що процес зміни напрямку орієнтації померлих по сторонах світу здійснювався так: спочатку існував який-небудь один з двох видів орієнтації похованіх¹¹, згодом з'являється новий звичай, і, мабуть, досить великий відрізок часу обидві традиції виступали поряд. На останньому етапі черняхівської культури стара традиція поволі відмирає і поширюється нова. Отже, ознаки орієнтації в обох зонах збігаються і змінюються протягом часу однаково. Решта елементів похованального обряду середньодніпровської та північнопричорноморської зон черняхівської культури різиться або за сумою ознак, або за їх збігом (табл. 8).

Звернемося спочатку до Середнього Подніпров'я. Передусім, слід підкреслити, що ця область є зоною збігу ареалів черняхівської та зарубинецької культур (рис. 2). У зарубинецький час тут панувала традиція кремації небіжчиків. Яскрава особливість зарубинецьких спалень — звичай ставити поряд з купкою кальцинованих кісток кілька цілих посудин-приношень, битий посуд трапляється дуже рідко. Ця риса властива і черняхівським спаленням саме середньодніпровської зони. Можна виділити також інші елементи, спільні для обряду обох культур у зоні збігу їх ареалів: звичай очищати спалення від залишків похованального вогнища, співвідношення ямних і урнових поховань (саме в середньодніпровському варіанті зарубинецької культури спостерігається досить високий процент урнових спалень)¹².

Розглянемо тепер обряд інгумації середньодніпровської зони черняхівської культури. На рубежі нашої ери у багатьох «варварських» народів відбувається зміна сакральних звичаїв: однообрядові могильники стають біритуальними. Цей процес, що суті, проходить скрізь однаково. Але в культурах Північної та Середньої Європи і в пізньоримський час кількісно переважали тілоспалення. Порівняно великий процент поховань, здійснених за обрядом інгумації, в середньодніпровській зоні черняхівської культури пояснюється впливом сарматських племен. Справді, ряд ознак (положення кістяка — скорчене, витягнуте на боці, на спині, або сидяче, з підігнутими чи схрещеними ногами; типи конструкції ями та внутрішньомогильних споруд — яма з приступкою дерев'яні настили тощо) притаманні сарматському похованальному

¹¹ Е. О. Симонович вважає, що північна орієнтація більш рання порівняно до західної (див.: Симонович Э. А. О единстве и различиях памятников черняховской культуры, с. 90).

¹² Симонович Э. А. Зарубинецкая и черняховская культура в Поднепровье.— МИА, 1970, № 176, с. 19; Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках.— КСИА АН ССР, 1970, № 121; Кухаренко Ю. Р. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, вып. ДІ-19, с. 15.

Таблиця 8

Зіставлення елементів поховального обряду середньодніпровської та північнопричорноморської зон черняхівської культури

№	Ознаки	Зони	
		середньодніпровська	північнопричорноморська
1.	Співвідношення тілоспалень та тілопокладень	Від 1 : 1 до 1 : 3, виняток — Компанійці (90% спалень)	Дві групи могильників: 1) з різкою перевагою інгумації (на узбережжі Чорного моря); 2) біритуальні (у пониззі Дніпра). Виняток — Кам'янка (тілопокладення, 8 спалень)
2	Співвідношення урнових та ямних спалень	Переважають урнові, виняток — Компанійці (5% урнових спалень)	Кількість приблизно рівна
3.	Співвідношення підкришкових спалень та спалень без покришки	Більшість підкришкових в урнах. Ямні підкришкові спалення — тільки у Маслові	Урнові спалення під кришками — $\frac{1}{3}$ всіх спалень; ямні — $\frac{1}{2}$
4.	Кераміка в спаленнях	Бита кераміка в спаленнях майже не трапляється (лише у Журавці, Кантемирівці, Переяславі-Хмельницькому). Різко переважають цілі посудини-приношення	Характерні спалення з побитими посудинами-приношеннями. Цілі є лише в одному випадку (у Гаврилівці)
5	Наявність інвентаря в спаленнях	Безінвентарні поховання — $\frac{1}{3}$ всіх спалень	Безінвентарні поховання — $\frac{1}{3}$ всіх спалень
6.	Склад інвентаря	Кераміка, намиста, фібули, гребені, металеві предмети, прядлиця, підвіски, знаряддя праці; зброя відсутня; обпалені або оплавлені намиста, фібули, пряслиця, металеві та скляні предмети	Кераміка, намиста, фібули, скло, прядлиця; зброя наявна в двох випадках; обпалені та оплавлені намистини, скло, кераміка
7.	Орієнтація поховань	Тілопокладення орієнтовані на Пн, ПнЗ, З, ПнЗ-З, Пн-ПнС, трапляється орієнтація на ПдЗ, ПдЗ-З, ПнС. Усі могильники поділяються на дві групи: 1) з перевагою одного виду орієнтації; 2) з перевагою двох видів	Орієнтовані на Пн, Пн-ПнС, Пн-ПнЗ, ПнЗ, З, ПдЗ-З, ПдЗ, рідше — на ПнЗ-З, ПнС, С, Пд. Також групи могильників
8.	Конструкція могильної ями	Найчастіше простежено звичайні ями. Значний процент ям з приступкою або канавкою (у Журавці та Переяславі-Хмельницькому)	Найбільш характерні ями з приступкою або канавкою на дні. Звичайні ями переважають лише в Гаврилівці. Досить часті поховання у під보ях
9.	Положення кістяка	Зафіксовано різноманітні положення кістяка	Переважає витягнуте на спині, з паралельно покладеними ногами положення кістяка
10.	Споруди у могильній ямі. Оформлення дна	Дерев'яні споруди рідкі, кам'яних закладів зовсім немає. Підмазка дна зеленкуватою глиною була тільки у Журавці	Майже в усіх могилах є кам'яні заклади. Широко розповсюджений звичай підмазувати дно зеленкуватою глиною

обряду. Такі поховання концентруються здебільшого на Лівобережжі (Кантемирівка, Лохвиця), а також у Журавці.

Питання про сарматські елементи в черняхівській культурі вже порушувалося в літературі, як у вітчизняній, так і зарубіжній¹³. Як відомо, сарматські пам'ятки на досліджуваній території з'являються в І — на початку II ст. н. е. і згодом змінюються черняхівською культурою. Але це не означає, що сармати безслідно зникають з етнічної

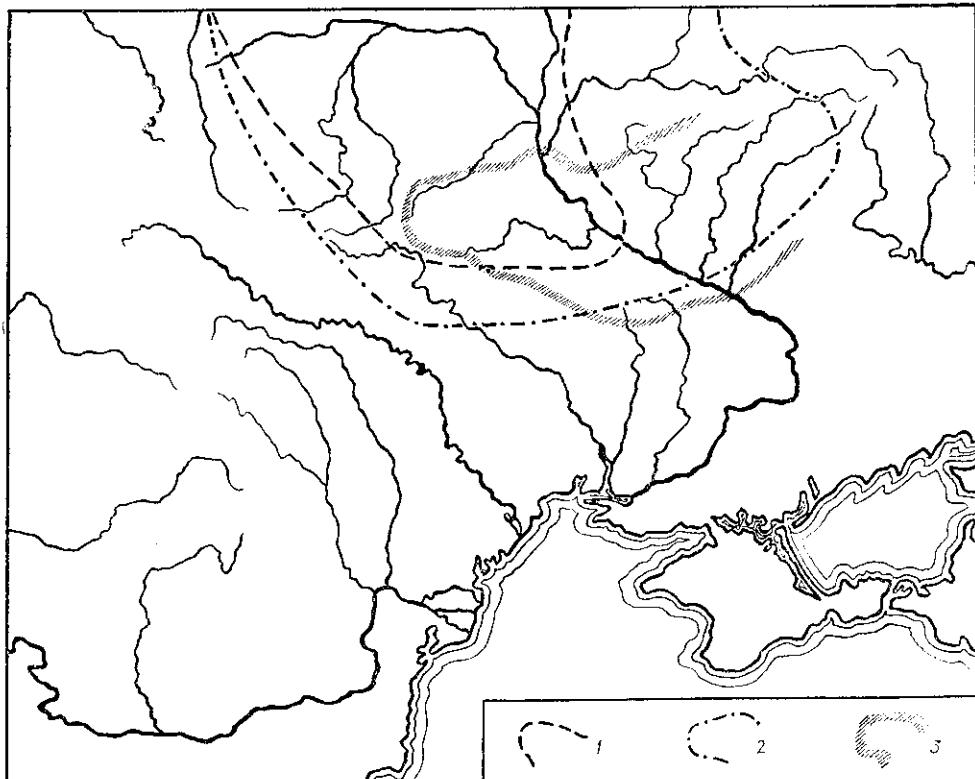

Рис. 2. Ареали середньодніпровської зони черняхівської та зарубинецької культури.

1 — ареал зарубинецької культури за Ю. В. Кухаренком; 2 — ареал зарубинецької культури за іншими авторами; 3 — ареал середньодніпровської зони черняхівської культури.

карти Південно-Східної Європи. Навпаки, області, заселені носіями черняхівської культури, дуже часто називають в писемних джерелах «країною сарматів», Європейською Сарматією, а самих сарматів згадують разом з іншими «варварськими» народами, проти яких доводилось воювати Риму¹⁴. Цей факт добре узгоджується з існуванням в черняхівській культурі сарматських елементів, що локалізуються у районах, де у попередній період були розміщені сарматські пам'ятки. В наш час багато дослідників вважає, що до складу черняхівського населення входили сармати¹⁵.

Звернемось до північнопричорноморської зони черняхівської культури. Для її попередників — скіфів тут є характерним виключно обряд

¹³ Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты (к вопросу о населении Днестровско-Прутского междуречья в первых веках н. э.).— Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР. Кишинев, 1960.

¹⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. 2, вып. 2. Спб., 1906, с. 289, 305—307, 310.

¹⁵ Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.— СА, 1958, № 3, с. 241—243; Рикман Э. А. Могильник первых столетий нашей эры у с. Будешты в Молдавии.— СА, 1958, № 1, с. 200.

інгумації, тому звичай кремації померлих не має місцевих коренів. Ця традиція у даному районі з'явилася тільки в черняхівський час. Деякі дослідники вважають, що виникнення черняхівської культури у Нижньому Подніпров'ї та на чорноморському узбережжі пов'язане з експансією населення з Середнього Подніпров'я¹⁶. Однак багато рис обряду тілоспалення північнопричорноморської зони (переважання відкритих урн, велика кількість розбитого посуду, деякі види інвентаря, наприклад грушоподібні підвіски) вказують на зв'язки з культурами Середньої Європи (пшеворською, вельбарсько-цецельською).

На узбережжі Чорного моря, як уже згадувалось, чітко виділяється група могильників, де тілоспалень набагато менше, ніж тілопокладень (у Ранжевому взагалі не зафіковано жодного поховання, здійсненого за обрядом кремації). На поховальному обряді цих могильників слід зупинитись окремо. Він характеризується більшою кількістю могильних ям з приступками або поглиблennями на дні, а також підбійними похованнями; наявність майже під кожним похованням кам'яних закладів, підмазкою дна ями зеленкуватою глиною; витягнутим на спині положенням кістяка; наявністю катакомб (у Коблевому вони складають 10% від загальної кількості поховальних споруд).

Найчастіше трапляється тип поховань у могильній ямі з невеликим поглиблennям, викопаним у дні, або приступкою, що проходить по всьому периметру ями. Дно підмазане зеленкуватою глиною (звичайно під головою й верхньою частиною тулуба померлого). Зверху поглиблennя перекрите великими необрбленими плитчастими каменями. Небіжчика клали на спині, головою на північ або захід (з відхиленнями); ноги витягнуті, руки досить часто зігнуті, кисті лежать у межах таза.

Подібні поховання представлени двома типами з піdboем, розташованим зі східного боку вхідної ями або її західного боку. Вхід у підбій закривався великими плитчастими каменями. Дно його у деяких випадках підмазувалось зеленкуватою глиною (крім Каборги та Гаврилівки).

Принципової різниці у конструкції відкритих в Коблевому катакомб немає. Всі вони складалися з широкої камери-склепа прямокутної форми із закругленими кутами, які трохи розширяються в напрямку до голови похованого, та вузької вхідної шахти. Камера і вхідна шахта розташовані на одній осі, орієнтовані меридіонально. Вхід до камери закрито великими плитчастими каменями. Кістяк лежав у склепі звичайно із східної сторони, де дно підмазане зеленкуватою глиною (у похованні № 38 з Коблевого положення померлого визначити не можна тому, що кістяк зруйнований). Орієнтація, певно, північна (всі катакомби зруйновані в давнину, але меридіональне розташування камери й місця підмазки вказують на північну орієнтацію кістяка).

Підбійні типи поховань притаманні виключно північнопричорноморській зоні черняхівської культури. Не викликає сумніву їх яскраво виявлений скіфсько-сарматський характер. Прототипи цих видів конструкції ями і положення кістяка можна знайти в культурі Північного Причорномор'я попереднього періоду¹⁷. Ями з приступками були відкриті Е. О. Симоновичем у пізньоскіфському могильнику Миколаївка. Поховання у катакомбах становлять значну частину в пізньоскіфських некрополях початку нашої ери, зокрема в Золотій Балці являють собою досить сталий тип поховальної споруди. Як і коблевські катакомби, вони складалися з вхідної ями у вигляді вертикальної шахти, орієнтованої з півночі на південь, та поховальної камери. На відміну від

¹⁶ Брайчевська А. Т. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.—Археологія, 1957, 11, с. 6—7; Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, 1967, № 139, с. 235.

¹⁷ Симонович Э. А. Культура поздних скіфов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье.—Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 67.

поховань у Коблевому, остання орієнтована широтно, розташована перпендикулярно до вхідної ями. Вхід у камеру закладений камінням (іноді однією великою плитою) ¹⁸.

Ката콤бні поховання в Коблевому мають яскраві спільні риси з античними земляними склепами (Ольвія, Пантікапей), які були найголовнішим типом поховальних споруд у римський період. Але замість вертикальної шахти в останніх до камери веде довгий східчастий дромос. Поховані у склепах, як і в Коблевому, лежать на одній осі з дромосом, а не перпендикулярно до нього, як у Золотій Балці чи Миколаївці ¹⁹.

Ці дані приводять до висновку, що тип ката콤бних могил черняхівської культури у Північному Причорномор'ї склався на основі подібних споруд античних центрів і пізньоскіфських могильників.

Звичай поховання в підбоях також має корені на вказаній території у попередній період. Проте на відміну від інших видів поховальних споруд вони, мабуть, пов'язані не з пізньоскіфськими та античними традиціями, а з появою у Північному Причорномор'ї сарматських племен. У сарматських пам'ятках Поволжя підбої мають форму ніші з вузькою прямокутною вхідною ямою, розташованою найчастіше на схід від підбоя. Саме такі типи їх зафіксовані в пізньоскіфських могильниках Золота Балка та Миколаївка.

У північнопричорноморській зоні черняхівської культури підбої трапляються у Каборзі, Коблевому, Ранжевому та ін. За конструкцією вони дещо відмінні від поширених у пізньоскіфський час і характеризуються меншою глибиною вхідної ями та більш помітним переходом від неї до ніші підбоя. Вхідні ями найчастіше зафіксовані зі східного боку від останнього, крім Каборги, де вони розміщуються із західного боку. Орієнтовані підбої завжди меридіонально.

Порівняння поховального обряду двох зон поширення пам'яток черняхівської культури показує значну різницю характеру й розвитку суспільних зв'язків кожної з них. Черняхівські пам'ятки Середнього Подніпров'я посідають місце у колі європейських культур латену й римського періоду. У формуванні обряду тілоспалення середньодніпровської зони, ймовірно, відіграли значну роль традиції зарубинецької культури. Північнопричорноморська зона черняхівської культури за особливостями поховального обряду розподіляється на дві локальні групи. Перша, яка лежить на узбережжі Чорного моря, можливо, зростає на пізньоскіфській основі під сильним впливом античної цивілізації та сарматської культури. Друга локалізується в районі Нижнього Дніпра і зазнає значного впливу носіїв пшеворської та вельбарсько-цецельської культур, що мігрували з північного заходу.

О. А. ГЕЙ

**Среднеднепровская и северопричерноморская зоны
черняховской культуры
(По материалам погребального обряда)**

Р е з у м е

По насиченности памятниками территории черняховской культуры разбивается на несколько зон. В статье дается сравнение двух из них: среднеднепровской и северопричерноморской. Анализ погребального обряда приводит к выводу о том, что формирование его происходило в обеих зонах независимо друг от друга. Обряд кремации среднеднепровской зоны восходит к зарубинецким прототипам. В начале позднеримского периода в Среднем Поднепровье происходят те же изменения, что и в культурах Средней и Северной Европы: появляются биритуальные могильники.

¹⁸ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972, с. 159.

¹⁹ Там же.

По особенностям погребального обряда северопричерноморская зона распадается на две локальные группы. Первая располагается на побережье Черного моря, здесь преобладает обряд ингумации, который возникает, вероятно, на позднескифской основе. Вторая занимает область Нижнего Поднепровья. Погребальный обряд нижнеднепровских могильников черняховской культуры складывается под сильным влиянием пшеворской и вельбарско-цецельской культур.

В. І. МЕЗЕНЦЕВ

Про формування міської території давнього Чернігова

Питанням топографії стародавнього Чернігова в 40—50-ті роки займались Б. О. Рибаков, В. А. Богусевич, М. М. Тихомиров¹. Проте погляди вчених щодо структури міста залишились суперечливими. Нагромаджений на теперішній час археологічний матеріал, вперше використані дані геологічних розвідок у зіставленні з літописними повідомленнями дозволяють розглянути територію давнього Чернігова в процесі формування, простежити як розвиток структури міста в цілому, так і кожної з його частин окремо.

У цій статті ми розглянемо лише «верхнє місто» — основну територію давнього Чернігова, що лежить на правому високому березі Десни. Чернігівський Поділ, розташований в її заплаві, ще недостатньо вивчений.

З картографічних документів та топографічних описів Чернігова XVIII ст. відомо про існування у місті з давнини трьох концентрично розташованих ліній оборонних валів, зритих при переплануванні на початку XIX ст.²

Перший, внутрішній, пояс валів (периметр 1600 м) охоплював відріг берега Десни при впадінні в неї р. Стрижня (див. рисунок). З північного заходу до нього примикає другий, середній, довжиною близько 3,5 км. Західна частина оточеної ним площі (урочище Третяк) була відокремлена від решти поперечним валом. Третій, зовнішній, пояс (близько 6,5 км) напівкільцем охоплював велику територію по обидва боки від р. Стрижня, на північ від другого пояса.

Всі дослідники визнавали, що ця система оборонних споруд відображає планування укріплень давнього Чернігова і може бути використана для реконструкції його плану³.

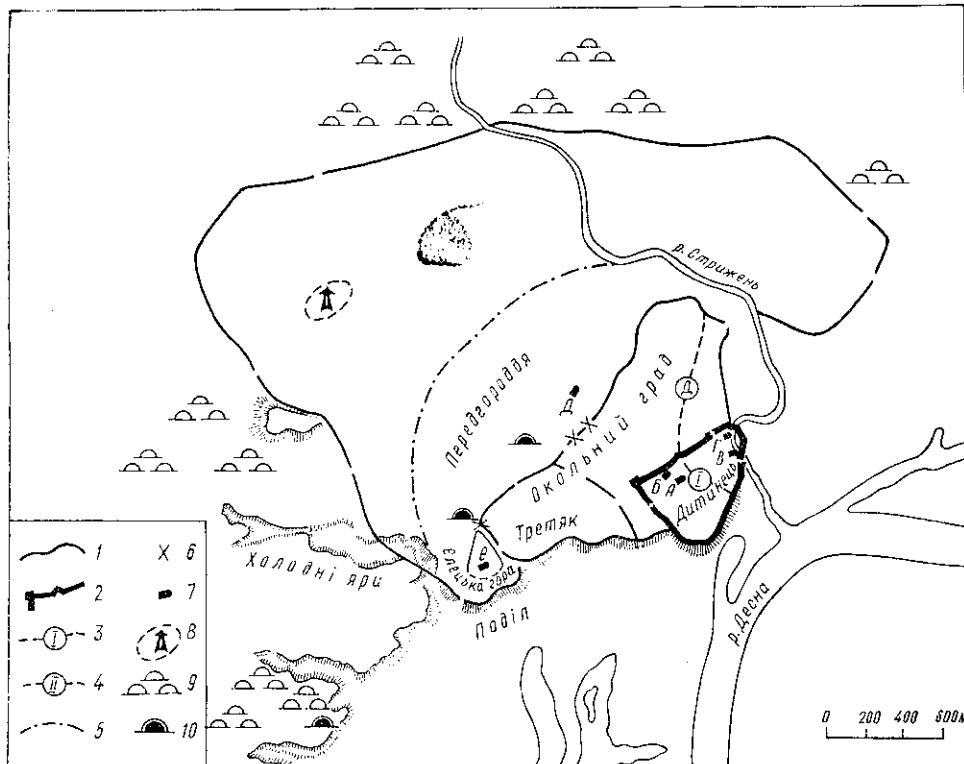
Дійсно, конфігурація другого і третього валу — нерегулярна, хвиляста — зовсім не нагадує земляні укріплення епохи вогнепальної зброї, для яких характерні правильні геометричні форми і наявність бастіонів. Про давність обох валів також свідчить їх велика довжина і віддаленість від міста. У часи післямонгольської розрухи і литовсько-польського панування масштаби Чернігова дуже скоротилися. Тому навряд чи було можливим будівництво таких грандіозних оборонних споруд у XIV—XVI ст. Фортіфікаційні роботи, про які літописи пові-

¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова.— МИА, 1949, № 11, с. 9—14; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова.— Археологія, 1951, т. 5, с. 116—126; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 341—342.

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из части коей оное наместничество составлено, ч. 2. К., 1851, с. 240—278; Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова. М., 1847, с. 18—22; Плани див.: Шугаевский В. Чернігів XVIII століття. Кілька подробиць його топографії.— Науковий збірник за рік 1927. К., 1928; Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII столетия. М.—Л., 1953, с. 23.

³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 10—13; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122—124; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

домляють під 1351⁴ і 1531⁵ рр. найімовірніше зводились до відновлення укріплень стародавнього дитинця. У XVII ст. на його місці спорудили фортецю. Її вали і становлять перший пояс оборонних споруд Чернігова. Гадають, що південно-східні її укріплення, що проходили вздовж схилу берега, насипані на основі давніх⁶. Вали ж другого і третього пояса, існуючи, за свідченнями авторів XVIII ст., з давніх-давен, у XVII—XVIII ст. не використовували і не ремонтували з огляду на їх

План Чернігова домонгольського часу:

1 — давні укріплення за даними XVIII ст.; 2 — фортеця XVII ст.; 3 — рів дитинця, відкритий 1951 р.; 4 — рів околінного граду, відкритий у 1962—1963 рр.; 5 — здогадне місце-положення укріплень острога 1152 р.; 6 — місця буріння по трасі рова околінного граду; 7 — давні кам'яні храми; А — Спаський собор 1036 р.; Б — Борисоглібський собор XII ст.; В — Михайлівська церква 1174 р.; Г — Благовіщенський собор 1186 р.; Д — П'ятницька церква XII—XIII ст.; Е — Успенський собор XII ст.; 8 — феодальна садиба ХІІІ ст.; 9 — курганні групи X—XII ст.; 10 — великі кургани X ст.

віддаленість від міста⁷. Археологічні дослідження, проведені у північно-західних частинах території, охопленої третім валом, показують, що тут існувала забудова в XII—XIII ст., тоді як культурні шари XIV—XVIII ст. відсутні⁸.

Все це дає підставу зробити висновок, що пізні перебудови торкнулись лише укріплень давнього дитинця (перший пояс), а вали другого і третього пояса, ймовірно, дійшли від домонгольського часу до XVIII—XIX ст. без змін (принаймні зберегли старе планування). Отже,

⁴ Витовт «нач созидати грады многи зарубы Киев и Чернигов...» (ПСРЛ, т. 17. Западнорусские летописи. Спб., 1907, стб. 416).

⁵ «Того же лѣта повелѣніем великого государя Василья Ивановича... срублен быстъ градъ Черниговъ деревянъ» (ПСРЛ, т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1956, с. 58).

⁶ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 60.

⁷ Шафонский А. Ф. Указ. соч., с. 240—241, 254—278; Марков М. Е. Указ. соч., с. 18—22.

⁸ Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южнорусской экспедиции за 1958 год в г. Любече и Чернигове.— НА ІА АН УРСР, інв. № 3169, с. 78—82.

розглядаючи розвиток цієї оборонної системи, можна скласти уявлення про те, як формувалась міська територія Чернігова.

Перша згадка про місто знаходиться в договорі Олега з Візантією 907 р., де Чернігів двічі названо на другому місці після Києва⁹. Отже, в той час він був одним з найвизначніших міст Русі.

За даними археологічних досліджень, у IX—X ст. була вже освоєна територія в межах першого та другого пояса валів (південна її частина), Єлецька гора і Поділ¹⁰. В. А. Богусевич висловив думку про те, що найдавніше ядро міста — дитинець дохристиянського часу знаходився на Єлецькій горі¹¹. Але на початку XI ст. чернігівський дитинець, безсумнівно, містився у межах першого пояса валів, у центрі якого Мстиславом Володимировичем було закладено Спаський собор, згаданий у літописі під 1036 р.¹².

Першу звістку про частини міста знаходимо під 1078 р. у літописному оповіданні про облогу Чернігова Всеволодом Ярославичем та його союзниками. Обложені «...затворишася в градъ. Черниговцем же не отворившимся, приступиша ко граду. Володимер (Мономах) же приступи ко вратом восточным, от Стрежени, и отя врата, и взяша град окольний, и пожгла и, людем же вбъгшим в дънешний град»¹³. Як бачимо, у кінці XI ст. Чернігів складався з двох укріплених частин: кремля-дитинця («дънешного града») і посаду («града окольного»). Дослідники Чернігова одностайні в тому, що перший був розташований у межах валів першого пояса, на місці фортеці XVII ст., а другий займав сусідню територію, оточену другим поясом (рисунок)¹⁴.

Питання про час утворення цих районів порушував лише В. А. Богусевич. Спорудження «дънешнього граду» він був схильний пов'язувати з часом князювання в Чернігові Мстислава Володимировича (1024—1036 рр.)¹⁵. Однак, гадаємо, що скоріше це відбулось за часів Володимира I, ще у 80—90-і рр. Х ст., коли у Середньому Подніпров'ї йшло масове будівництво фортець — «градов», у тому числі й «по Деснѣ»¹⁶. Тоді, як відомо, були побудовані кремлі-дитинці у Києві та інших містах Руської землі, навіть менш значних, ніж Чернігів, — у Переяславі, Білгороді, Вишгороді. З часом князювання Мстислава більш вірогідним здається пов'язувати спорудження «окольного граду», подібний за площею до «города Ярослава» у Києві, з яким Чернігів у той період всіляко суперничав.

У розвитку кремля-дитинця простежуються два етапи. У свій час Б. О. Рибаков висловив припущення, що «дънешний град» в XI ст. займав тільки південно-західну, підвищенню ділянку кріпості, в центрі якої стоять Спаський собор, а північно-східна частина приєднана у другій половині XII ст.¹⁷ 1951 р. це підтвердилося: за 70 м на схід від собору було виявлено рів глибиною 8 м, який розділяв колись ці частини дитинця. Засипку його відносять саме до XII ст.¹⁸ (рис. 1). Це укріплення, очевидно, обмежувало «дънешний град» з північного сходу до його розширення.

При розгляді території «окольного граду» привертає увагу його західна ділянка — Третяк. Як уже згадувалось, вона була відокремлена

⁹ ПВЛ, ч. 1. М.—Л., с. 24, 25.

¹⁰ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові у 1949 та 1951 рр.—АРУРСР, т. 5. К., 1955, с. 9—11.

¹¹ Богусевич В. А. Про топографію дерев'яного Чернігова, с. 120.

¹² ПВЛ, ч. 1, с. 101.

¹³ Там же, с. 132—133.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 10—13; Богусевич В. А. Указ. соч., с. 121—124; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

¹⁵ Богусевич В. А. Про топографію дерев'яного Чернігова, с. 120, 126.

¹⁶ ПВЛ, ч. 1, с. 83—85.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13—14, 60, 67.

¹⁸ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., с. 5—8.

поперечним валом від решти площі, оточеної другим поясом укріплень. Час спорудження і призначення поперечних укріплень ще не з'ясовано. Проте археологічні дослідження свідчать, що територія Третяка — не пізніше приєднання до окольного граду, як вважалось раніше¹⁹, а одна з найдавніших його частин²⁰.

1962 р. у східній ділянці окольного граду відкрито рів з напрямком траси: північ — південь. Ця оборонна лінія була продовженням рову, виявленого на дитинці, і становила більш ранню східну межу окольного граду²¹. Імовірно, останній, як і дитинець, спочатку був меншим. Тоді можна припустити, що збільшення площі окольного граду на схід до Стрижня відбулось в один час з розширенням у тому ж напрямку суміжного з ним дитинця, і територія обох районів остаточно склалась у відомих нам рамках першого та другого пояса валів у другій половині XII ст.

Літописні та археологічні матеріали свідчать, що територіальний розвиток давнього Чернігова не обмежився двома розглянутими частинами. Під 1152 р. літопис так розповідає про облогу Чернігова військами Юрія Долгорукого з половцями: «На ту же нощь Изяслав и Ростислав и Святослав, видивше силу Половецьскую, повелъша людем всим бѣжати из острога в дѣтинець. Оутрии же день Гюрги и Святослав исполциша воя своя, и поиода к городу, и сташа не дошедше Семыня; тогда же все множество Половецъ идоша к городу биться, и отемже острог, зажгоша передгородье все, и пришедшо всею силою стала около города»²². Цей район («город») захисники успішно обороняли 12 днів, і Юрій змушений був піти, не здобувши міста.

Одна група дослідників, спираючись на це повідомлення, вважала, що на середину XII ст. структура Чернігова поповнилась ще одним укріпленим районом — «передгороддям». З ним і пов'язувалась частина міста, оточена третім поясом валів²³. Інші вчені, однак, дотримувались думки, що Чернігів продовжував зберігати двочленну будову. Літописне «передгороддя» або ототожнювалось з «окольним градом»²⁴, або приймалось за неукріплені слобідки і пригороди за його межами²⁵.

Існування району Чернігова в рамках валу третього пояса вже не викликає сумніву. Це встановлено археологічними дослідженнями, до матеріалів яких ми ще звернемось нижче. Однак вони поки що не дають відповіді на питання, коли склався цей район і чи мав він проміжні стадії формування. У зв'язку з цим важливим є свідчення про літописне «передгороддя» 1152 р. Чи можна його пов'язувати з частиною Чернігова, оточеною третім поясом валів, як роблять деякі дослідники? Для з'ясування цього питання, зважаючи на наявність різних поглядів, необхідно докладно розглянути, що являло собою, за літописом, передгороддя та його укріплення, і спробувати локалізувати цей район; одержані відомості співставити з даними про частину міста в межах третього валу і, таким чином, оцінити правомірність їх ототожнення.

Розбір тексту 1152 р. почнемо з аналізу літописної термінології. Для позначення частин Чернігова літописець використав ряд загально-прийнятих в давній Русі термінів. Значення назв «дитинець» і «город»

¹⁹ Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великоізяївських.—Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928, с. 130.

²⁰ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 123—125.

²¹ Карнабід А. А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова-дитинця.—Укр. іст. журн., 1972, № 3, с. 90—91.

²² ПРСЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. Спб., 1908, стб. 456—457.

²³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 11—13; Бліфельд Д. І. Чернігів.—Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 205—206.

²⁴ Смолічев П. Вказ. праця, с. 127—144; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

²⁵ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122—123.

відоме. «Передгороддя» також належить до числа часто вживаних найменувань посадських частин давньоруських міст — їх передмість²⁶. Для характеристики чернігівського передгороддя важливим є супроводжуючий його інший літописний термін — «острог». Останній мав кілька тлумачень, на яких необхідно зупинитись докладніше, тому що цей термін нерідко трактується однозначно.

Спеціалісти з давньоруської термінології визначають «острог» як огорожу з кілля, частокіл, або тин²⁷. Цей найбільш спрощений і легкий тип укріплень широко застосовувався у фортифікації давньоруських міст поруч з потужними дерево-земляними оборонними спорудами зрубної конструкції, відомими під назвою «город». «Острогом» укріплювались посади, а «городом» — переважно центральні райони²⁸.

Основою конструкції «острога» була огорожа з загострених деревин. Використовуючи її для укріплення посадських районів, цю споруду, імовірно, доповнювали ровом і валом. Останній був значно менший насилу, розрахованого на зрубну стіну, і, певно, не мав будь-яких внутрішніх конструкцій, тому що складна будова валу передбачає наявність більш досконалої дерев'яної огорожі²⁹. Таку найпростішу оборонну споруду, очевидно, використовували як тимчасові укріплення молодих посадських районів до побудови фундаментальних зрубних.

Значення терміна «острог» цим не вичерpuється. Джерела інколи називають так взагалі будь-які типи оборонних споруд посадів, включаючи зрубні й кам'яні³⁰. Огорожі з тину були властиві тільки навколо лицьового, посадського, частинам міста, і назва «острог» настільки зачепилася за укріпленнями цих районів, що первісне конструктивне значення терміна з часом перейшло в топографічне, ставши найменуванням будь-якого зовнішнього рубежа міста³¹.

Назва «острог» часто вживалася і в значенні укріпленого посадського району³². Як і «город», термін, що походить від назви конструктивного елементу зрубних укріплень — дерев'яних зрубів, «городень», термін «острог» з назви легких оборонних споруд поширився на весь район, замкнений у цих межах. Територіально «город» являв собою міцно укріплену зрубними оборонними спорудами центральну частину міста, перш за все дитинець, а «острог» — порівняно слабо укріплену (як правило, спочатку частоколом) зовнішню посадську частину. Слід, однак, враховувати, що навіть цілком сформований посадський район, оточений зрубними укріпленнями, міг іменуватись острогом доти, доки перед ним не виникав новий зовнішній укріплений район, до якого тоді й переходила ця назва. Термін «острог» також вживався як суто

²⁶ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. 2. Спб., 1895, с. 904. (Під 1151 р. «передгороддям» названі посади Переяслава.— ПСРЛ, т. 2, стб. 442).

²⁷ Срезневский И. И. Указ. соч., т. 2, с. 744—745; Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w. Wrocław etc., 1966, S. 47.

²⁸ «Святослав же Всеvolodич идет с воинством во град, около же бѣ града острогъ зи дубовой». Див. ПСРЛ, т. 10. Никоновская летопись 1219 р. М., 1965, с. 83; Воронин Н. Н. Крепостные сооружения.— История культуры Древней Руси, т. 1. М.— Л., 1948, с. 450—452.

²⁹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. 1. Спб., 1858, с. 76—100; Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 120—121.

³⁰ «Того же лѣта заложи владыка Василий... со всѣм Новым городом, острог каменъ по оной сторонѣ» (Новгородская Первая летопись старшего и младшего извода р. 1335. М.— Л., 1950, с. 346); «А тогда Новгородцы ставиша острог по въспу хоромы...» (по валу зрубами). Див. ПСРЛ, т. 4. Новгородская Четвертая летопись р. 1386. Спб., 1848, с. 93.

³¹ Фридеб М. А. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам.— Известия Российской академии истории материальной культуры, т. 3. Л., 1924, с. 121—125.

³² Воронин Н. Н. Крепостные сооружения.— История культуры Древней Руси. Т. 1. М.— Л., 1948, с. 454—456. Наприклад: «Изяслав же пришел к Бѣлугороду и стоя около дѣтинца 4 недѣли, острог бяше Ростислав до него сам пожегъ» (ПСРЛ, т. 2, 1161, стб. 516—517).

топографічне позначення всякої укріпленої зовнішньої частини міста, незалежно від конструкції оборонних споруд останньої. На цю особливість слід звернути увагу, бо вона є важливою для дослідження. Терміном «город» в територіальному значенні міг бути названий не лише дитинець, оскільки у великих містах укріплення зрубного типу нерідко мали й навколоишні посадські райони.

Розбір літописної термінології допомагає визначити передгороддя, згадане в тексті 1152 р. Б. О. Рибаков вважав його «острого», тобто навколоишнім укріпленим районом Чернігова XII ст.³³ Проте В. А. Богусевич розглядав «острог» 1152 р. як окольний град, а передгороддя — як неукріплені пригороди поза його межами³⁴.

В тексті 1152 р. термін «острог» згадується двічі в різних значеннях. Аналіз його застосування в обох випадках схиляє на користь першої точки зору. Літописець, повідомляючи, що половці «...отемже острог, зажгоша передгородье все...», використовує цей термін у значенні оборонної споруди. У цитаті передано таку послідовність подій: спочатку половці «отемже (взяли) острог» і, тільки подолавши це укріплення, «зажгоша передгородье все». Як видно, острог захищав саме передгороддя і розміщувався перед ним, а не за ним.

Говорячи, що князі, які обороняли Чернігів, «...видивше силу Половецькую, повелъша людем всим бѣжати из острога в дѣтинець», літописець під «острого» розуміє якийсь слабо укріплений посадський район, звідки мешканців перевели до дитинця. Зовнішнє положення передгороддя 1152 р. не оспорюється дослідниками. Тоді, найімовірніше воно й було тим територіальним «острого» Чернігова, який залишило населення в момент небезпеки. І справді, за літописом, вороги захопили саме район передгороддя.

Що являли собою укріплення передгороддя — острога? Як вказувалось вище, цим терміном могли називати фортифікаційні споруди будь-якої конструкції. Ненадійність острога 1152 р. відзначав Б. О. Рибаков, підкреслюючи, що ним оволоділи половці, які погано вміли штурмувати міста³⁵. Цей висновок підтверджується і наказом мешканцям залишити район, захищений острогом. Але він обoronявся, що видно з слів літописця — «отемже острог» (тобто відторгли, взяли). Незначна обороноздатність «острога», захопленого одними половцями, очевидна порівняно з укріпленими «города», які 12 днів безуспішно штурмували всі сили Юрія. Отже, оборонні споруди передгороддя 1152 р., слід гадати, належали до типу легких укріплень, розглянутих вище, і, відповідно своїй назві, являли собою частокільну конструкцію, можливо, доповнену невеликим ровом і валом.

Виходячи з характеру укріплень, можна зробити висновок, що літописне «передгороддя» у середині XII ст. було молодим зовнішнім районом (острого) Чернігова, його передмістям, оформлення якого у частину власне міста ще не завершилось.

Тепер спробуємо встановити місцеположення літописного передгороддя, що допоможе визначити територіальну структуру Чернігова XII ст. Як зазначалось, погляди з цього питання суперечливі. Так, М. М. Тихомиров ототожнював передгороддя з окольним градом, обмежуючи, таким чином, Чернігів XII ст. двома частинами³⁶. Б. О. Рибаков вважає передгороддя 1152 р. новоутвореним третім районом. Проте ототожнення його з окольним градом 1078 р. дослідник висував такі аргументи. По-перше, згадки про них розділені 74 роками, і за цей час міська периферія неминуче б розрослась. По-друге, за самим значенням слова «передгороддя» і «острог» — поняття ширші і менш фунда-

³³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁴ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122.

³⁵ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁶ Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 238, 341—342.

ментальні, ніж «город», хоч би й «окольний»³⁷. Ототожнюючи передгороддя — острог з окольним градом, М. М. Тихомиров, як видно, ґрутувався на тому, що в «Повчанні Володимира Мономаха» «острого» названо саме окольний град Чернігова. Звернемось до цього джерела.

Мономах так описує оборону міста від половців, приведених 1094 р. Олегом Святославичем: «И потому Олег на мя приде с Половечькою землею к Чернигову, и бишася дружина моя с нимъ 8 дний о малу греблю, и не вдадуче внiti им в острог»³⁸. Можна погодитись, що термін «острого» використано тут щодо окольного граду 1078 р., який, певно, зберігав зовнішнє положення і 1094 р., бо за 16 років навряд чи поза його межами міг утворитись новий укріплений район. Чи не було тоді передгороддя — острог 1152 р. тим самим окольним градом-острого 1094 р., а структура Чернігова XII ст., відповідно, двочленною? Показати, що острог XI ст. і острог XII ст. все ж таки різні райони міста, можна шляхом зіставлення даних про оборонні споруди окольного граду і літописного передгороддя. Укріплення останнього, як з'ясувалось, були 1152 р. острогом у справжньому розумінні, тобто фортифікаційною спорудою найпростішого типу з частоколу, можливо, з невеликим ровом і валом. Окольний град, хоч і названий острогом, мав, однак, як побачимо нижче, ще в XI ст. потужні міські укріплення зрубного типу³⁹.

Насамперед, це підтверджують дані про другий пояс земляних укріплень Чернігова, які захищали окольний град. Відомостей про ширину та висоту валів автори XVIII ст. не наводять. Але якщо вони простояли багато століть, то, напевно, були фундаментальними спорудами з внутрішніми конструкціями. Про потужність укріплень другого пояса свідчать розміри рову, відомі з матеріалів інженерно-геологічних розвідок. Буріння свердловин по лінії проходження його траси показує, що рів західної межі окольного граду поблизу Єлецького монастиря і вул. Пролетарської мав глибину 5 м і більше. На північно-західній ділянці (на розі вул. Леніна і Пролетарської) рів досягав 6 м глибини від поверхні материка і 22 м ширини, а трохи на схід від цього місця (вул. Пролетарська, 21) глибина його дорівнює 6—7,5 м від материка при ширині 18 м⁴⁰.

Встановлена глибина 5—7 м і ширина 18—22 м — це звичайні розміри рову фундаментальних міських укріплень давньої Русі⁴¹. Висота валу другого пояса, відповідно, могла бути не меншою від 4—5 м. За цими даними оборонні споруди окольного граду слід віднести до укріплень зрубного типу. Однак зважаючи на те, що датування укріплень другого пояса археологічно не визначено, спробуємо показати на літописному матеріалі, що вже у повідомленнях XI ст. фортифікаційні споруди цього району фігурують як фундаментальна оборонна лінія.

Слід відзначити, що у наведеній цитаті з «Повчання Володимира Мономаха» під острогом мається на увазі укріплений посадський район (територія окольного граду), а не його оборонні споруди, для яких використано спеціальний термін — «мала гребля». В сучасній російській, українській і білоруській мовах «гребля» («гробля») означає земляний насип, а в Давній Русі так називали рів і вал, якими захищали

³⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁸ ПВЛ, ч. 1, с. 160.

³⁹ Виходячи з назви «острого», М. М. Тихомиров розглядав оборонні споруди окольного граду як частокільну огорожу на невисокому валу. Поставивши, таким чином, знак рівності між укріпленнями окольного граду і передгороддя, дослідник, очевидно, і вважав можливим ототожнити ці райони. (Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 238, 341—342).

⁴⁰ Технический архів Чернігівського відділу комплексних ізъсканий Українського державственного головного інститута інженерно-техніческих ізъсканий, матеріали отчетов, інв. № 910, с. 4—5; інв. № 8701, с. 9—12; інв. № 12441, с. 22—24.

⁴¹ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 78, с. 113—114.

міста⁴². Потужний земляний насып («гребля») поряд з дерев'яною зрубною стіною («городом») був невід'ємним елементом укріплень зрубного типу⁴³. В літопису ці терміни часто вживають разом для позначення двох вказаних конструктивних частин оборонної системи міста⁴⁴. Термін «город», як відомо, правив за її самостійну назву. Очевидно, цей зрубний тип укріплень міг іменуватись і «греблею». Згаданий термін, імовірно, не застосовувався щодо острога, легкої фортифікаційної споруди з кілля, яка ставилась інколи взагалі без земляного насыпу — власне «греблі». Новгородські літописи, наприклад, греблею називали тільки місці ру́бежі дитинця Новгорода, а коли йшлося про острожні укріплення його посаду, це найменування не вживалось⁴⁵. Таким чином, термін «мала гребля» свідчить про те, що оборонна лінія «окольного граду» в кінці XI ст. була фундаментальним укріпленням. «Малою» її, напевно, називали порівняно з більш потужними укріпленнями дитинця, рів якого, відомий нам, досягав 8 м глибини.

Характерно, що у «Повісті времінних літ», в оповіданні про облогу Чернігова у 1094 р., район, де оборонявся Мономах і до якого підступив Олег Святославич («острог», за текстом «Повчання»), літописець назавв «градом»: «Том же лътъ приде Олег с половци ис Тъмутороконя, и приде Чернигову, Володимер же затворися в градѣ. Олег же приде к граду и пожже около града, и манастиръ пожже⁴⁶. Також «градом» чи «градом окольним» звуться цей район у наведеному вище тексті 1078 р. Вивчення Новгорода показує, що на відміну від «острога», яким могли позначити зовнішні укріплення різного типу, термін «город» був пов'язаний лише із зрубними оборонними спорудами⁴⁷.

Очевидно, не випадково острог 1152 р. (передгороддя) був захоплений половцями з насоку, а острог 1094 р. (окольний град) вони безуспішно штурмували протягом 8 днів.

Так літописні повідомлення показують, що оборонна лінія окольного града була фундаментальною спорудою зрубного типу ще наприкінці XI ст. Можливо, потужні земляні укріплення другого пояса (рів 5—7 м глибиною), відомі нам в натурі, захищали окольний град ще в ті часи і були тією самою літописною «малою греблею».

Виходячи з характеру укріплень, можна зробити висновок, що окольний град у кінці XI ст. являв собою цілком зрілий посадський район, який на той час вже був складовою частиною міста. Використання терміна «острог» щодо нього є саме тим випадком, вказаним вище, коли цей термін вживався у суто топографічному значенні. Аналогічно «острогою» називали Новгородський посад та його укріплення, які 1335 р. являли собою кам'яні, в 1386 р. зрубні стіни. Вживання цього терміну для позначення окольного града свідчить тільки про зовнішнє положення останнього у 1094 р. і показує, що Чернігів до самого кінця XI ст. зберігав двочленну будову. Як бачимо, передгороддя (острог 1152 р.) і окольний град (острог 1094 р.) — райони, різні за характером укріплень і рівнем розвитку, не можуть бути тотожними. Отже, літописне передгороддя треба визнати третім районом, який виник у першій половині XII ст., що відповідає уявленням Б. О. Рибакова про тричленну структуру Чернігова у XII ст.

Така будова міста узгоджується з текстом 1152 р. Не випадково літописець використав тут три терміни для позначення його частин.

⁴² Толковый словарь русского языка под ред. Ушакова. Т. 1. М., 1934, стб. 619.

⁴³ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 114, 116, 120.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 62, 390, 550, 792, 825.

⁴⁵ Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. О датировке вала и рва Новгородского острога.— СА, 1970, № 4, с. 60.

⁴⁶ ПВЛ, ч. 1, с. 148.

⁴⁷ Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. Указ. соч., с. 57—58.

Поряд з «передгороддям» — «острого» він згадує «дитинець» і «город». «Дитинцем» літописець міг назвати знайомий нам «дънешний град», тому що у XII ст. не він один був уже «дънешним» (внутрішнім), а «городом» — «окольний град», який перестав на той час бути «окольним» (зовнішнім). Точніше, під «городом» у тексті 1152 р. слід розуміти обидва ці райони разом. У стратегічному значенні оточений зрубими укріпленнями «окольний град» в сукупності з «дънешним» за військовою термінологією, очевидно, становили єдине поняття — «город», протилежне в цьому значенні «острому» — передгороддю. Таким чином, відповідно до слів цитати «...зажгоша передгородье все, и пришедшее всею силою сташа около города...», а також на підставі самої назви «передгороддя», місцеположення цього району визначається перед другим поясом валів Чернігова, які укріплювали окольний град.

З припущенням В. А. Богусевича про можливе розміщення літописного передгороддя на Подолі Чернігова важко погодитись, тому що останній лежав на південь від окольного граду⁴⁸. 1152 р. війська Юрія підійшли до Чернігова з північного сходу і з півночі — найбільш приступної напільній сторони — напали на місто⁴⁹.

Отже, літописне передгороддя локалізувалось на північ від окольного града, тобто на місці району, оточеного третім поясом валів. Як вказувалось, деякі вчені ототожнюють ці райони. Так, Б. О. Рибаков гадав, що частина Чернігова в межах третього валу могла бути тим самим передгороддям 1152 р., а його укріплення — літописний острог, можливо, проходив приблизно там же, де цей вал. Однак дослідник прямо не ототожнював легкий острог 1152 р. з третім валом Чернігова, насипаним, імовірно, пізніше. Б. О. Рибаков також допускав, що передгороддя у середині XII ст. могло займати лише частину території, оточеної згодом цим поясом⁵⁰.

Саме такий погляд на літописне передгороддя здається найбільш вірним. У літературі, однак, цей термін закріпився як позначення усієї великої частини Чернігова, укріпленої третім валом⁵¹. Між тим, прямо ототожнювати її з передгороддям 1152 р. не слід. До цих висновків ми приходимо, зіставляючи відомості про літописне передгороддя і його укріплення з даними про загдану частину Чернігова і оточуючу її третю лінію валів. Цей вал був вже останнім оборонним рубежем давнього Чернігова, про що свідчить розташування безпосередньо за ним курганних груп некрополя (див. рисунок). Враховуючи великі розміри і віддаленість від міста, ототожнювати його з легким острогом 1152 р., очевидно, не можна. Згідно з описами XVIII ст., третій вал за величиною наблизався до валу другого пояса (останній був тільки «трохи більшим»)⁵². Здається не буде помилкою відносити його, як і інші земляні укріплення Чернігова, що збереглись до XVIII—XIX ст., до міських оборонних споруд зрубного типу.

Гадаємо також, що острог 1152 р. не міг досягти довжини 6,5 км, яку мав третій вал. При існуючій у першій половині XII ст. тактиці фронтальної оборони⁵³ захист подібної грандіозної лінії укріплень на вряд чи був можливий. Третій пояс валів скоріше за все могли спорудити у кінці XII — першій половині XIII ст., коли вже поширилась тактика фланкуючої оборони за допомогою бойових веж. Імовірно, його спорудження відбулось наприкінці XII ст., не пізніше будівництва в

⁴⁸ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122.

⁴⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 456.

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

⁵¹ Археологія Української РСР, т. 3, с. 205—211; Карнабід А. А. Чернігів. К., 1969, с. 14—16.

⁵² Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова, с. 20.

⁵³ Косточкин В. В. Древнерусские крепости. М., 1970, с. 16.

цьому районі кам'яного П'ятницького храму, що датується кінцем XII — початком XIII ст.

Все це свідчить про те, що третя лінія валів Чернігова і літописний острог 1152 р. належали до різних типів оборонних споруд і будувались у різні часи. Укріплення передгороддя 1152 р. повинні були проходити близче до міста, ніж останній вал, захищати територію значно меншу за площею. Це підсилюється слідуючими аргументами. Частина Чернігова в межах третього валу являла собою найбільший район міста, який перевищував розміри окольного граду разом з дитинцем і досягав 88 га⁵⁴. Навряд чи такий величезний район могли називати «передгороддям», тобто передмістям. Літописне передгороддя 1152 р. було острогом — молодим міським утворенням, процес розвитку якого ще продовжувався і, очевидно, не могло мати таких розмірів. Важко допустити також, щоб стародавній Чернігів уже в середині XII ст. досяг максимуму свого територіального розвитку в рамках третього валу, а наступний 100-літній період життя міста (з середини XII ст. до середини XIII ст.) не знайшов прояву в зростанні посадів.

Все це дає підставу для висновку, що літописне передгороддя (острог 1152 р.) було лише початковою стадією розвитку третього району давнього Чернігова і займало тільки частину оточеної третім валом території, близчу до окольного граду. Освоєння всієї площини в цих межах і утворення тут найзначнішого міського району відбулось протягом другої половини XII ст. Остаточне оформлення його у частину власне міста можна віднести до кінця XII ст., коли, як гадаємо, було споруджено третій вал.

Дещо уточнити територію літописного передгороддя допомагають археологічні дані. Досі в межах третього пояса валів Чернігова здійснено ще незначний обсяг археологічних робіт. Стационарні розкопки в основному зосередились на двох ділянках, які й можна пов'язувати з передгороддям 1152 р. і наступною стадією розвитку цього району. Археологічні дослідження у південній його частині показали, що ця територія найближча до окольного граду, почала освоюватись ще в XI ст.⁵⁵ Матеріали цього часу виявлені у районі П'ятницької церкви, на північ від Третяка (в районі вул. Куйбишева, Комсомольської, 25 Жовтня, Коцюбинського)⁵⁶. Тут у XII—XIII ст., як свідчать археологічні дані, зосереджувався центр торгово-ремісничого життя Чернігова, зокрема розміщувався торг, де у кінці XII — на початку XIII ст. збудували П'ятницьку церкву. Ця найдавніша територія району, оточеного третім валом, яка межувала з окольним градом, наймовірніше, входила до складу передгороддя 1152 р.

Іншою ділянкою вказаного району, де проводились стационарні археологічні дослідження, є його північно-західна частина. Тут на розі вул. Шорса і Комсомольської у 1958—1959 рр. були відкриті залишки багатої феодальної садиби XII ст. На схід і північний схід від неї також виявлено значне ремісниче поселення XII—XIII ст.⁵⁶ Наявність власних укріплень — оборонного рову і дерев'яної вежі, розкритих у ході розкопок, наводить на думку, що садиба будувалась поза укріпленими Черніговом, як заміська. Загибелль її відноситься до другої половини

⁵⁴ Бліфельд Д. І. Чернігів.—Археологія Української РСР, т. 3, с. 205.

* Про існування забудови за межами окольного граду в XI ст. свідчить також наведене вище літописне повідомлення під 1094 р. про те, як Олег Святославич «пложе около граду (окольного)».

⁵⁵ Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953—1954 гг.).—СА, т. 26, 1956, с. 290—291; Карнабед А. А. Планировка и застройка Чернигова. Автореф. канд. дис. Л., 1974, с. 9.

⁵⁶ Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южнорусской экспедиции за 1958 г. в г. Любече и Чернигове.—НА ІА АН УРСР, інв. № 3169, с. 85—105; Рыбаков Б. А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г.—Там же, інв. № 3357, с. 1—18.

ни XII ст. Якщо цей замок споруджено у першій половині XII ст.⁵⁷, то його існування вказує на те, що острог 1152 р. не включає північно-західної частини території в межах третього валу. Тоді ремісниче поселення XII—XIII ст., простежене на схід від садиби, слід пов'язувати вже з подальшим, заключним етапом розвитку цього району.

Отже, північна межа передгороддя 1152 р.— літописний острог мала проходити між двома розглянутими ділянками⁵⁸. На північному сході його рубежем могла бути р. Стриженъ, а на південному заході — Холодні яри. Легкий острог 1152 р., імовірно, врахував ці природні рубежі. Відповідно до намічених топографічних рамок, територію літописного передгороддя можна орієнтовно позначити на плані (див. рис.).

Проведене дослідження дозволяє зробити слідуючі висновки про формування міської території давнього Чернігова (верхнього міста). Багаточленна структура і розміри його території, встановлені на основі лисемних, картографічних і археологічних джерел, являють собою результат формування міста протягом майже всього домонгольського періоду.

В XI ст. структура міста була двочленною. Воно мало кремль-дитинець (дънешній град) і посад (окольний град), які розміщувались у межах першого та другого пояса валів. Спорудження «дънешнього граду» може бути віднесено до часу правління Володимира I, до 80—90-х років Х ст. Створення окольного граду пов'язується з періодом князювання у Чернігові Мстислава Володимировича (1024—1036 рр.). Наступним етапом розвитку цих районів стало розширення їх території до берега р. Стриженъ, яке відбулося у другій половині XII ст. На цей час кремль-дитинець і окольний град давнього Чернігова сформувались у межах території, відомої за документами XVIII ст.

Уже в XI ст. посадська забудова почала освоювати площу на північний захід від окольного граду. У середині XII ст. тут виник третій укріплений район, літописне передгороддя 1152 р. До теперішнього часу цією назвою позначалась вся велика частина Чернігова, оточена третім валом. Однак проведене дослідження показує, що передгороддя у середині XII ст. займало лише південну частину цієї території, а його укріплення (літописний острог) проходили між другим і третім поясом валів. Передгороддя 1152 р. було молодим, легко укріпленим районом — острогом Чернігова і являло собою початкову стадію розвитку частини міста, згодом оточеної третім валом. Подібне міське утворення, імовірно, є типовим для переходного етапу формування посадських районів давньоруських міст.

1152 р. передгороддя було спалене, але посадська територія продовжувала поширюватись у цьому напрямку і протягом другої половини XII ст. дуже розрослась по обидва боки від р. Стриженъ, утворивши тут найбільший район Чернігова. Остаточне оформлення його в частину міста слід відносити до кінця XII ст., коли був споруджений останній оборонний пояс Чернігова — третій вал.

⁵⁷ Бойові вежі з'являються не раніше XII ст. Див. Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 136—137.

⁵⁸ Цікаво відзначити, що в центральній і південній частині району в межах третього валу 1974 р. архітектор А. А. Қарнабід під час земляних робіт зафіксував три рови шириною 4—6 м з напрямком траси північний схід — південний захід: один — по вул. Шевченка, два інші — на перстині вул. Урицького і Попудренка, Урицького і Коцюбинського. (Қарнабід А. А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 г. на территории Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.—НА ІА АН УРСР, інв. № 7436, с. 29). Саме такі невеличкі земляні споруди повинен був мати острог 1152 р. чи подібні до нього лінії тимчасових легких укріплень, яких, певно, могло утворитись кілька в ході освоєння великої території у межах третього валу. Проте дослідити і датувати згадані рови ще не довелося, тому точно визначити за цими даними північну межу передгороддя 1152 р. поки що неможливо.

Як бачимо, остаточне складання всіх трьох районів міста, спорудження грандіозного третього валу, розширення ліній укріплень кремля і окольного граду припадає на другу половину XII ст. Ініціатором цих заходів, імовірно, був Святослав Всеволодович, який князював у Чернігові з 1164 по 1177 р. і продовжував там будівництво діяльність у 80-х роках XII ст., під час князювання у Києві.

Таким чином, планування міської території Чернігова набуло вигляду, відомого за джерелами XVIII ст., наприкінці XII ст. У цій, певно, усталеній формі райони міста зберігаються до монгольського розорення 1239 р.

В. И. МЕЗЕНЦЕВ

О формировании городской территории древнего Чернигова

Резюме

В статье на основании письменных, картографических и археологических источников сделана попытка показать процесс сложения территории древнего Чернигова (верхнего города).

Анализ сведений о трех поясах валов Чернигова, сохранившихся до XVIII в., позволяет заключить, что они отражают оборонительную систему города домонгольского времени, планировку его трех основных районов. Такой многочленной структуры и размеров территория древнего Чернигова достигла в результате длительного процесса формирования, проследить который удается, начиная с XI в.

Проведенное исследование показывает, что в XI в. город состоял из двух частей: детинца и окольного града, образовавшихся в конце X — начале XI в. Во второй половине XII в. территория обоих районов была расширена. В XII в. структура Чернигова пополнилась третьим районом — предградьем, территории которого, однако, сформировалась не к 1152 г., как считалось ранее, а лишь в конце XII в.

Таким образом, планировка трех основных районов древнего Чернигова приобретает установившийся вид, известный по источникам XVIII в., к концу XII в.

М. М. КЛАПЧУК

Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина

Об'єктом дослідження є Делятинщина, розташована у східній частині Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., площею понад 1000 км², зокрема підкарпатська її половина, що звється Хоросненською височиною.

У геоморфологічному відношенні загадана височина являє собою «мертву долину» пра-Бистриці, або денудаційно-акумулятивний рівень Лоєвої, що гіпсометрично відповідає шостій надлуговій терасі Пруту та Дністра. Це широка, вирівняна, густо розчленована долинами численних потоків площа. Поблизу сіл Горішній Майдан та Красна на поверхні височини є невеликі та ізольовані вершини (Острій, Кливка, Чопа, Жбир), підняті над рівнем Лоєвої на 12—55 м. До цього рівня з південного сходу прилягають тераси долини Пруту, на яких розташовані місцевості Ланчин, Добротів, Делятин, Заріччя тощо¹.

Саме на поверхні рівня Лоєвої та терас Пруту протягом 1964, 1967 та 1969—1973 рр. автором виявлено 36 археологічних пам'яток та кілька окремих предметів з каменю, час яких визначається у межах мустьє-бронзового віку². Всі ці місцезнаходження розташовані на площі 19 км² сільськогосподарських угідь, десяти сіл та містечок Делятинщини. Особливе місце серед них належить палеолітичним та мезолітичним пам'яткам (рис. 1).

Інвентар найдавніших місцезнаходжень має середньопалеолітичний характер. У невеликій кількості він виявлений у трьох пунктах — Делятин 11, Горішній Майдан 2 та Ланчин 5.

Місцезнаходження Делятин 11 розташоване на крайній ділянці четвертої надлугової правобережної тераси р. Любичня, в уроч. Підкизи. Тут, серед грубого алювію річки, що незначною товщою (1—2 м) перекриває корінні породи, знайдено сильно патиноване чотириплощинне ятрише (рис. 2, 1) невеликих розмірів (41 × 47 × 39 мм), яке має глибокі негативи коротких відщепів з великими п'ятками та виразні міжфасеткові ребра.

Місцезнаходження Горішній Майдан 2 виявлене на південному підніжжі горба Острого, дещо вище джерельця, вліво від дороги Надвірна — Красна. Тут, на поверхні ріллі, серед скіб глеюватого жовто-сірого суглинку знайдено мустьєрське рубильце й ніж-скребло. Рубильце (рис. 2, 2), розмірами 60 × 55 × 22 мм серцеподібної форми, виготовлене на грубому відщепі темно-сірого кременю шляхом двобічного зняття різних за величиною сколів від країв до центра. Краї рубильця гострі, переважно зигзагоподібні, місцями відполіровані. Ніж-скребло

¹ Кожуріна М. С. Про тераси Пруту на Покутті. — Геоморфологія річкових долин України. К., 1965, с. 132—139; Кравчук Я. С. К геоморфології левобереж'я Пруту в районі Ланчин — Майдан. — Доклады и сообщения Львовского отделения Географического общества УССР за 1966 год. Львов, 1969, с. 72.

² Клапчук М. Н. Розвідка на Покутті. — АО 1967 г. М., 1968, с. 205; Клапчук М. Н. Розвідка в Івано-Франківській області. — АО 1970 г. М., 1971, с. 230.

(рис. 2, 3) розмірами $79 \times 49 \times 10$ мм оформлено на овальному пластинчастому сколі. Один його край, опуклий, оброблений дрібною двобічною плоскою ретушшю, а другий — опукловігнутий та кінець — оформлені притуплюючою, майже прямовисною, перлинною ретушшю зі спинки предмета.

Ланчин 5 — це крайня ділянка шостої надлугової тераси Пруту, розташована вище джерельця, праворуч від дороги Ланчин — Середній Майдан, на урочищі Ділок. Тут, у жовтому лесоподібному суглинку,

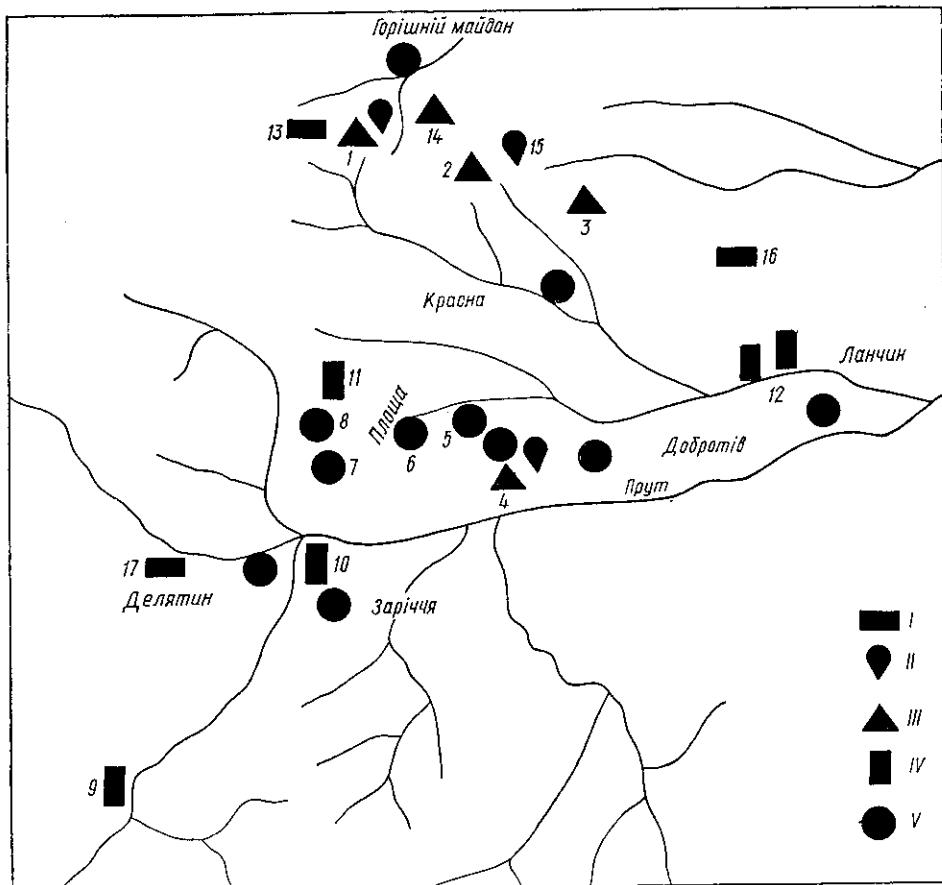

Рис. 1. Схема палеолітичних та мезолітических місцезнаходжень Делятинщини.

- I. Мустьєрські місцезнаходження:
 13 — Горішній Майдан 2; 16 — Ланчин 5; 17 — Делятин 11;
 II. Місцезнаходження ранньої пори верхнього палеоліту:
 1 — Горішній Майдан 1; 4 — Делятин 6; 15 — Красна 4.
 III. Стоянки свідерської культури: 1 — Горішній Майдан 1; 2 — Красна 3; 3 — Красна 1; 4 — Делятин 6;
 IV. Місцезнаходження з трапеціями: 9 — Делятин 4; 10 — Заріччя 2; 11 — Делятин 9; 12 — Ланчин 1—2.
 V. Пізньомезолітичні стоянки: 4 — Делятин 6; 5 — Делятин 7; 6 — Делятин 10; 7 — Делятин 8.

що був вийнятий з глибокої (до 1 м) траншеї під час меліоративних робіт, знайдено ніж-скребло розмірами $82 \times 56 \times 19$ мм. Воно має форму голови птаха (рис. 2, 4), виготовлене на крайовому сколі, який з одного боку повністю зберіг жовнову кірку з характерними концентричними колами. Найдовший прямий край цього предмета оброблений дрібною ретушшю зі спинки з кіркою, а дещо коротший, прилеглий під гострим кутом,— дрібною двобічною ретушшю. На обох краях про-стежуються незначні сліди полірування.

За техніко-типологічними ознаками знахідки з місцезнаходжень Горішний Майдан 2 та Ланчин 5 мають аналогії в інвентарі Скубової Балки та четвертого шару стоянки Молодова 1³.

До ранньої пори верхнього палеоліту умовно віднесено частину предметів з місцезнаходжень Горішний Майдан 1, Красна 4 та Делятин 6, де більшість знахідок має виразний верхньопалеолітичний та

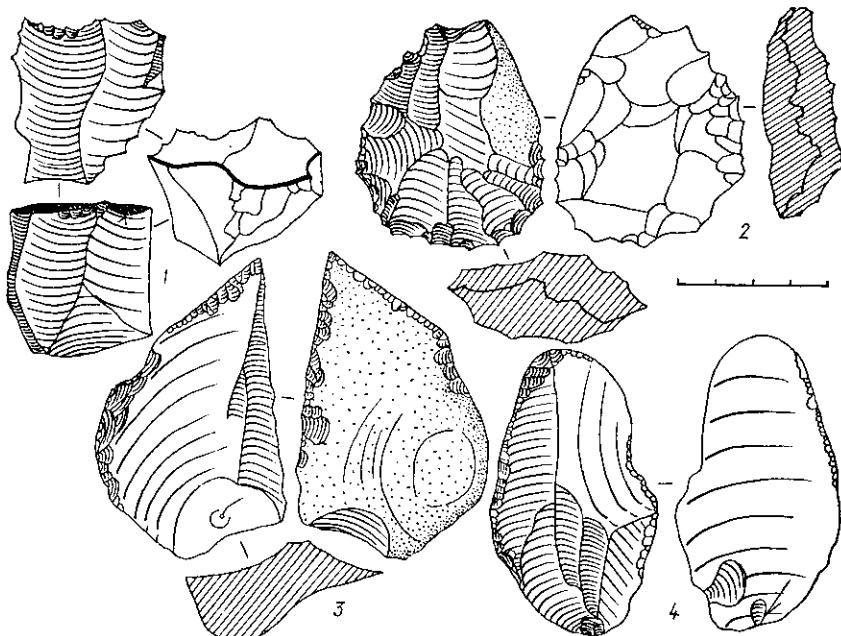

Рис. 2. Інвентар мустьєрського типу:

1 — Делятин 11; 2—3 — Горішній Майдан 2; 4 — Ланчин 5.

мезолітичний характер. Найдавнішим є інвентар, близький за формою до оріньяку. Він має великі розміри та характеризується значним ступенем патинізації. На Горішньому Майдані 1, розташованому більше до вершини на південному схилі горба Острого, в склад такого інвентаря входить 23 предмети. Серед них — два ядрища, чотири уламки пластинок, 13 відщепів, два різці та скребок-скобель, покриті товстим шаром білої з сірувато-буруватими плямами патини. Одне з ядрищ розмірами $51 \times 69 \times 26$ мм (рис. 3, 1) овальне, однобічне, одноплощинне, з поперечним склюванням коротких, широких пластинчастих відщепів. Ударна площа розташована під прямим кутом щодо робочої сторони. На тильному боці ядрища переважно збереглася жовнова кірка. Уламки ножевидних пластин походять з тонких, майже прямих у поздовжньому розрізі екземплярів. Різці (рис. 3, 3—4) виготовлені на пластинках, один шляхом зняття двох (поздовжнього та скісного) різцевих сколів, а другий — одного (поздовжнього) різцевого сколу з використанням природного перелому. Скребок-скобель (рис. 3, 5) має розміри $35 \times 21 \times 5$ мм. Він виготовлений на тонкій ножевидній пластинці, вістря оформлене крутую, майже прямовисною, ретушшю.

На місцезнаходженні Красна 4 (горб Вівічка) знайдено 14 пластинок та їх уламків, 4 аморфні відщепи, центральний різець (рис. 3, 6) розмірами $65 \times 24 \times 8$ мм та комбінований високий скребок-скобель,

³ Черниш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья. М., 1965, с. 36—70; Смирнов С. В. Леваллуазькі комплекси Дніпровського Надпоріжжя.— Археологія, 1972, № 5, с. 53—62.

боковий різець (рис. 3, 7) розмірами $42 \times 38 \times 16$ мм. Хвостова частина останнього знаряддя відбита.

Місцезнаходження Делятин 6 розташоване на тій ділянці уроч. Площа, що зветься Жбир та панує над Добротовом. Тут зібрано 7 уламків великих пластин, два відщепи та два різці. Серед фрагментів пластин є екземпляр (рис. 3, 9) з крайовою ретушшю. Різці (рис. 3, 9, 10) —

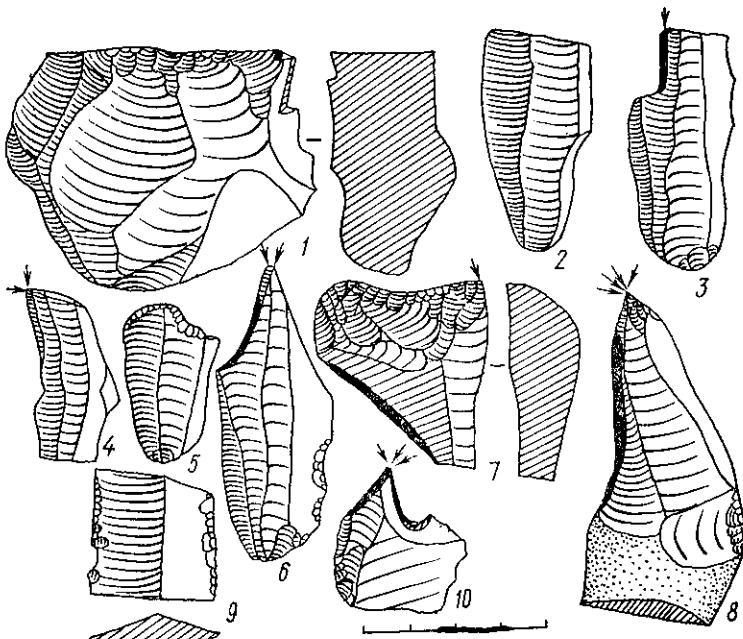

Рис. 3. Інвентар верхнього палеоліту:

1—5 — Горішній Майдан 1; 6—7 — Красна 4; 8—10 — Делятин 6.

належать до типу багатофасеткових: один з них виготовлено на масивній пластині, подекуди з кіркою на спинці, а другий — на відщепі.

Найбільша група місцезнаходжень — це пам'ятки, інвентар яких за техніко-типологічними ознаками та ступенем патинізації пов'язаний з кінцем пізньої пори верхнього палеоліту та початком мезоліту. Найчисленніша та найцікавіша колекція знахідок даного типу зібрана на стоянці Красна 3.

Красна 3 займає південний схил і вершину горба Кливка. Інвентар на її площі збирався кілька разів після оранки, на поверхні ріллі серед неглибоких скиб червонуватого суглинку й уламків каменю. Останні є продуктом вивітрювання корінних порід, які підходять майже до самої денної поверхні. Тут найчастіше траплялися археологічні знахідки. Залежно від умов залягання та фізико-хімічних особливостей кременю виготовлені з нього вироби покриті патиною різної інтенсивності. На місцезнаходженні зібрано 299 кременів, у тому числі одне жовно з негативами кількох грубих сколів, 12 ядрищ, 4 пластинки підправки ядрищ, 164 ножевидні пластинки та іх уламки, 2 скребла, 4 скребки, 1 проколка, 1 пластинку з крайовою ретушшю, верболистий наконечник, 8 різців, 55 відщепів та 46 аморфних сколів і фрагментів відщепів.

Ядрища діляться на дві групи. До першої належить 7 екземплярів (рис. 4, 1, 2), що характеризуються навеликими розмірами ($49 \times 38 \times 24$ та $31 \times 40 \times 35$ мм), овальним контуром та короткими пропорціями. Шість з них мають лише одну робочу сторону, на якій короткі сколи знімалися з однієї або двох ударних площин, завжди нахилених під гострим кутом до робочої поверхні. Одне з ядрищ першої групи

має одну ударну площину трикутної форми і відповідно три робочі сторони з негативами коротких, широких відщепів.

Друга група, що складається з п'яти ядрищ (рис. 3, 3—5), представлена значно більшими від попередніх ($80 \times 25 \times 40$, $61 \times 42 \times 23$ та $65 \times 32 \times 21$ мм), досить довгими й вузькими екземплярами переважно з двома ударними площинами, нахиленими до робочої сторони під дуже гострим кутом, а також з однією або двома робочими поверхнями. Сколи у вигляді довгих вузьких пластинок знімалися назустріч то лише з одного боку, то на двох сусідніх сторонах, що утворюють кут 90 — 120° . Ця особливість характерна для більшості кливських ядрищ; вона зумовила можливість повторного їх застосування. Робочі сторони при ударній площині додатково оброблялись дрібними сколами, внаслідок чого тут оформилися сильні вістря кілеподібних скребків (рис. 4, 4). Якщо вказівним пальцем правої руки натиснути на один кінець ядрища з боку похиленої до тилу ударної площини, а великим пальцем підтримати знаряддя з робочої сторони, то другим його підправленим кінцем зручно виконувати роботу, спрямовуючи до себе рух скребка.

Одне з ядрищ (рис. 4, 5) виконувало функції подвійного скребка. В процесі сколювання з нього пластинок воно деформувалось, бо пластинки на половині довжини його тіла ламалися і верхня частина ядрища від ударної площини стала тоншою за нижню прихвостову частину. Лівий довгий край тонкої частини був додатково оброблений дрібними поперечними сколами на робочій стороні, а правий — на боковій, яка прилягає до робочої сторони. Так оформлено два довгі прямі скреблові вістря, що залежно від того, як вони були звернені до оброблюваного предмета, могли рухатися вправо або при обертанні знаряддя по довгій осі — вліво; можна було також виконувати рух, що нагадує правлення бритви, навпевніно вправо та вліво. Одне ядрище (рис. 4, 6) використовувалось повторно як кілеподібний скребок і боковий різець, інше (рис. 4, 7) було переоформлене у скребок з носиком.

Найбільшу групу (54, 7%) в колекції становлять ножевидні пластинки та їх уламки. Пластинки (рис. 5, 14—15) переважно довгі, вузькі ($75 \times 22 \times 6$ та $76 \times 21 \times 7$ мм), з паралельними, майже прямыми, краями та прямыми поздовжніми профілями. Велика кількість, мабуть, спеціально заготовлених уламків пластинок, як і цілі екземпляри без додаткової обробки могли вживатися первісною людиною для різних робіт.

Велика питома вага готових виробів. Вони разом з ядрищами, що повторно використовувалися як скребла, скребки чи різці, становлять

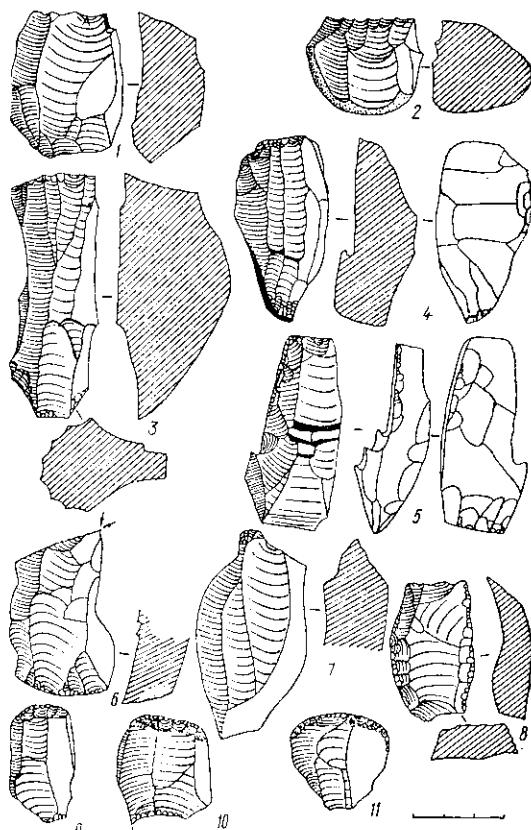

Рис. 4. Інвентар місцевознаходження Красна 3.

7% усіх знахідок з Красної 3. Між готовими виробами найбільше (40%) різців, що за місцем розташування на них вістря поділяються на серединні й кутові. Вістря їх оформлені зняттям одного, двох або більше різцевих сколів. На увагу заслуговують характерні для цього комплексу знарядь дзьобоподібні бокові різці (рис. 5, 1—2) з загнутими, як дзьоби хижих птахів, вістрями.

Скребки (20% готових виробів) коротких пропорцій виготовлені на уламках пластин та відщепах, іноді додатково мають різцеві й ско-

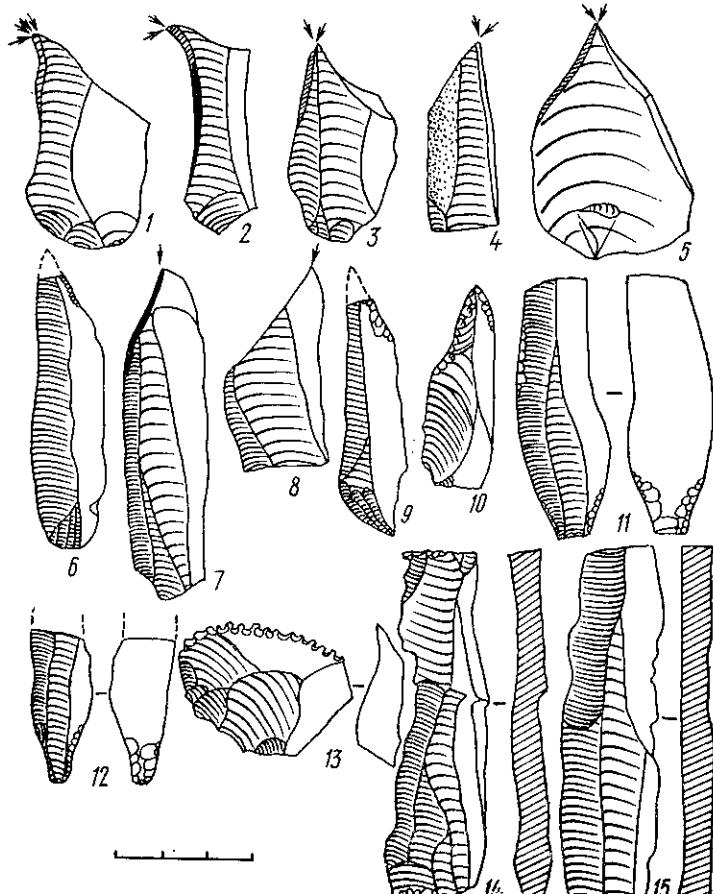

Рис. 5. Інвентар місцезнаходження Красна 3.

белеві вістря (рис. 4, 9—11). Один екземпляр являє собою подвійне скребло (рис. 4, 8) на грубому відщепі, кривому в поздовжньому перерізі, з крутого, досить грубою ретушшю.

Серед інвентаря місцезнаходження Красна 3 є ножевидні пластинки з кінцевим скісним вістрям (рис. 5, 6), оформленім дрібною ретушшю, й такі самі пластинки з багатофасетковим різцевим вістрям на другому кінці. Знайдені також невелика проколка на пластинці (рис. 5, 10) та вигнута в поздовжньому перерізі пластинка з бічною ретушшю і плоскою, якою знято п'ятку (рис. 5, 11), що, можливо, була заготовкою для верболистого наконечника. В колекції є й нижня частина такого наконечника (рис. 5, 12). Його черешок оформленій зі спинки крайовою, крутую перлинною ретушшю, а з черевця — плоскою, яка знімає п'ятку. Розміри збереженої частини наконечника $31 \times 14 \times 4$ мм. Слід ще згадати невеличку пилочку на короткому відщепі (рис. 5, 13) розміром $28 \times 38 \times 7$ мм. Вона має зубчики величиною

блізько 1×1 мм, виготовлені за допомогою двобічної паралельної мікроретуші ширину до 1 мм (через кожний міліметр обробленого краю).

Матеріали, аналогічні стоянці Красна 3, зібрані також на місцезнаходженнях Горішний Майдан 1 і 3, Красна 1, Делятин 6 тощо. Стоянка Горішний Майдан 1, як згадувалося, розташована на горбі Острому. Тут зібрано 70 кременів, покритих голубуватою й голубуватобілою патиною. Серед знахідок — три ядрища та два їх уламки, дві

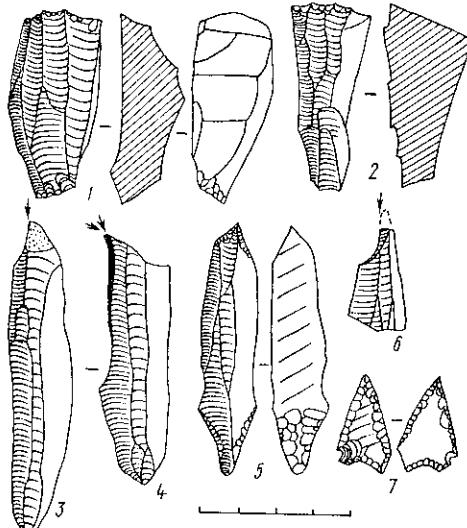

Рис. 6. Інвентар місцезнаходження Горішній Майдан 1.

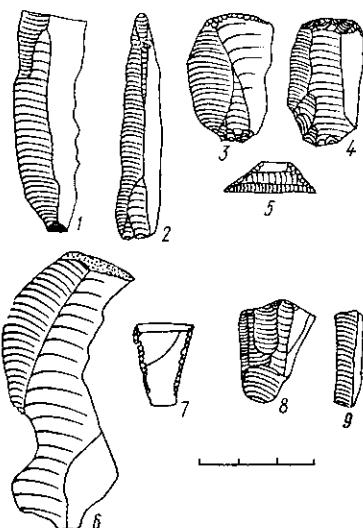

Рис. 7. Інвентар місцезнаходжень:
1—5 — Делятин 9; 6—7 — Делятин 4; 8—9 — Ланчин 1—2.

пластинки підправки ядрищ, 34 ножевидні пластинки та їх уламки, два різці, проколка, верболистий і серцеподібний наконечники стріл. Всі три ядрища довгих пропорцій, зі скісними ударними площинами, однією пропелероподібною робочою стороною й тильною частиною, підправленою поперечними сколами. Від ядрищ з Красної 3 вони відрізняються лише меншими розмірами ($54 \times 35 \times 18$, $50 \times 24 \times 16$ та $49 \times 24 \times 26$ мм). В деяких випадках сколи з них знімалися назустріч (рис. 6, 1), у нижній частині ядрища, зміщеної відносно верхньої частини на $40—80^\circ$. Обидва кінці робочої сторони після використання виробів за їх прямим призначенням додатково підправлялися, внаслідок чого ядрища переоформлювалися у подвійні кілеподібні скребки. Частина знаряддя з п'яткою і черевцем на боковій стороні виникла в результаті поздовжнього розколу ядрища від удару знизу (рис. 6, 2).

Близько 50% кременів у колекції (Горішний Майдан 1) представлено цілими й поламаними ще в давнину ножевидними пластинками, що здебільшого мають прямий поздовжній профіль. Готові вироби становлять 5—7% всіх знахідок. Слід підкреслити ту обставину, що як пластинки, так і готові вироби загалом досить довгі, в ряді випадків вони на $10—35$ мм довші ядрищ.

Серед знарядь найбільше (40%) різців. Один з них (рис. 6, 3) виготовлений на довгій пластинці розмірами $84 \times 19 \times 6$ мм зняттям одного різцевого сколу вниз від кінця пластини. Другий екземпляр (рис. 6, 4) — це типовий кливський боковий різець з дъябоподібним вістрям, розміром $66 \times 17 \times 6$ мм. З наконечників один верболистий, другий серцеподібний. Перший розміром $65 \times 15 \times 6$ мм виготовлений на довгій, стрункій пластині (рис. 6, 5). У нижній частині наконечника

оформлений черешок: зі спинки дрібною крайовою ретушшю, а з че-ревця — плоскою, що заходить на тіло знаряддя та стисує п'ятку пла-стинки. Вістря оброблене лише крайовою ретушшю, нанесеною з боку спинки. Серцеподібний наконечник (рис. 6, б) значно менших розмірів ($25 \times 14 \times 3$ мм) виготовлений на уламку пластинки за допомогою крайової ретуші по всьому периметру спинки та че-ревця.

Місцевонаходження Красна 1 (уроч. Чопа) виявлене у найвищій ділянці схилу. Тут зібрано 90 кременів, зокрема 4 ядища та 2 їх уламки, 6 пластин підправки ядищ, 42 уламки пластин, 2 скребки та 2 різці. Абсолютна більшість ядищ (3 екз.) представлена формами кливського типу, але місцеві мають ширші пропорції. Цікаво, що на Чопі не знайдено жодної цілої пластинки, а майже 90% уламків давнього походження. Різці серединні, один із скребків — кінцевий, на вузенькій і досить товстій пластинці, а другий — на прип'ятковому уламку відщепа з широким вістрям, посередині зігнутим під тупим кутом.

Місцевонаходження Делятин 6 крім знарядь ранньої пори верхнього палеоліту дало теж колекцію кременів типу Красна 3. В колекції нараховується 70 предметів, покритих голубувато-молочною патиною, зокрема три ядища та один уламок, одна пластинка підправки ядищ, 30 пластинок та їх уламків, пластинка з ретушованими краями й чотири скребки. Серед ядищ є два невеликі екземпляри ($43 \times 29 \times 28$ та $25 \times 26 \times 30$ мм) з двома-трьома ударними площинами й таким же числом робочих сторін, на яких простежуються лише негативи дрібних, досить широких відщепів. Трете ядище має видовжені пропорції й невеликі розміри ($52 \times 23 \times 27$ мм). Питома вага пластин та їх уламків менша, як і на попередніх місцевонаходженнях (43% всіх знахідок). Скребки коротких пропорцій; три з них кінцеві, оформлені на уламках пластинок, а четвертий — з двома протилежними вістрями — на фрагменті відщепа.

У колекціях розглянутих місцевонаходжень Делятинщини трапляються предмети, характерні для свідерської культури: однобічні, двоплощинні ядища, кілоподібні скребки, прямі у поздовжньому перерізі пластинки, верболисті наконечники тощо. Ця культура має значне поширення у Польщі, Литві й Білорусії, а окремі вироби зафіксовані в Криму. Це дало привід припускати, що в мезоліті північні мисливці проникали до Чорного моря. Знахідки свідерського інвентаря на Делятинщині вказують, можливо, на один із шляхів цього проникнення, який проходив через покутське Прикарпаття. Але не виключено, що Прикарпаття входило до складу тієї території, де у верхньому палеоліті зародилися елементи культури, яка потім поширилася на північ та схід у вигляді вже сформованої свідерської культури.

Типово мезолітичною треба вважати групу пам'яток з небагатим інвентарем, у складі якого є трапеції. Якщо місцевонаходження типу Красна 3 виявлені на найвищих точках рівня Лоєвої, то стоянки, про які йде мова, розташовані на п'ятій та частіше на третій надзаплавній терасі недалеко від заплави Пруту та його приток.

Протягом 1970—1972 рр. нечисленний мікролітичний інвентар з трапеціями автор виявив на невисокому виступі уроч. Площа над Лоївцем (Делятин 9; рис. 7, 1—5), на крайній ділянці третьої надзаплавної тераси Пруту при гирлі струмка Чорного на Горищі (Делятин 4; рис. 7, 6—7) та на крайній ділянці тієї ж тераси північніше заріцького кладовища (Заріччя 2). Знахідки були зібрані на невеликій площі в гніздах понад десять метрів у діаметрі. Досі інвентар з трапеціями на Прикарпатті та суміжних землях не траплявся, тому знахідки його на Делятинщині становлять значний науковий інтерес.

Наймолодшу групу стоянок являють собою ті, що дали колекції непатинованого мікролітичного інвентаря. До неї належать місцевонаходження Делятин 6, 7, 8 та 10, які розташовані на високому рівні

Лоєвої, але займають там передусім видолинки поблизу джерел та струмків з доброю питною водою.

Найбагатша пам'ятка цієї групи — Делятин 7 виявлена на Куциковому полі, на правому невисокому березі струмка Рудки. Там, на поверхні ріллі, зібрано понад 150 предметів та простежено 6 невеликих (діаметром 3—5 м) гнізд кременів. На місці найбільшого з них проведено розкопки, в яких брали участь учні Шевелівської школи під керівництвом учителя Р. Киселюка. Земляні роботи велися на площі 4 × 5 м, до глибини 40—50 см, але слідів культурного шару не виявлено у зв'язку з порушенням його під час викорчування лісу та глибокої оранки спеціальними плугами. Вдалося лише встановити, що крем'яні предмети колись лежали на межі темно-сірого та світло-сірого суглинку і твердої жовто-бурої глинистої породи на глибині 18—38 см від денної поверхні. Під час розкопок зібрано 88 кременів, у середньому по 4,4 з 1 м² розкопу.

Весь крем'яний комплекс місцевонаходження Делятин 7 складається з 248 знахідок. Серед них — 6 ядрищ, 67 кожевидних пластинок та їх уламків, 29 скребків, 2 проколки, 2 ножі та скобель. Ядрища двох типів: одноплощинні й двоплощинні, з перевагою перших (рис. 8, 1—2), які й характеризують інвентар місцевонаходження. Ядрищ з однією робочою стороною — п'ять. Вони коротких пропорцій, довжиною 30—47 мм; розміри ударної площини від 40 × 46 до 43 × 55 мм. Форма їх піраміdalна; призначалися вони для сколовання коротких відщепів і вузеньких пластинок шляхом нанесення ударів майже по всій окружності ударної площини. Хоч на більшості ядрищ простежуються негативи широких сколів, проте серед напівфабрикатів переважають вузькі кожевидні пластинки та їх уламки (рис. 8, 3—6). Зате готові вироби на 78% виготовлені на відщепах. Це дає підставу вважати, що первісна людина для виготовлення скребків, проколок та інших знарядь

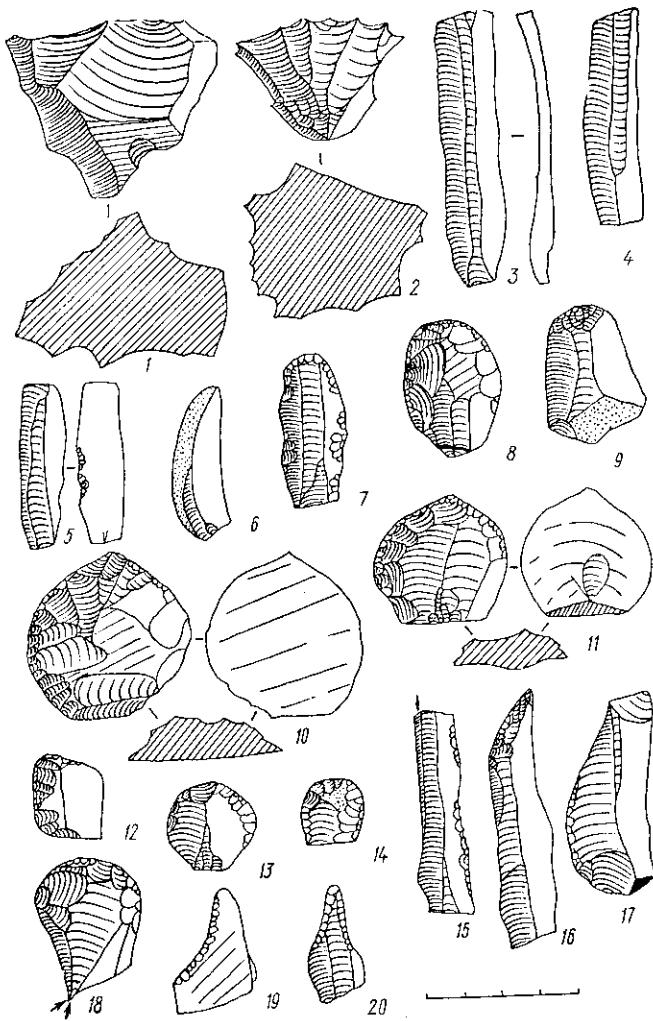

Рис. 8. Інвентар пізньомезолітичного місцевонаходження Делятин 7.

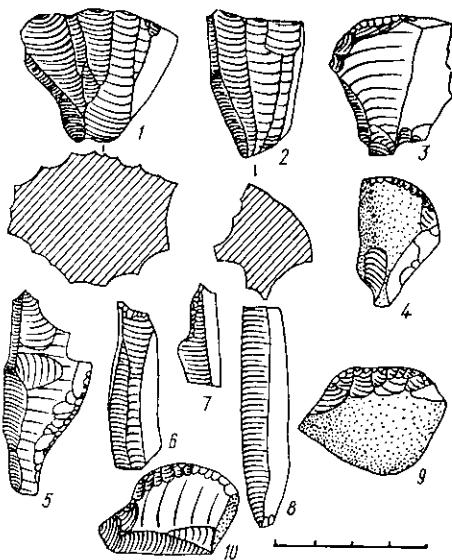

Рис. 9. Інвентар пізньомезолітичного місцевознаходження Делятин 6 (1—7) та Делятин 10 (8—10).

Діаметр їх 21—44 мм. У шести скребків на одному, поздовжньому, краї вістря оформлене на одному, поздовжньому, краї відщепа (рис. 8, 12).

З двох ножів один виготовлений на пластинці з опуклим краєм (рис. 8, 17), який за допомогою дрібної ретуші з боку спинки оформленний у вістря. Інший (рис. 8, 15) має пряме вістря на одному довгому краї, а другий у нього зрізаний поздовжнім різцевим сколом. Є пластинка (рис. 8, 16) з кінцевим скошеним вістрям, а також проколка (рис. 8, 20) на уламку пластинки, де вістря виділено дрібною крутую ретушшю з боку спинки. Скобель (рис. 8, 19) на уламку відщепа має вістря, оформлене пологою ретушшю з черевця. На хвостовій частині скребка з овальним вістрям (рис. 8, 18) є додатково виготовлене різцеве вістря. Як видно з цього побіжного опису, комплекс місцевознаходження Делятин 7 має самобутній характер і різко виділяється серед мезолітичних культур та комплексів, відомих на території між Балтикою та Чорним морем.

Аналогічний, хоч і значно бідніший, комплекс дало місцевознаходження Делятин 6, розташоване на площанському виступі Жбир над Добротовом. Тут знайдено понад 30 кременів, зокрема 3 ядрища, 9 ножевидних пластинок та їх уламків, 3 скребки, різець, проколку та скребло. Серед ядрищ одне піраміdalне для сколовання мікропластинок, розмір ударної площини 43×37 мм, висота 34 мм (рис. 9, 2). Два скребки (рис. 9, 3, 4) коротких пропорцій, виготовлені на відщепах, третій довгий, кінцевий на пластині. Різець оформлено (рис. 9, 6) на тоненькій пластинці з кінцем, зрізаним дрібною прямовисною ретушшю, після додаткового зняття на одному краї поздовжнього різцевого сколу. Скребло (рис. 9, 5) виготовлене на трикутному сколі підправки ядрища з крутим ретушованим краєм з боку спинки. Проколка (рис. 9, 7) на уламку пластинки частково має перлинну ретуш на спинці.

Лише п'ять предметів виявлено на місцевознаходженні Делятин 10, розташованому на березі болітця, з якого бере початок струмок Рудка. Крім трьох ножевидних пластинок тут підібрано два скребочки (рис. 9, 9—10) на відщепах. Характерною їх особливістю є те, що вістря оформлені пологою ретушшю на опуклому боковому краю.

праці використовувала передусім широкі, короткі сколи, а ножевидні пластинки вживала без додаткової обробки.

Більшість готових виробів представлена скребками — 94 % яких — на відщепах. Вони діляться на чотири групи. Найбільше скребків (9 або 28 %) кінцевих форм, з них — чотири довгих (рис. 8, 7) та п'ять коротких пропорцій (рис. 8, 8) з боковими краями, притуленими більш менш крутую ретушшю. Близько 21 % скребків теж належить до типу кінцевих, але на противагу до попередніх їх бокові краї не мають слідів ретушування (рис. 8, 9). До 18 % скребків майже круглої форми (рис. 8, 10, 11, 13—14). Вони виготовлені на коротких відщепах чи прил'яткових уламках попередніх і мають вістря майже по цілій окружності.

Делятин 8 розміщений на південно-західному виступі Площі, який зветься Кругляком. Тут крім кількох уламків пластин та відщепів знайдено два короткі скребки на відщепах з овальними вістрями, обробленими дрібною пологою ретушшю *.

Загалом палеоліт та мезоліт Делятинщини заслуговує на увагу. Тут виявлено ряд пам'яток, що різняться не лише складом і формами інвентаря, але й величиною виробів, а також розмірами стоянок і розташуванням їх у рельєфі. Наявність стародавніх пам'яток у безпосередньому сусістві з Карпатами та долиною Пруту, тобто в районі, де здійснювалися контакти з Закарпаттям, має важливе значення для розробки наукових проблем, пов'язаних з вивченням цієї території.

М. Н. КЛАПЧУК

Палеолитические и мезолитические местонахождения близ Делятина

Резюме

Объект исследований автора — восточная часть Надворнянского р-на Ивано-Франковской обл., называемая Делятинщиной. В процессе полевых работ в 1964, 1967 и 1969—1973 гг. здесь открыто 36 археологических памятников, большинство которых датируется палеолитом и мезолитом.

На местонахождениях Делятин 11, Верхний Майдан 2 и Ланчин 5 собраны немногочисленные орудия, предположительно мустырского возраста. Инвентарь местонахождений Верхний Майдан 1, Красная 4 и Делятин 6 датируется ранней порой верхнего палеолита.

Внимания заслуживают стоянки Красная 3, Верхний Майдан 1, Красная 1 и Делятин 6, где собран богатый подъемный материал, аналогичный инвентарю свидерской культуры. Он указывает на один из путей инфильтрации свидерских племен с территории Польши и Белоруссии через Прикарпатье в направлении Черного моря, а, возможно, и дает основание полагать, что Прикарпатье входило в состав той территории, где в верхнем палеолите складывались элементы свидерской культуры.

На мезолитических месторождениях Делятин 9, Делятин 4 и Заречье 2 собраны кремневые изделия, среди которых встречены спорадические трапеции. Несколько месторождений (Делятин 6, 7, 8, 10 и др.) обладают своеобразным микролитическим инвентарем с господством коротких и круглых скребков позднемезолитического возраста. После того, как на Прикарпатье, западнее Делятинщины, в 1974—1978 гг. открыты дополнительные новые стоянки данного типа, автор считает возможным выделить их в отдельную археологическую культуру.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ,
Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині

Під час розвідки В. К. Пясецького 1971 р. на правому березі р. Злобич, при впадінні її в р. Іршу, за 2 км на південний захід від с. Мелені Коростенського р-ну Житомирської обл. було відкрито неолітичне поселення. Тут закладено розкоп площею 47 м². 1973 р. В. А. Круц розкопав ще 13 м² поселення. Таким чином, досліджувана площа досягла 60 м².

Поселення займає мис берега річки, що підіймається над її рівнем на 2,5—3 м. Площа мису (50 × 30 м) задернована, а в західній частині розорана. Археологічний матеріал на поселенні залягав у 30-сантиметровому ґрунтовому шарі гумусованого піску. Під ґрунтом виявлено

* Після того, як у 1974—1978 рр. на Прикарпатті виявлено ще кілька місцевознайдень типу Красної 3, на думку автора, назріла потреба виділити їх в окрему культуру, яку від перших стоянок з Площі можна було б назвати площанською.

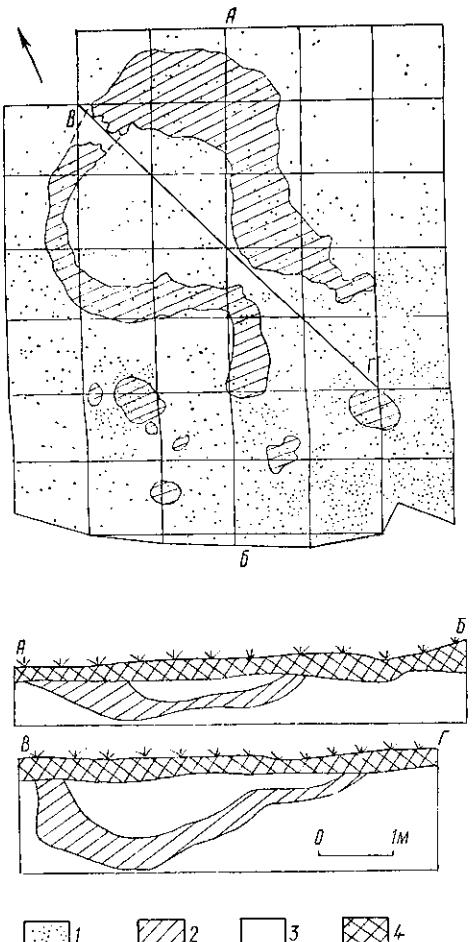

Рис. 1. Гирло р. Злобич. План та розрізи неолітичної землянки:

1 — кремен., 2 — плями гумусованого піску, 3 — стерильний пісок, 4 — ґрунт.

Зокрема, слід відзначити скучення. Зокрема, слід відзначити скучення відщепів і уламків кременю, а також нуклеусів на південний захід від житла. Можливо, тут провадилася первинна обробка сировини та виготовлення знарядь.

Колекція оброблених кременів з поселення у гирлі р. Злобич налічує 554 вироби. Всі вони виготовлені з темно-сірого та жовтого волинського кременю, необроблені уламки якого у великій кількості трапляються на площі поселення. Наявність місцевої сировини, можливо, зумовила певною мірою великі розміри виробів цього комплексу та значну роль у ньому напівфабрикатів і відходів виробництва.

В колекції нуклеусів, що налічує 30 екз., найчисленнішими є одноплощинні (38). Серед них — 16 прямоплощинних конічних (рис. 2, 1, 2, 9) та 10 сплющених однобічних зі скошеною площиною (рис. 2, 4, 5). Між цими типами існує проміжний, представлений 12 конічними нуклеусами зі скошеною площиною.

Менш численні нуклеуси двоплощинні (31 екз.). Серед них 13 конічних однобічних або човноподібних (рис. 2, 6, 7, 8). Більшість з них сплющені (рис. 2, 6, 7). Дев'ять нуклеусів двоплощинні призматичні. Вироби цього типу часто мають одну площину пряму, іншу скошеною (рис. 2, 3). S-подібних нуклеусів у колекції п'ять (рис. 2, 10),

шар жовтого стерильного піску (рис. 1).

У північній та північно-західній частині розкопу досліджено поглиблена овальної форми розміром $3,6 \times 3,4$ м, виявлене в жовтому піску на глибині 1 м. У південній частині при влаштуванні цього заглиблена стародавнім мешканцем довелось частково розібрati верхню, вітрулу, зону габроанортозиту, який залягає тут зовсім близько від поверхні.

Дно ями та її краї заповнені гумусованим піском, а центральна частина на площі 2×2 м до глибини 0,5 м — стерильним навіяним піском. Оброблений кремінь у заглибленні трапляється в гумусованому піску заповнення. У цьому ж шарі в південній частині ями, а також біля неї, виявлено багато жорстких габроанортозиту, викинутої з ями при її влаштуванні. У найглибшій північній частині останньої, певно, було вогнище, бо пісок заповнення тут дуже попелистий. Всі ці дані, очевидно, свідчать про наявність залишків заглибленого житла. Вхід до нього був з півдня.

Крім житла на площі розкопу розчищено ще сім поглиблень овальної форми розміром від $0,6 \times 0,7$ м до $1 \times 1,4$ м. Плями їх простежувались на поверхні жовтого піску, в який вони заглиблювались на 0,1—0,2 м.

Оброблений кремінь на площі поселення утворював окремі скучення. Відщепів і уламків кременю, а також нуклеусів на південний захід від житла. Можливо, тут провадилася первинна обробка сировини та виготовлення знарядь.

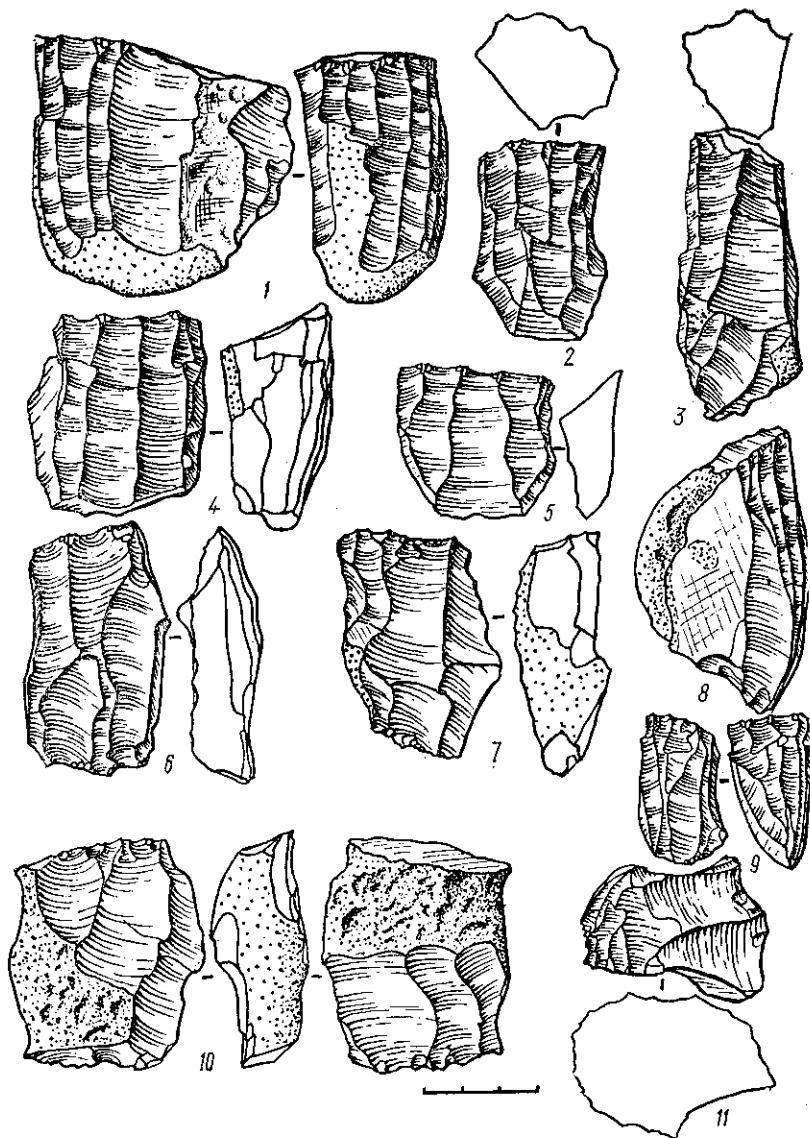

Рис. 2. Крем'яні вироби поселення в гирлі р. Злобич. Нуклеуси.

чотири мають ударні площини, розміщені під кутом 90° одна до одної (рис. 2, 11).

У колекції є також 21 аморфний нуклеус та нуклеусоподібний уламок.

Пластини комплексу великі, неправильних обрисів. За розмірами більшість з них перевищує довжину 5 см і ширину 2 см. Всього налічується 64 цілі пластинки, 68 уламків, 90 перетинів та 105 відщепів кременю.

Різців у колекції 26. Лише два з них виготовлені на масивних реберчастих пластинах (рис. 3, 3). Решта — на відщепах, здебільшого досить масивних і великих за розмірами. Серед простих різців найбільш виразні серії кутових — 7 екз. (рис. 3, 1—3) та бічних війчасто ретушованих — 3 (рис. 3, 4, 5). Серединних різців налічується два (рис. 3, 6), бічних прямо- та опуклоретушованих — 3. Серед комбінованих знарядь звертають на себе увагу подвійні війчасто ретушовані —

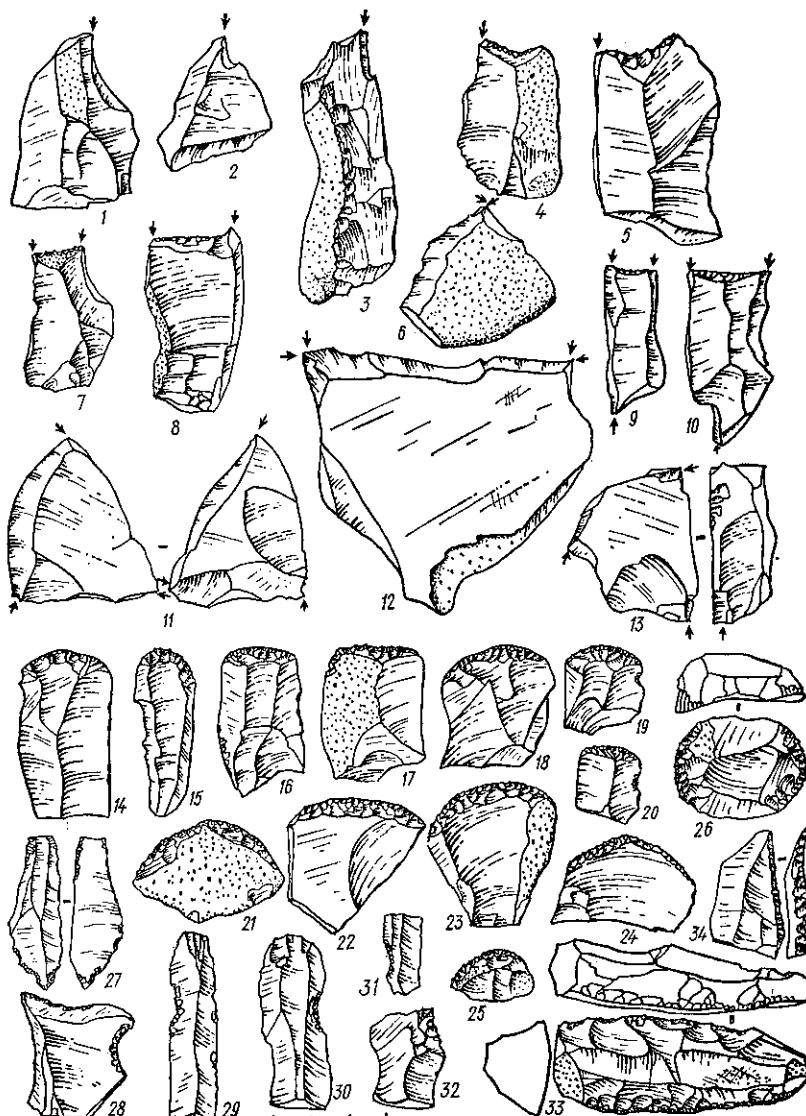

Рис. 3. Крем'яні вироби поселення:

1—13 — різці, 14—26 — скребки, 27 — свердло, 28—31 — пластини та відщепи з віймками; 32 — проколка, 33 — масивна пластини з крутого ретушю; 34 — відщеп з крутого ретушю.

2 екз. (рис. 3, 7, 8). Цей тип відомий також у комбінації з серединними (рис. 3, 10) та кутовим (рис. 3, 9). Бокових віймчасто ретушованих різців, комбінованих з кутовими, в колекції 2, кутових потрійних — 2 (рис. 3, 11, 13); крім того, є по 1 екз. серединного подвійного (рис. 3, 12) та кутового подвійного.

Скребачок у комплексі стільки ж, як і різці,— 26. Найчисленніші з них (15 екз.) — на кінці пластинчастих відщепів та коротких пластин (рис. 3, 14—20), 10 — на відщепах. Серед них п'ять становлять окрему серію скребачок на відщепах з широким, але невисоким дугастим краєм * (рис. 3, 21, 22, 24). Є 1 екз. подвійної скребачки (рис. 3, 26), що відрізняється від інших також високим профілем.

* Скребачки цього типу в значній кількості представлені в нижньому горизонті Мостви. Вони досить часто трапляються в мезолітичних та неолітичних комплексах лісової зони Європи і відсутні на півдні.

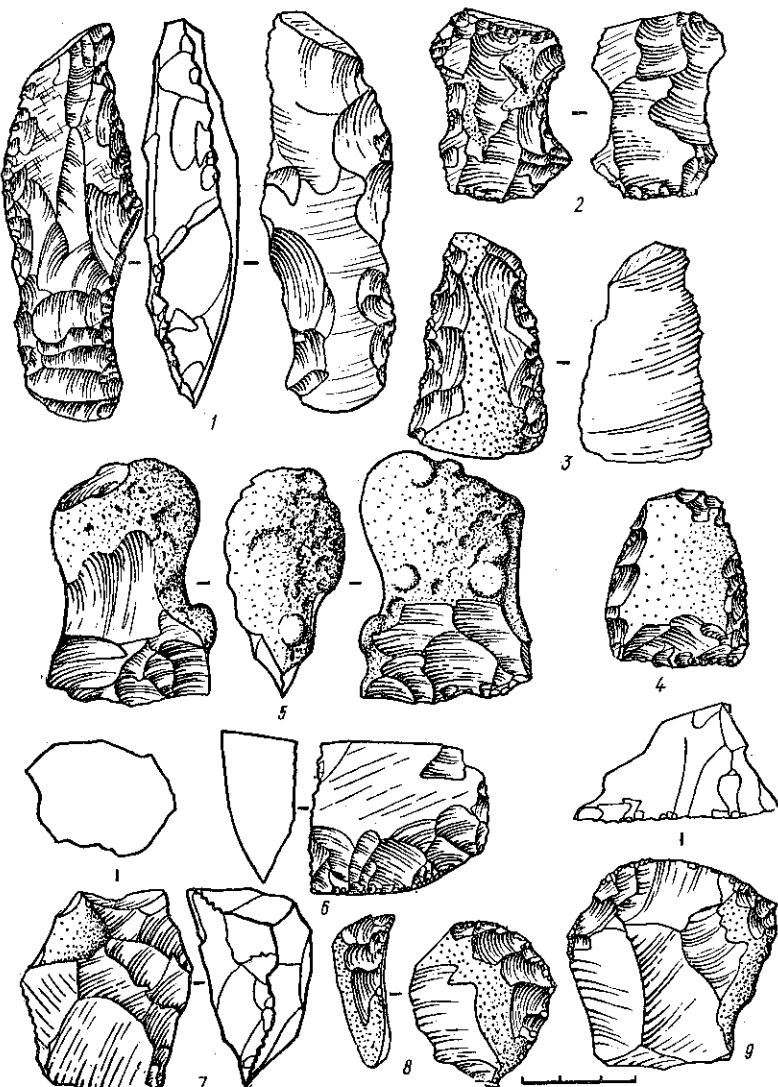

Рис. 4. Крем'яні вироби поселення в гирлі р. Злобич. Макроліти.

Знарядь із виїмками у колекції 20. З них 15 на відщепах і 5 на пластинах та їх уламках (рис. 3, 28—31).

Серед макролітів є одне пікоподібне знаряддя, виготовлене двобічною обробкою з видовженого відщепа. Лезо зі спинки сформоване поперечним сколом (рис. 4, 1).

У комплексі є два вироби, що за формою нагадують сокирки типу транше (рис. 4, 3, 4). Виготовлені вони з первинних відщепів шляхом підтісування з боку спинки довгих сторін. В одному випадку лезо підправлене грубою ретушшю з обох боків (рис. 4, 4). Знаряддя ці досить грубі і недосконалі, а їх леза у профілі асиметричні. Можливо, вони являють собою заготовки тесел.

До згаданих знарядь типологічно примикає сокирка з перехватом, виготовлена з відщепа грубою двобічною обробкою (рис. 4, 2).

Клини представлені 4 екз. (рис. 4, 6, 7). Всі вони мають обух у вигляді площини, що перпендикулярна поздовжній осі знаряддя. Двобічна обробка цих виробів несистематична, груба.

В колекції обробленого кременю з поселення в гирлі р. Злобич є також 4 атипові струги у вигляді знарядь на відщепах з високим скребковим робочим краєм (рис. 4, 8, 9), масивна, тригранна у перетині пластина з крутю ретушшю по довгих боках (рис. 3, 33), свердло на пластині (рис. 3, 27), проколка (рис. 3, 32), трикутний відщеп з одним краєм, притупленим ретушшю (рис. 3, 34), 15 ретушованих відщепів, 15 жовен та 20 уламків кременю.

На площі поселення разом з обробленим кременем виявлено п'ять фрагментів неолітичної кераміки, яка, можливо, з ним пов'язана. Фрагменти тонкостінні, мають рослинну домішку, а також пісок у масі. Подібна кераміка виявлена на поселенні в гирлі р. Гнилоп'ять та поселенні Моства¹. Вона датується раннім етапом дніпро-донецької неолітичної культури.

Знайдено також вісім уламків кераміки з домішкою піску в масі та орнаментом у вигляді відбитків гребінцевого штампа, а також вм'ятиць, зроблених розмочаленою паличкою. Колір поверхні черепків жовто-гарячий, з внутрішнього боку є розчоси. Цей тип кераміки датується енеолітом і, очевидно, саме з ним пов'язується скребачка на пластинчастому відщепі з ретушшю, яка заходить на довгі краї знаряддя, та досить велика пластина з темного, мабуть, імпортного кременю.

Крім того, тут виявлено 20 фрагментів кераміки епохи бронзи та ранньозалізного віку.

Пошуки аналогій комплексу з поселення в гирлі р. Злобич приводять до групи мезолітичних і неолітичних пам'яток з макролітичним інвентарем на території північної України, Білорусії та більш західних областей Європи. Найближчими аналогіями є матеріали з поселень дніпро-донецької неолітичної культури — хут. Тетерівського в гирлі р. Гнилоп'ять та Мостви (нижній шар).

В. І. Непріна запропонувала таку хронологічну схему цих пам'яток²: найдавнішим є нижній шар хут. Тетерівський, далі йде нижній шар Мостви, верхній хут. Тетерівський і нарешті верхній — Мостви.

Дослідження комплексу виробів з поселення в гирлі р. Злобич і порівняння його з колекціями матеріалів згаданих пам'яток дає можливість відзначити ряд особливостей: значні розміри та масивність всіх типів виробів з поселення від нуклеусів до готових знарядь; виміри цілих пластин всіх згаданих вище комплексів показують, що найбільші за розміром вони у гирлі Злобича, потім — у Мостві і хут. Тетерівський. Можливо, цей показник якоюсь мірою свідчить про більшу архаїчність даного комплексу.

На всіх трьох пам'ятках схожий типологічний набір нуклеусів. Колекція з гирла р. Злобич містить найвиразніші серії одноплощинних конічних (рис. 2, 1, 2, 9), одноплощинних сплющених зі скошеною площиною (рис. 2, 4, 5) і нарешті двоплощинних однобічних з двома скошеними площинами (рис. 2, 6—8) або човноподібних нуклеусів. Останні були значно поширені у свідерських та післясвідерських пам'ятках Східної Європи. Але тут вже з'являються одноплощинні ортогнатні конічні нуклеуси³. В комплексі з хут. Тетерівський процент човноподібних нуклеусів зменшується, а в колекції з Мостви вони зовсім деградують. Їх місце займають одноплощинні, сплющенні зі скошеною площиною, і найчастіше — конічні прямоплощинні. Мабуть, ця ознака також вказує на більш ранній час поселення в гирлі р. Злобич порівняно з хут. Тетерівським та Моствою.

¹ Непріна В. І. Неолітичні поселення в гирлі р. Гнилоп'ять. — Археологія, 1970, т. 24; Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АГ, 1952, т. 4, с. 70—77.

² Непріна В. І. Вказ. праця, с. 111.

³ Стоянка Корост на Волині. Матеріали зберігаються у фондах ІА АН УРСР.

Про типологічну спорідненість всіх трьох комплексів свідчить набір скребачок, серед яких знайдено кінцеві на пластинчастих відщепах та коротких пластинах, на відщепах, зрідка високої форми, округлі та подвійні. Привертають увагу серії скребачок на відщепах з широким дугастим, але невисоким робочим краєм типу Моства (рис. 3, 21, 22, 24). В колекції з нижнього шару Мостви їх є близько 40%, а кінцевих на пластинах та пластинчастих атипових відщепах — 35%. У гирлі р. Злобич знаходилось лише 20% скребачок типу Моства і 60% кінцевих на пластинчастих відщепах та коротких пластинах. У тетерівських матеріалах останній тип знарядь становить 50% загальної кількості цих виробів. Отже, зростання питомої ваги скребачок на відщепах, зокрема типу Моства, є показником хронологічним і свідчить знову ж таки про більш ранній час комплексу з гирла р. Злобич.

Серед знарядь з поселення однакова кількість різців і скребачок. У хут. Тетерівський скребачок на 23% більше, ніж різців, а в Мостві — на 88%, тобто в більш молодих комплексах помічається зміна співвідношення різців і скребачок на користь останніх. Загальною рисою всіх трьох пам'яток є виготовлення різців з великих масивних відщепів та рідше з масивних видовжених пластинчастих сколів. Своєрідність колекції різців з гирла р. Злобич полягає в наявності потрійних кутових та подвійних серединних екземплярів на масивних відщепах (рис. 3, 11—13). Таких типів знарядь немає ні в Тетерівському, ні в Мостві, але вони відомі в інших макролітичних комплексах лісової зони Європи⁴. Відсутні в колекції серединні різці на подовжених масивних пластинах, виразна серія яких є в комплексі Тетерівського.

Генетичний зв'язок всіх трьох комплексів простежується і в серіях макролітичних знарядь. Це стосується траншеподібних виробів, сокирок з перехватом, знарядь типу пік, клинів, стругів, клинчастих, двобічно оброблених сокир. Але всі ці вироби з гирла р. Злобич більш масивні і примітивні, ніж з двох інших поселень, що особливо простежується в серії траншеподібних виробів. Останні з комплексу хут. Тетерівський мініатюрні, двобічно оброблені, з тонко підправленим ретушю лезом. Вони скоріше нагадують ріжучі знаряддя, ніж інструменти деревообробки. Ще більш досконалі і мініатюрні дві траншеподібні сокирки з нижнього горизонту Мостви. В колекції з гирла р. Злобич є лише одна примітивна клинчаста сокира з двобічно обробленим лезом (рис. 4, 5), тоді як в нижньому шарі Мостви знайдено чотири типологічно пізніших двобічно обтесаних і лінзоподібних в перетині сокири.

Характерною особливістю комплексу з гирла р. Злобич є відсутність мікролітів.

Чим обумовлений макролітизм крем'яного інвентаря стоянки в гирлі р. Злобич? Наявність житла на площі пам'ятки свідчить, що вона була стоянкою, а не майстернею. Тому пояснювати макролітизм комплексу специфічністю крем'яного інвентаря пам'ятки як майстерні в даному випадку не можна. На невеликій відстані від неї відомо кілька мікролітичних стоянок (Кропив'янка, Шевченкове, Рудня Озерянська та ін.) *. Розташовані вони також поряд з покладами кременю, але макроліти в їх комплексах або зовсім відсутні, або становлять незначну частину виробів. Як правило, археологічні матеріали лежать тут стратиграфічно нижче, ніж на пам'ятках з макролітичним крем'яним інвентарем. Зміна мезолітичних стоянок з мікролітами неолітичними пам'ятками з макролітичним інвентарем на Волині простежена І. Ф. Леви-

* Gramsch B. Das Mesolithikum in Flachland zwischen Elbe und Oder. Meil L. Potsdam, 1973.

* Розвідка В. К. Пясецького.

цьким при розкопках в уроч. Піщане⁵. Таким чином, макролітичні стоянки Волині пізніші, ніж мікролітичні, і, можливо, мають іншу генетичну підоснову.

Незначні розміри археологічних розкопок на поселенні, нечисленна колекція крем'яних виробів та кераміки не дають права категорично стверджувати, що всі згадані особливості закономірні для комплексу. Ale з більшою чи меншою мірою вірогідності можна зробити висновок, що поселення в гирлі р. Злобич належить до волинської групи дніпро-донецьких неолітичних пам'яток. Остання характеризується специфічними макролітичними формами крем'яного інвентаря і тяжіє до мезолітичних та неолітичних культур, території Білорусії та Прибалтики⁶. Таким чином, хронологічна схема неолітичних та енеолітичних пам'яток Волині має зараз такий вигляд: гирло р. Злобич — хут. Тетерівський (нижній шар) — Моства (нижній шар) — хут. Тетерівський (верхній шар) — Моства (верхній шар).

В. К. ПЯСЕЦКИЙ,
Л. Л. ЗАЛИЗНЯК

Неолитическое поселение в устье р. Злобич на Житомирщине

Резюме

Статья посвящена публикации открытого и частично раскопанного В. К. Пясецким неолитического поселения с макролитическим кремневым инвентарем в устье р. Злобич на Волыни.

Изучение комплекса изделий и сравнение его с аналогичными коллекциями приводит авторов к выводу о том, что, во-первых, памятник принадлежит к числу днепро-донецких поселений Волыни с макролитическим кремневым инвентарем, которые в свою очередь тяготеют к памятникам Маглемезе — Артебелле Прибалтики. Во-вторых, публикуемые материалы позволяют дополнить культурно-хронологическую схему днепро-донецких памятников Волыни, предложенную В. И. Неприной. В настоящее время эта схема выглядит так: древнейшее из известных поселений — устье Злобича, затем следует нижний слой хут. Тетеревский, Моства, верхний слой Тетеревского, верхний слой Моствы.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Амулети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я

Під час розкопок археологічних пам'яток до рук спеціалістів найчастіше потрапляють речі, зв'язані з трудовою діяльністю і побутом стародавнього населення,— знаряддя праці, предмети оздоблення, прикраси, залишки глиняного посуду тощо. Значно рідше трапляються знахідки, які допомагають розкрити таємниці духовної культури тогочасного суспільства — вірування, релігійні уявлення, позитивні знання тощо. Особливо мало матеріалів епохи бронзи України. Тому навіть окремі знахідки виробів культового призначення становлять великий науковий інтерес. Однак у нашій спеціальній літературі цьому питанню присвячено поки що всього кілька статей¹.

Нижче йде мова про кілька предметів епохи бронзи — раннього заліза із загадковими знаками і зображеннями, які ми слідом за Ю. М. Захаруком умовно називаємо амулетами.

⁵ Левицький І. Ф. Станія у ур. Піщаному біля Народич.— Антропологія, 1931, т. 4.

⁶ Непріна В. І. Вказ. праця, с. 110; Bronsted J. Danmarks Oldtit. København, 1938; Gramsch B. Op. cit., s. 120—122, 126, 134, 145, etc.

¹ Захарук Ю. М. Глиняний амулет із с. Кошиловці.— СА, 1960, № 2; Отрощенко В. В. Елементи образів ізобразительного мистецтва племен срубної культури.— СА, 1974, № 4, рис. 2.

В музеї Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського р-ну на Черкащині зберігається глиняний виріб у вигляді циліндра з перехватом у середній частині, що трохи нагадує котушку. Висота циліндра 2,1 см, його діаметр 4 см (рис. 1, 2). Глина, з якої виготовлена річ, темно-сірого кольору без особливих домішок, випал дуже добрий. На обох кінцях циліндра до його випалу були прокреслені знаки. З одного нанесене коло з X-подібним знаком в середині і чотирима насічками у секторах. На другому кінці композиція більш складна і включає три концентричні півкільця, перерізані у різних напрямках шістьма радіальними лініями.

За складом глиняного тіста і характером випалу циліндр із Сахнівки можна віднести до епохи бронзи. Знайдений він поблизу села в уроч. Гончарівка у 1956 р. Десять пізніше, 1971 р., у результаті обстеження цієї місцевості на ми знайдено окремі черепки епохи пізньої бронзи. Глиняне тісто кераміки і циліндра за складом домішок аналогічне, що також підтверджує датування знахідки епохою бронзи.

Прямі аналогії цилінду з Сахнівки у європейській частині СРСР нам невідомі. У Подніпров'ї та найближчих околицях зрідка трапляються лише глиняні конуси (Трипілля), моделі коліс (білогрудівська культура), але всі вони позбавлені знаків². Сахнівський циліндр із загадковими зображеннями на кінцях має безперечно якесь культове призначення. За своєю формою він дещо нагадує обриси деяких пінтадер, наприклад, з Тепе-Гісара в Ірані³. Проте цей збіг, мабуть, випадковий, хоча пінтадери, як відомо, також покриті різноманітними знаками.

1970 р. науковий співробітник Вінницького музею Б. І. Лобай познайомив автора із знахідкою амулета, виявленого на поселенні пізньої бронзи у с. Бондуровка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Амулет має форму прямокутної плоскої плитки з заокругленими краями розміром $4,2 \times 3,7 \times 1,1$ см. Виготовлений він з глини сірого кольору без помітних домішок. До випалу речі на її п'яти боках був прокреслений візерунок і нанесені знаки (рис. 1, 3). З одного, плоского (лицьового), боку композиція включає три прямі лінії, що йдуть паралельно, одну вертикальну лінію, вздовж якої зроблено вісім заглиблень-наколів, п'ять з одного боку і три — з другого; тут зображена також S-подібна фігура, а в її завитках розміщено по одному кільцю. Зображення на інших боках плитки мають вигляд прямих паралельних ліній — однієї, трьох або чотирьох.

Судячи з форми речі, вона безумовно не мала якогось практичного значення, а, найімовірніше, була культовим предметом (амулетом). На це вказує і сюжет зображень на поверхні плитки, явно неорнаменталь-

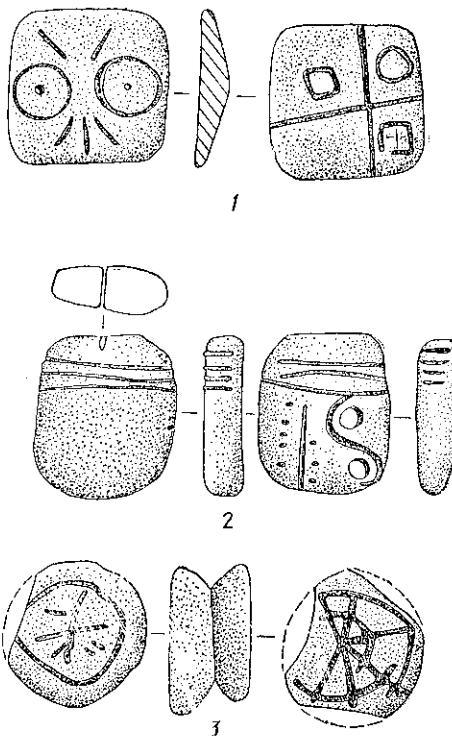

Рис. 1. Амулети з Гудзівки (1), Бондуровки (2) та Сахнівки (3).

² Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971, рис. 42, 16; 114, 18.

³ Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte, B. 2. München, Taf. 307, 455.

ного характеру, оскільки будь-яка ритмічність у розміщенні знаків тут відсутня. Повна аналогія плитці з Бондурівки нам не відома.

Щодо семантики фігур на амулеті з Бондурівки можна припустити, що кола в завитках спіралі символізують образ сонця в безперервному русі, паралельні прямі — лінію небосхилу. В. В. Отрощенко, який ознайомився з рукописом статті, висловив думку, що спіраль означає змію, а лінія з рисочками по боках — дерево.

На Бондурівському поселенні Б. І. Лабай зібрав також значну кількість фрагментів кераміки пізньої бронзи, що, очевидно, може датувати й описаний вище амулет.

У Звенигородському районному музеї на Київщині зберігається кістяна пластина з різьбленим орнаментом, знайдена у с. Гудзівка того ж району. 1968 р. автор оглянув цю знахідку. Вона являє собою пластину квадратної форми з округленими кутами; її поперечний переріз неправильно лінзоподібний. Розміри пластини $4,2 \times 4,2 \times 0,8$ см (рис. 1, 1). На обох її поверхнях, старанно згладжених від нерівностей, вирізьблені різноманітні фігури. З одного (лицьового) боку вигравіруване антропоморфно-зооморфне зображення, що має вигляд двох відносно великих кілець з крапкою у центрі (очі?) і п'яти ліній, які повинні, можливо, передавати обриси брів і носа.

Зворотний бік пластини розділений на чотири частини двома лініями, що перетинаються майже під прямим кутом. У трьох з них вміщено по одній фігурі — кільце, ромб і квадрат; останній двома перпендикулярними лініями також розділено на четвертини. При уважному огляді простежуються невиразні залишки якоїсь фігури і в четвертій частині пластини, але визначити її контури неможливо. Поверхня кістки тут особливо пошкоджена внаслідок довгого перебування пластини в ґрунті.

Датувати знахідку з Гудзівки досить важко. Збереження її поверхні, техніка виконання зображень свідчать, на нашу думку, про її належність до епохи бронзи — раннього залізного віку.

Як і на циліндри із Сахнівки та бондурівській плитці, зображення на пластині з Гудзівки не мають, безперечно, орнаментального характеру, а вказують на певний зміст. Цю знахідку, очевидно, слід розглядати також як культову річ — амулет. Якусь близьку аналогію їй підшукати важко, хоч окремі елементи композиції в первісну епоху відомі. Це, зокрема, манера поділу чотирикутника на четвертини, зображення кіл і чотирикутників, кільце з крапкою у центрі тощо. Всі ці фігури мали досить значне поширення в орнаментиці кераміки пізньої бронзи України, наприклад, на посуді зрубної культури з так званими піктограмами⁴.

Коло, кільце з крапкою в центрі і без неї, квадрат з поділом на частини чи без нього та просто хрестоподібна фігура розцінюються дослідниками як символ сонця. Можливо, і на описаних вище амулетах із Сахнівки, Бондурівки і Гудзівки, де представлені ці знаки, вони відігравали ту ж роль образу сонця, тепла, вогнища. На амулеті з Бондурівки два кільця сонця з'єднані S-подібною фігурою, що, мабуть, передає сонце не в статці, а в русі. Коло або кільце з крапкою в центрі, поділені радіальними лініями на сектори або без них, дослідники нерідко теж вважають зображеннями колеса, колісниці. Серед розглянутих нами зразків найбільша схожість із схемою колеса, імовірніше колісниці, що складається з двох спарених коліс, простежується в амулеті із Сахнівки.

Щоб остаточно з'ясувати призначення і семантику описаних вище знахідок, потрібні нові матеріали.

⁴ Формозов А. А. Сосуды срібної культури с загадочными знаками.— ВДИ, 1953, № 1, рис. 2; Отрощенко В. В. Элементы изобразительности в искусстве племен срібної культури.— СА, 1974, № 4, рис. 1, 2.

Серед амулетів і предметів культового призначення, виявлених на території України, своєрідну групу становлять скульптурні кам'яні зображення голови рогатої тварини — бика чи оленя. Таких скульптур уже відомо кілька. Одну з них розкопано в усатівському кургані, тепер на території м. Одеси, друга трапилася у кургані епохи бронзи в долині р. Салгір поблизу м. Сімферополя⁵. Нешодавно рогату скульптуру знайшов В. О. Круц у похованні № 6 кургану № 17 поблизу с. Златопіль

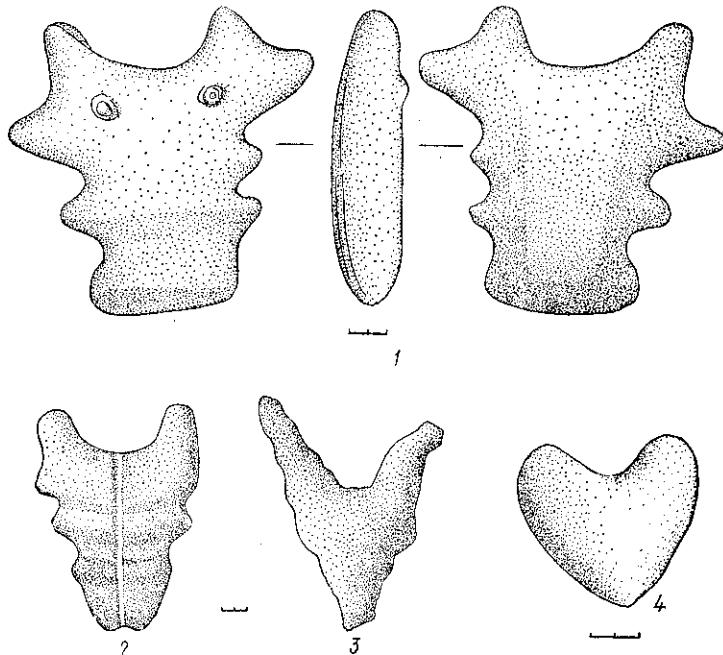

Рис. 2. Культові предмети із Златополя (1). Сімферополя (2), Усатового (3) та В. Копанів (4).

Василівського р-ну Запорізької обл.* Очевидно, до цього ж типу скульптурних зображень слід відносити і предмет, виявлений Л. Г. Мацкевичем поблизу с. В. Копані Ізюрпинського р-ну Херсонської обл. Остання знахідка трактується автором як уламок шліфованого молота⁶.

Розміри цих виробів в усіх випадках приблизно однакові (довжина — до 18 см). Виготовлені вони з досить плоских плиток каменю (пісковик, кварцит). Спільною рисою для них є зображення у верхній частині голови двох рогів (рис. 2). В одному випадку (Златопіль) роги мають по два відгалуження. На знахідках із Сімферополя та Златополя, крім того, по бокових гранях голови наявні модельовані виступи (один або два). Нерівності, що нагадують такі виступи, є й на голові, знайдений в с. Усатове. Нижня частина скульптур з Усатового і Сімферополя звужена, а златопільська, навпаки, дещо розширеня. У сімферопольській знахідці тут є невелика виїмка, а вздовж лобної частини голови йде нервюра. Характерна особливість скульптури із Златополя — наявність на її лицьовому боці в основі рогів двох невеликих конічних виступів, які небезпідставно вважають зображенням жіночих грудей. Поєднання в одній фігури образів бика-оленя і жінки мало в

⁵ Шульц П. Н., Столляр А. Д. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира.—КСИИМК, 1958, вып. 71.

* Роботи Запорізької новобудовної експедиції ІА АН УРСР (начальник В. І. Бідзіля). Автор висловлює подяку В. О. Круцу і В. І. Бідзілі за дозвіл публікації знахідки.

⁶ Мацкевич Л. Г. Археологические разведки в Цюриопинском р-не Херсонской обл. (1961—1962). — КСОГАМ за 1963 г. Одесса, 1965, рис. 7.

первісному суспільстві безперечно глибокий філософсько-релігійний зміст. Ця знахідка, очевидно, уособлює в собі синкретичний образ, зв'язаний з культом тварин і плодючості. Важливу роль скульптур з Усатового і Сімферополя для розуміння культу тварин в епоху бронзи відзначав А. О. Щепинський⁷. Златопільська знахідка дає змогу пов'язувати цей образ й з культом плодючості.

Про те, що таке поєднання символіки бика-оленя і жінки в одній скульптурі не є випадковим, свідчать й інші первісні знахідки, відомі, зокрема, в Трипіллі. Варто згадати, наприклад, скульптурне зображення з Кошиловців, де на голові бика пунктиром позначена фігура жінки, або відому стелу з Одеського кургану, на якій зображена людина (жінка?) в рогатому головному уборі, а поряд вигравірувана фігура оленя з гільчастими рогами⁸. Жіночі постаті з рогоподібними виступами, трактовані як образ Оранти, наявні і на кераміці культури Кукутіні — Трипілля в Румунії (Троян Дягул Фінтінілор).

Описані амулети, що мали, безперечно, культове призначення, розширяють наші уявлення про культуру і вірування первісного населення території України в епоху міді — бронзи. Але, як уже згадувалось, для остаточного розв'язання проблеми їх призначення і семантики необхідно мати нові дані.

д. я. телегин

Амулеты эпохи бронзы

Резюме

В статье идет речь о новых находках предметов загадочного назначения эпохи бронзы — раннего железа на Украине, которые условно называются амулетами. Среди них находки в виде катушки-цилиндра (Сахновка) и плитки (Бондуровка), а также костяная пластинка из Гудзовки. На поверхности всех этих изделий имеются непонятные знаки и изображения, включающие комбинации насечек и линий, кружки, косой крест антропоморфно-зооморфную личину и др. Особую категорию культовых предметов составляют каменные изделия синкретического характера, представляющие объединенный образ рогатого животного (бык, олень) и женщины. Лучшая находка этого типа происходит из кургана, раскопанного у с. Златополь Запорожской обл.

Описанные в статье предметы расширяют наши представления о культуре и верованиях населения Украины в эпоху бронзы — раннего железа.

о. м. дзиговський

Сарматські поховання поблизу гирла Дунаю

Археологічні пам'ятки сарматського часу поблизу гирла Дунаю до цього часу не були відомі, незважаючи на те, що в творах стародавніх авторів є згадки про сарматські племена у нижньому Подунав'ї. Тим часом, вивчення сарматських пам'яток даного району в плані зв'язків цих племен з місцевим осілим населенням та їх ролі у військових по діях на східних кордонах Римської імперії становить безперечний науковий інтерес.

Описані нижче поховання виявлені на території Одеської обл. 1976 р. Ізмаїльською археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник — Г. Ф. Чеботаренко). Всього досліджено 20 сарматських поховань в курганах поблизу с. Кислиця Ізмаїльського р-ну,

⁷ Щепинский А. О. Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму.— КСИА АН УССР, 1960, вып. 9.

⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, 2; Нарисы стародавньої історії Української РСР. К., 1957, рис. на с. 71.

розділованих у верхній частині плато лівого берега оз. Катлабух, за 1,5 км на північ від траси Ізмаїл — Кілія, на західному березі так званої Вовчої балки, а також в околицях с. Приморське Кілійського р-ну. Останні розміщувались у верхній частині плато лівого берега Придунайської заплави на трасі каналу Дунай — Сасик, який проходить за 7 км на північ від с. Приморське.

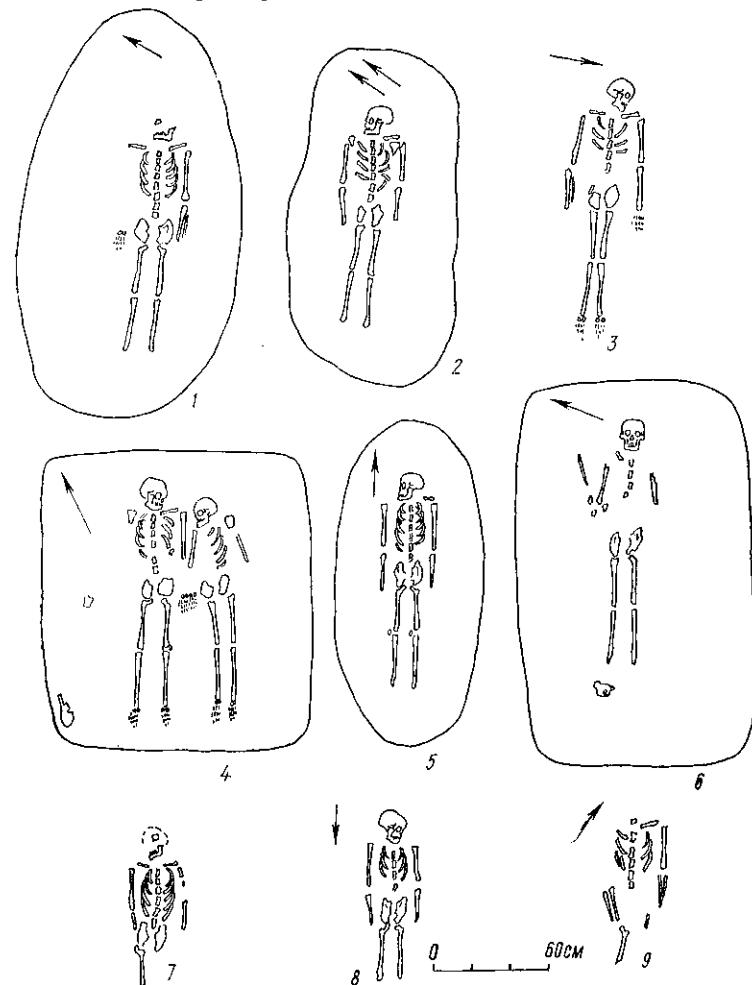

Рис. 1. Сарматські поховання з курганів поблизу с. Кислиця (3, 9) і с. Приморське (1, 2, 4, 5, 6, 7, 8).

Поховання № 2, 4 (курган № 1), № 2 (курган № 2), № 4, 13, 21 (курган № 4) поблизу с. Приморське безінвентарні. Вони визначені як сарматські на підставі положення кістяка та його орієнтації¹.

У курганах поблизу с. Кислиця було шість впуклих сарматських поховань.

Курган № 1. Поховання № 2 впущено у центрі насипу. Контури поховальної ями не простежувалися. Кістяк лежав на спині, витягнутий головою на захід. Руки покладені вздовж тулуба, кисті притиснуті до ніг. Поховання № 4 (рис. 1, 9) впуще в за 6,2 м на південний захід від центра. Контури ями не визначені. Кістяк сильно пошкоджений. Судячи з його залишків, можна припустити, що він був витягнутий на спині, головою орієнтований на північний захід.

¹ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э. М., 1975, с. 48.

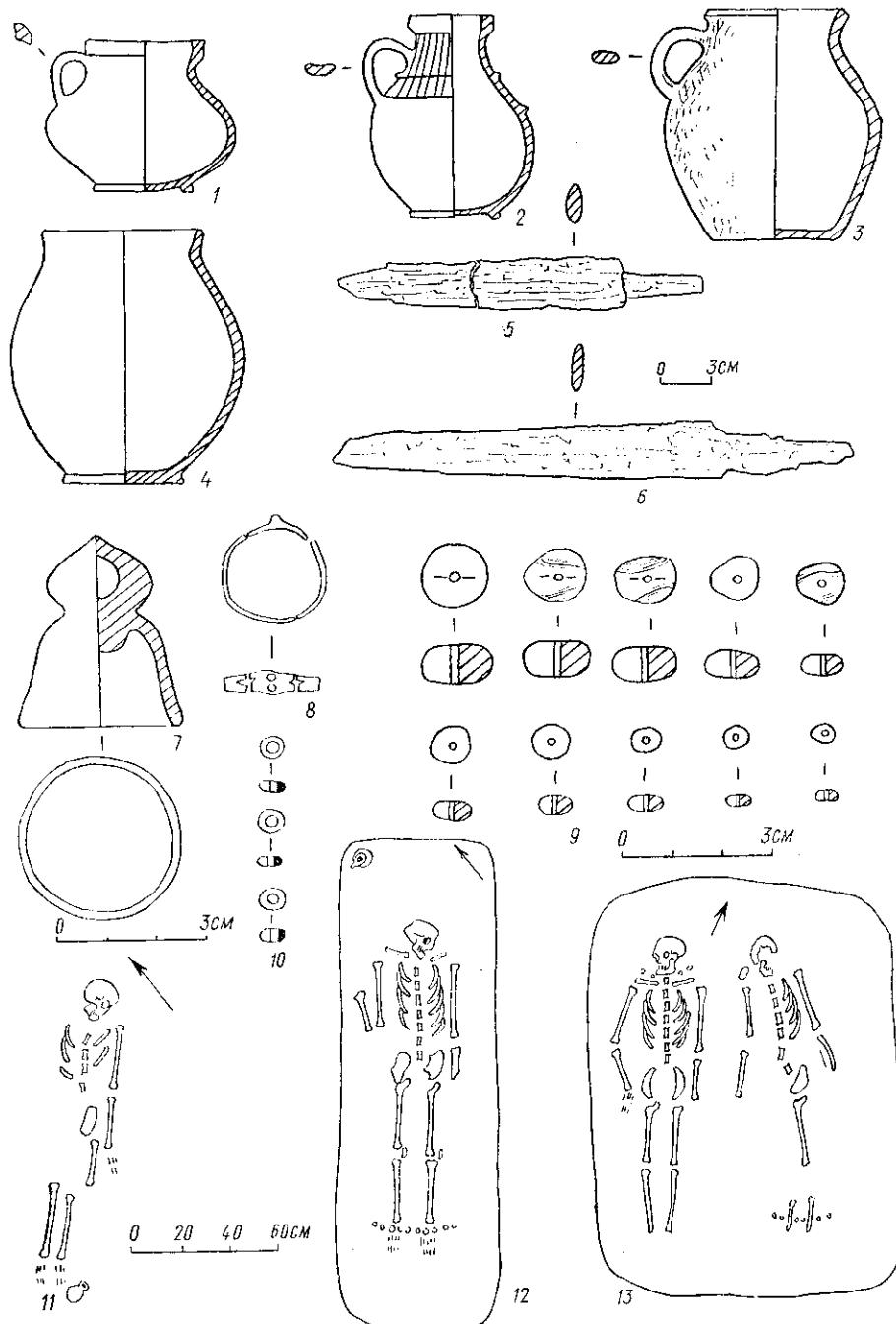

Рис. 2. Похованальні комплекси з поховань № 51 (1, 10, 12), № 15а, 156 (7, 8, 9, 13) кургану № 1 біля с. Приморське і поховання № 4 біля с. Кислиця (4, 11).

Курган № 2. За 8,7 м на південь від центра містилось впускне поховання (рис. 1, 3). Контури ями простежити не вдалось. Кістяк лежав витягнутий на спині, головою на захід.

Курган № 4. Поховання № 4 (рис. 2, 11) впушено за 9,1 м на південний захід від центра. Похованальна яма невизначених обрисів. Кістяк витягнутий на спині, покладений головою на північний схід. Біля ніг померлого знайдено ліпний горщик з невисокими, трохи відігнутими

вінцями, округлим тулубом, плоским дном (рис. 2, 4). Висота горшка 15 см, діаметр вінець 9 см, дна — 6,5 см.

Поховання № 13 також впускне, розташоване за 13,5 м на південний захід від центра. Поховальна яма в плані прямокутної форми з округленими кутами. Кістяк лежав витягнутим на спині, головою на південний захід. Поховання № 21 впущено за 6 м на північ від центра. Яма прямокутної форми. Похований лежав на спині, головою на південний захід.

В курганах поблизу с. Приморське знайдено 14 сарматських поховань: 13 з них досліджено у кургані № 1 і одне — в кургані № 2.

Курган № 1. Поховання 15а (рис. 2, 13) впущено за 5,5 м на південь від центра. Поховальна яма прямокутної в плані форми з округленими кутами. Біля ший кістяка, що лежав на спині, головою на північ, знайдено сердолікові намистини кулястої форми діаметром від 0,6 до 1,5 см (рис. 2, 9).

Поховання № 15б (рис. 2, 13) розміщене на схід від попереднього (15а). Західна стінка його камери зруйнована похованням 15а, яке було впущене пізніше. Яма прямокутна в плані з округленими кутами. Кістяк покладено витягнутим на спині, головою на північний захід. Праворуч біля плеча знайдено бронзовий литий дзвіночок зрізано-коносуподібної форми, з залізним язичком та вушком для підвішування ромбічної форми (рис. 2, 7). Біля кисті правої руки трапився бронзовий перстень з ромбоподібним щитком, розділеним на дві частини. На цьому щитку є дві скляні намистини — вставки зеленого кольору (рис. 2, 8).

Поховання № 17 (рис. 1, 6) впущено за 5 м на південний захід від центра. Поховальна яма прямокутної в плані форми з трохи округленими кутами. Кістяк витягнутий на спині, головою орієнтований на північний схід. Біля нього знайдено одноручну ліпну посудину з виразним округлим тулубом, високими вінцями, круглою ручкою і плоским дном (рис. 2, 3). Вона виготовлена з добре відмученої глини. Поверхня оформлена зубчастим штампом. Висота посудини 13 см, діаметр вінець 9 см, діаметр дна 6,5 см. Праворуч плеча кістяка знайдено залізний кинджал у дерев'яних піхвах і з дерев'яним руків'ям без перехрестя (рис. 2, 5). Довжина кинджала 22,5 см, ширина леза 3 см, товщина — 0,3 см.

Поховання № 18 (рис. 1, 6) впущено за 12,5 м на північний захід від центра поховальної ями, прямокутної в плані з округленими кутами. Кістяк лежав на спині, головою на схід. На дні ями простежені сліди підстилки.

Поховання № 21 (рис. 1, 4) парне, впускне, розміщалось за 14,2 м на північний схід від центра. Яма прямокутна з трохи округленими кутами. Кістяки витягнутий на спині, головою на північ. Ліва рука одного з них і права другого були покладені кистями разом.

Поховання № 27 (рис. 1, 1) впущено за 7 м на південь від центра. Яма овальної форми. Кістяк витягнутий на спині, головою на північний схід.

Поховання № 29 (рис. 1, 7) виявлене за 6,5 м на південь — південний схід від центра. Контури ями не простежені. Кістяк лежав витягнутий на спині, головою на захід, кістки ніг пошкоджені.

Поховання № 49 (рис. 1, 5): за 14,4 м на південь від центра відкрито поховальну яму овальної форми. Кістяк витягнутий на спині, головою на північ.

Поховання № 51 (рис. 2, 12) впущено за 12,4 м на південь — південний захід від центра. Яма прямокутна, має злегка округлені кути. Кістяк лежав витягнутий на спині, головою на північний схід. Ліва рука покладена вздовж гулуба, права зігнута в лікті, кистю біля правого плеча. Праворуч готови кістяка був одноручний сірголінняний глечик

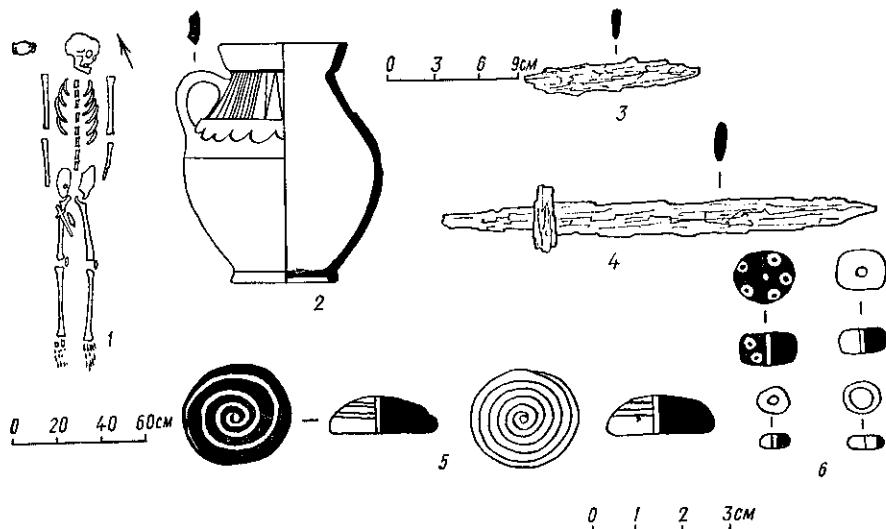

Рис. 3. Сарматські поховання № 52 (1—6) і № 53 (7—11) з кургану № 1 поблизу с. Приморське.

з біконічним тулубом, виразними вінцями і кільцевим піддоном (рис. 2, 1). Глечик виготовлено на гончарному крузі, глина добре відмучена. Висота посудини 13,6 см, діаметр вінець 7,2, дна — 5,2. Біля ніг небіжчика, трохи вище ступні, знайдено розкидані дрібні пастові намистини білого кольору. Вони кільцевої форми, діаметром 0,3 см (рис. 2, 10). Мабуть, цим намистом було обшите взуття похованого².

Поховання № 52 (рис. 3, 1) розташоване за 11,3 м на південний захід від центра. Контури похованальної ями не простежувались. Кістяк витягнутий на спині, головою на північний схід. Праворуч плеча виявлено одноручний сіроглинняний глечик з округлим тулубом, високими

² Федоров Г. Б. Позднесарматский могильник у с. Криничное.— Древности Восточной Европы. М., 1969, с. 252—253.

виразними вінцями і кільцевим піддоном (рис. 3, 2). Шийка відокремлена від плічок невеликим виступом. Глечик прикрашений орнаментом у вигляді вертикальних пролощених стрічок, які йдуть від вінець до плічок посудини. Верхня частина її тулуба орнаментована пролощеними округлими фестонами. Глечик зроблений з добре відмученої глини на гончарному кругу. Поверхня посудини ретельно загладжена. Висота 15 см, діаметр вінець 7 см, дна — 5,7 см. Біля кисті правої руки знайдено залізний кинджал у дерев'яних піхвах, з дерев'яним руків'ям та прямим перехрестям (рис. 3, 4). Довжина кинджала 28,6 см, ширина леза 2,8 см, товщина — 0,8 см. У цьому ж місці трапились дві плоскі пастові намистини діаметром 2,0 см, прикрашені білим спіралеподібним орнаментом на синьому фоні (рис. 3, 5). Біля зап'ястя правої руки лежало чотири пастових намистини (рис. 3, 6), одна з них діаметром 1,2 см синього кольору, опукла, прикрашена білими крапками, дві циліндричної форми, бурого кольору, діаметром 0,8 і 0,7 см та одна кільцеподібна синього кольору, діаметром 0,9 см. Поруч з кинджалом виявлено залізний ніж з дерев'яним руків'ям (рис. 3, 3). Довжина ножа 11,5 см, ширина леза 1,5 см, довжина — 0,4 см.

Поховання № 53 (рис. 3, 10), впущене за 15 м на південний захід від центра, містилось у ямі прямокутної форми з округленими кутами. Кістяк лежав на спині, головою на північний схід. Руки похованого злегка відкинуті у різні боки. Ліворуч плеча знайдено одноручний сіро-глиняний глечик з сильно опуклим тулубом, високою шийкою, виразними вінцями і кільцевим піддоном (рис. 3, 7). Шийка відокремлена від плічок невеликим виступом. Глечик орнаментований вертикальними пролощеними стрічками, що йдуть від вінець до плічок посудини. Зроблено її на гончарному кругу, глина добре відмучена. Поверхня глечика загладжена. Висота його 18 см, діаметр вінець 9,6 см, діаметр дна 7,7 см. Праворуч плеча похованого виявлено скляний бальзамарій з високою вузькою шийкою циліндричної форми і конусоподібним тулубом (рис. 3, 9). Отвір бальзамарія воронкоподібної форми, діаметр вінець 2,6 см. Дно з округлими краями, злегка підняте у центральній частині. Висота бальзамарія 13,8 см, діаметр дна 4,6 см. З одного боку тулуб його було деформовано при виготовленні. Скло прозоре з блакитним відтінком. Нижче пояса, біля правої ноги кістяка, був залізний кинджал у дерев'яних піхвах, руків'я теж дерев'яне, без перехрестя (рис. 3, 11). Довжина кинджала 12,5 см, ширина 3,8 см, товщина леза 0,8 см. Поряд з кинджалом знайдено пастову намистину бурого кольору, циліндричної форми, діаметром 1 см (рис. 3, 8). На черепі похованого збереглися залишки головного убору у вигляді зотлілої шкіри.

Поховання № 59 (рис. 1, 8) впущено за 8,5 см на схід від центра. Контури ями не простежувались. Кістяк витягнутий на спині, головою на південь. Гомілкові кістки ніг пошкоджені.

При обстеженні бровки кургану за 6,4 м на південний схід від центра на глибині 1 м знайдено одноручний сіро-глиняний глечик з округлим тулубом, виразними вінцями і кільцевим піддоном (рис. 2, 2). Глечик виготовлено на гончарному кругу з добре відмученої глини. Поверхня добре загладжена. Є орнамент у вигляді вертикальних пролощених стрічок від вінець посудини до плічок. Висота глечика 12 см, діаметр вінець 5 см, дна — 4,5 см.

Курган № 2. *Поховання № 2* впущено за 5 м на південь від центра. Контури поховальної ями не простежувались. Кістяк лежав витягнутий на спині, головою на північний схід. Біля кисті правої руки виявлено дволезовий залізний меч у дерев'яних піхвах з дерев'яним руків'ям без перехрестя (рис. 2, 6). Довжина меча 32,5 см, ширина леза 3,0 см, товщина — 0,4 см.

Потрібно відзначити, що всі поховання здійснені в курганах епохи енеоліту — бронзи. Могильні ями прямокутної чи овальної форми.

Значна частина поховань без інвентаря. Поховальний обряд — тілопокладення на спині. Орієнтація кістяків здебільшого північна (з відхиленням на схід і захід). У складі інвентаря значне місце належить кераміці як ліпній, так і гончарній. Крім посудин є також залізні кинджали, скляний бальзамарій, бронзовий перстень, намисто. Всі речі характерні для комплексів пізньосарматських поховань і знаходять численні аналогії серед матеріалів цих пам'яток Дністровсько-Прутського межиріччя³. Заслуговує на увагу той факт, що весь гончарний посуд покладено в головах похованих, а ліпній — в ногах. Подібне явище відоме у пізньосарматських похованнях Боканського могильника, датованого II—III ст. н. е., який пов'язують з розташуванням тут селищем⁴.

Дещо відрізняються від них поховання № 2 (курган № 1 і № 2 поблизу с. Кислиця), № 29 та № 59 (курган № 1, с. Приморське), де кістяки мають західну і південну орієнтацію. Однак невизначеність форм поховальних ям та відсутність інвентаря не дають змоги уточнити датування цих поховань.

Необхідно підкреслити також порівняно великий процент зброї (три кинджали і один меч) у восьми інвентарних похованнях в той час, як з 23 раніше розкопаних сарматських пам'яток, відомих у межиріччі Дунаю і Дністра, зброя зафікована тільки в семи⁵.

На підставі розглянутого матеріалу сарматські поховання, досліджені поблизу с. Кислиця і с. Приморське, датуються пізньосарматським часом — II—III ст. н. е.

А. Н. ДЗИГОВСКИЙ

Сарматские погребения вблизи устья Дуная

Резюме

В результате работ Изманльской экспедиции Института археологии АН УССР впервые были обнаружены сарматские погребения на Нижнем Дунае. Здесь в курганах эпохи энеолита — бронзы у с. Кислица Изманльского р-на и с. Приморское Килийского р-на Одесской обл. изучено 20 сарматских погребений. Среди инвентаря — лепная и гончарная керамика, железные кинжалы, стеклянный бальзамарий, бронзовый перстень, бусы.

Археологический комплекс изученных погребений позволяет отнести их к позднесарматскому времени — II—III вв. н. э.

О. П. ЖУРАВЛЬОВ

Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії

Мета цієї статті на основі досліджень остеологічного матеріалу з античного міста Ольвії (околиці сучасного с. Парутине Миколаївської обл.) дати попередню характеристику дрібної рогатої худоби, однієї з найбільш поширених, але найменш вивчених груп свійських тварин. Дрібна рогата худоба займала одне з провідних місць у тваринництві стародавніх греків, але у зв'язку з великими труднощами у визначені

³ Рикман Э. А. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья.— СЭ, 1966, № 1, с. 73; Рикман Э. А. Население Днестровско-Прутского междуречья в первых столетиях нашей эры.— КСИА АН СССР, 1969, № 119, с. 24; Рикман Э. А. Сарматы и племена черняховской культуры.— Очерки истории культуры Молдавии. Кишинев, 1971, с. 8; Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 32, 56—59.

⁴ Федоров Г. Б. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии.— Известия Молдавского филиала АН СССР, 1956, № 4/31, с. 58; Рикман Э. А. Сарматы и племена черняховской культуры, с. 10.

⁵ Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 43—47.

кісток свійських овець і кіз щодо виду, зазначена галузь скотарства майже не висвітлювалась у літературі. Тим часом, з цією групою тварин були пов'язані такі важливі галузі економіки, як виробництво вовни, молока, м'яса. Тому розробка цієї проблеми даст змогу повніше розкрити ряд питань історії самої Ольвії та навколоїшніх племен, а також вивчити особливості, темпи і напрямок міграції свійських тварин та, можливо, докладніше відтворити природну обстановку цього району в ті часи.

Кісткові залишки тварин з Ольвії вивчались вже давно¹. В усіх цих роботах відзначалася перевага свійських кіз над вівцями, яка була зафіксована при підрахунку за роговими стрижнями. Проте не враховувалося, що, по-перше, рогові стрижні овець зберігаються значно гірше, ніж кіз, а, по-друге, самки овець часто комолі, рогаті лише самці². В результаті виникла не зовсім вірна картина співвідношення між видами дрібної рогатої худоби. На підставі літературних даних³ та сучасних порівняльних колекцій Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР і Української сільськогосподарської академії (разом близько 20 скелетів) ми провели визначення по видах більшості кісток посткраниального скелета дрібної рогатої худоби. Висновки виявилися діагностичними. Питання методики визначення тут не розглядаються, цьому буде присвячена спеціальна стаття.

За два роки роботи Ольвійської археологічної експедиції (1972—1973 рр.) при дослідженні остеологічного матеріалу з шарів елліптичного періоду, датованих IV—II ст. до н. е., було визначено 2056 кісток свійських овець і кіз, з них по видах — 589. Попередньо ця робота провадилася на місці розкопок. Цілі кістки та фрагменти доставлялися до Інституту зоології АН УРСР, де їх виконувалася їх дальша обробка. З 589 кісток, визначених по видах, до вівці свійської належали 425 (72,2%), мінімально від 36 особин; до кози свійської — 164 (27,8%) мінімально від 16 особин. В основному це уламки трубчастих кісток. Нефрагментованих знахідок дуже мало: лише 36 належало вівці і 24 — козі.

Щодо співвідношення між видами та за різними кістками було одержано різні показники. Так, якщо за роговими стрижнями кількість овець становила 26,1%, то за кістками кінцівок цей показник значно вищий. Для хребців (атлантів і епістрофів), лопаток, плечових, п'ясткових, тазових кісток він коливається від 76,1% до 76,9%; для

¹ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр.—АП, 1958, т. VII, с. 143—155; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення мицуліх фаун УРСР, вип. 1. К., 1938, с. 126; Підоплічко І. Г. Fauna Oljvii po раскопкам 1935—1937 гг.—Природа, 1938, № 11—12; Підоплічко І. Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. (Предварительное сообщение).—Ольвия, т. 1. К., 1940, с. 203—210; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення мицуліх фаун УРСР, 1956, вип. 2, с. 90—94; Топачевський В. А. Fauna Oljvii.—Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

² Цалкін В. И. Fauna из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья (Материалы для истории скотоводства и охоты в СССР). Труды Куйбышевской археологической экспедиции, т. 2.—МИА, 1958, № 61, с. 221—281; Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. История скотоводства в Северном Причерноморье.—МИА, 1960, № 53, с. 7—109; Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.—Цалкін В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. (МИА, № 135, 1966, с. 3—157).

³ Громова В. Остеологические отличия родов Сарча (козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков.—Труды комиссии по изучению четвертичного периода, т. 10, вып. 1. М., 1953, с. 7—96; Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne).—Kuhn — Archiv, Bd. 78, N. 1—2, 1964, p. 130; Kratochvil Z. Species Criteria on the Tibia in *Ovis ammon* f. *aries* L. and *Capra aegagrus* f. *hircus* L.—Acta Veterinaria. Brno, 38, 1969, p. 483—490; Schramm Z. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. Z katedry Anatomii Zwierząt.—Roczniki Wyższej Szkoły w Poznaniu, 36, S. 107—133.

п'яткової він становить 73,1%, для плюсневої — 74,5%, променевої — 78,9% (табл. 1) Сталість показника для багатьох кісток кінцівок вказує на достатню близькість його до справжнього співвідношення цих двох видів, яке існувало в районі Ольвії в елліністичному періоді. Враховуючи дані по всіх кістках, можна зробити висновок, що в околицях Ольвії розводили переважно овець, які складали 72,2% від загальної кількості дрібної рогатої худоби. Дані таблиці цілком підтверджують висновки В. І. Цалкіна⁴ про непридатність рогових стрижнів для встановлення кількісного співвідношення між вівцями та козами.

Таблиця 1

Співвідношення між вівцями і козами за частинами скелета

Назва кістки	Загальна кількість кісток дрібної рогатої худоби	Вівця		Коза	
		шт.	%	шт.	%
Рогові стрижні	46	12	26,1	34	73,9
Фрагменти черепа	11	10	90,9	1	9,1
Нижні щелепи	17	10	58,8	7	41,2
Хребці	21	16,2	76,2	5	23,8
Лопатки	42	32	76,2	10	23,8
Плечові	51	39	76,5	12	23,5
Променеві	76	60	78,9	16	21,1
Ліктьові	24	12	50,0	12	50,0
П'ясткові	71	54	76,1	17	23,9
Тазові	26	20	76,9	6	23,1
Стегнові	12	8	66,7	4	33,3
Великогомілкові	99	81	81,8	18	18,2
Тарани	16	14	87,5	2	12,5
Г'яtkovi	26	19	73,1	7	26,9
Плюснові	51	38	74,5	13	25,5
 Р а з о м		589	425	164	—
В середньому		—	—	—	27,8

Аналізуючи ці дані і результати, одержані В. І. Цалкіним⁵ для інших пам'яток Північного Причорномор'я* (табл. 2), можна припустити, що в різних близьких за віком поселеннях на півдні України при розведенні дрібної рогатої худоби перевагу віддавали вівчарству.

Характеризуючи віковий склад овець і кіз в Ольвії за станом розвитку зубного ряду нижніх щелеп враховуючи аналогічні результати В. І. Цалкіна⁶ по європейській частині СРСР (табл. 3), приходимо до висновку, що в Ольвії молоді тварини віком до двох років складали близько 33% від загальної кількості тих, що йшли на споживання. Подібні результати маємо для поселень черняхівської культури. В інших пам'ятках процент молодих тварин значно вищий. Цікаво, що в хронологічно близьких поселеннях скіфського часу відносна кількість молодих особин значно вища (55% для лісостепової зони). Цей факт, на

* Цалкін В. И. Fauna из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья, с. 221—281; Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья.., с. 7—109; Цалкін В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, с. 3—157.

⁵ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья.., с. 7—109.

* Тут і далі маємо на увазі в основному античні поселення Північного Причорномор'я, крім, можливо, Кам'янського городища.

⁶ Цалкін В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке (по материалам раскопок дьяковских, верхнеокских и юхновских городищ). К истории животноводства и охоты в Восточной Европе.— МИА, 1962, № 107, с. 5—96; Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

нашу думку, можна пояснити тим, що різні групи населення використовували однакові види тварин по-різому залежно від умов формування, способу життя, ступеня історичного процесу, на якому перебували ті чи інші племена.

Вівця свійська (*Ovis aries L.*). З 10 фрагментів мозкової частини черепа вівці свійської, які є в нашому розпорядженні, 5 належали рогатим самкам, 3 — комолим, один, можливо, самцю і ще один встановити не вдалося.

Чотири рогових стрижні, що належали самцям, мають досить великих розміри (табл. 4). Щодо їх будови, то слід відзначити такі особливості. Зовнішнє ребро або майже відсутнє, і тоді передня та зовнішня поверхні зливаються, утворюючи загальну опуклість *, або слабо виявлене. В останньому випадку можна простежити як передню, так і зовнішню поверхню. Внутрішнє ребро у цих трьох екземплярів добре помітне і чітко відокремлює плоску внутрішню поверхню від передньої. Всі три рогових стрижні досить круто вигнуті назад. Один з них має невиразний позитивний вигин, на інших цього не спостерігається.

Таблиця 2

Співвідношення овець і кіз у пам'ятках Північного Причорномор'я

Місто, поселення	Вівці, %	Кози, %
Ольвія	72,2	27,8
Кам'янське городище	82,5	17,5
Пантікапей і Мірмекій	80	20,0
Танаїс	66	34,0
Неаполь Скіфський	59,7	40,3

Таблиця 3

Віковий склад дрібної рогатої худоби за станом зубного ряду нижніх щелеп

Стан зубного ряду нижніх щелеп	Вік у місяцях	Пам'ятки					
		Ольвія		скіфський час, Лісостеп	черняхівська культура	д'яковська, верхньоокська і юхнівська культура	%
		абс.	%				
M_1 — відсутній	До 3	2	2,2	1,0	—	—	—
M_1 — e, M_2 — відсутній	3—12	15	15,3	34,0	12,3	25,0	17,5
M_2 — e, M_3 — відсутній	12—24	15	15,3	20,0	18,0	20,0	16,7
M_3 — прорізується	близько 24	7	7,1	—	—	—	—
M_3 — e	старше 24	33	33,7	45,0	60,7	55,0	50,0
Всі постійні	»	26	26,4	—	—	—	—
Кількість щелеп		98		135	122	80	

Таблиця 4

Мінливість рогових стрижнів овець

Вимір, мм	Ольвія 1972—1973 pp.	Ольвія (Топачевський, 1956 р.)	Північне Причорномор'я	Д'яковські, верхньоокські і юхнівські городища
Довжина по передньому ребру	240	210—233	215—240	145
Обхват біля основи	150—179	—	130—155	120—165
Малий діаметр »	40—47	38,2—49	35—49	33,5—49
Великий діаметр »	50—67,5	47,7—62	48—62	46—60

* Номери подаються за каталогом Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР.

Мінливість розмірів кісток кінціві сільської з Ольвії та з інших місць

Вимір (мм) або індекс (%)	Середня			
	n	Lim	M	±m
Ееликий діаметр суглобової поверхні лопатки	15	25—30	27,07	0,47
Малій діаметр » » »	15	20—25	23,00	0,33
Ширина шийки лопатки	32	15—23	20,73	0,36
Довжина від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	31	19—26,5	22,50	0,13
Відношення малого діаметра суглобової поверхні до великого діаметра її лопатки	15	74—87,5	83,00	0,49
Відношення ширини шийки до довжини від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	31	80—105	88,50	0,53
Ширина нижнього кінця плечової кістки	36	29—40	34,50	0,21
Ширина блоку плечової кістки	39	26—38	30,96	0,21
Поперечник медіального відділу блоку плечової кістки	38	17,5—24,5	19,69	0,26
Поперечник сагітального жолоба блоку плечової кістки	39	15—20,5	17,54	0,22
Ширина верхнього кінця променевої кістки	48	25,5—40	33,80	0,24
Ширина верхньої суглобової поверхні променевої кістки	47	25,5—36	31,34	0,20
Відношення найбільшого поперечника медіально-го відділу верхньої суглобової поверхні до ширини всієї поверхні променевої кістки	43	50—60	56—75	0,26
Відношення найбільшого поперечника латераль-ного відділу верхньої суглобової поверхні до такого ж поперечника медіального відділу про-меневої кістки	41	64—85	72,34	0,47
Ширина нижнього кінця променевої кістки	13	28,0—38,5	33,20	0,47
Відношення ширини переднього відділу скафоїд-ної фасетки до повністю довжини (висоти) її на нижньому кінці променевої кістки	12	69,5—89,5	80,50	0,59
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	36	21,5—30,5	26,50	0,32
Поперечник верхнього кінця п'ясткової кістки	36	15—21	17—80	0,28
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	20	23—39	26,75	0,36
Поперечник нижнього кінця п'ясткової кістки	18	15—20,5	17,86	0,31
Індекс медіальних валиків нижнього кінця п'яст-кової кістки	16	65—73	68—00	0,64
Індекс латеральних валиків нижнього кінця п'ясткової кістки	18	63,5—72	67,25	0,40
Ширина верхнього кінця великомілкової кістки	14	41,5—48,5	43,70	0,58
Ширина нижнього кінця великомілкової кістки	65	25,5—34,5	29,64	0,26
Поперечник нижнього кінця великомілкової кістки	66	20—25	22—83	0,19
Відношення поперечника нижнього кінця до його ширини великомілкової кістки	65	67,5—84	76,06	0,50
Зовнішня довжина таранної кістки	14	26—36	32,08	0,45
Ширина нижньої частини таранної кістки	14	18—23,5	19,50	0,45
Відношення ширини нижньої частини до зовніш-ньої довжини таранної кістки	14	63,5—69	65,30	0,47
Ширина на рівні processus coracoidens п'ястко-вої кістки	15	15,5—21	18,21	0,46
Поперечник на тому ж рівні п'ясткової кістки	18	18—23	21,00	0,35
Відношення найбільшої ширини фасетки для os malleolare до її довжини п'ясткової кістки	19	44—57,5	51,00	0,40
Ширина верхнього кінця плюснової кістки	18	20—25	20,71	0,56
Поперечник верхнього кінця плюснової кістки	18	20—25,5	20,19	0,38
Ширина нижнього кінця плюснової кістки	20	23—32	24,88	0,22
Поперечник нижнього кінця плюснової кістки	22	15,5—20	16,96	0,29
Індекс медіальних валиків нижнього кінця плюс-нової кістки *	21	62,5—70,5	68,10	0,55
Індекс латеральних валиків нижнього кінця плюс-нової кістки *	20	60,5—69,5	64,50	0,61

* Відношення діаметра нижнього суглобового валика, взятого поблизу гребеня з зовнішньої (щодо се

Таблиця 5

Північне Причорномор'я				Дяківські, верхньоокські та юхнівські городища			
n	Lim	M	±m	n	Lim	M	±m
				18	25,2—31,2	29,27	0,39
61	19,0—27,5	22,29	0,17	46	19,6—22,5	20,90	0,21
55	21,5—30	24,17	0,22	46	21,9—25,3	23,28	0,25
40	17—27	20,88	0,34	26	16,5—20,5	19,15	0,40
19	21—31	24,45	0,38	27	20—25	22,60	0,15

рединної площини кістки) сторони, до такого ж діаметра на гребені.

Мінливість рогових стрижнів кіз

Вимір (мм) або індекс (%)	Ольвія (1972—1973 рр.)			
	Молоді		Дорослі	
	Lim	M	Lim	M
Довжина по передньому ребру	87—101	94,0	95—205	150,2
Обхват біля основи	63—81	72,3	70—105	87,0
Великий діаметр »	26—31,5	28,8	25—40	33,0
Малий діаметр »	16—26	19,7	18—31	22,6
Довжина хорди	71—97	84,0	79—175	125,3
Індекс сплощеності	58—82,5	67,5	57—81,5	68,1
Індекс масивності	72,5—80	76,3	44—73,5	56,1

Основні виміри та індекси кісток посткраниального скелета, які вдалося визначити по видах, подано у таблиці № 5. Тут же наведено дані В. Й. Цалкіна⁷ по Північному Причорномор'ю та середній частині Східної Європи. На підставі таблиці можна зробити висновок, що п'ясткові кістки овець з Ольвії мають більшу ширину верхнього і нижнього кінців, ніж вівці з інших поселень Північного Причорномор'я. Враховуючи велику мінливість метаподій, доцільно припустити, що ці відмінності пов'язані з ознаками різних порід, а також, можливо, і з природними умовами: ландшафти Криму, звідки в основному походить матеріал, яким оперував В. Й. Цалкін, і Ольвії відрізняються за своїм характером — в Криму більше посушливих степових районів.

Променеві та п'ясткові кістки овець з Ольвії мають ширші верхній і нижній кінці, ніж вівці з дяковських, верхньоокських і юхнівських городищ. Таким чином, північні вівці були дрібнішими порівняно з південними, що, очевидно, пояснюється природними умовами.

Для відтворення зовнішнього вигляду свійських тварин з археологічних пам'яток велику роль відіграє з'ясування їх росту. На підставі дослідження серій метаподій сучасних овець і порівняння їх розмірів з ростом в холці тварин, від яких вони були взяті, В. Й. Цалкін⁸ вивів коефіцієнти, що допомагають визначати розміри стародавніх тварин. Ці коефіцієнти дорівнюють для п'ясткових кісток 4,86; для плюснових — 4,68. Аналогічну роботу провів Д. Хак⁹ з метою розрахунків висоти в холці овець за іншими кістками кінцівок. Він встановив коефіцієнт для плечової 4,24; променевої — 3,96; великогомілкової — 3,06. Висота в холці ольвійських особин, обчислена за цими коефіцієнтами по плечовій (повна довжина 155 мм), променевих (165, 5; 150), п'ясткових (136; 141; 139; 128) та плюснових (145, 143) кістках, дорівнювала 59,4—68,5 см, в середньому 65,5 см. Це не виходить за межі коливання висоти овець у Північному Причорномор'ї, які зафіксував В. Й. Цалкін¹⁰: 51,5—73 см, в середньому 61,2.

⁷ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, с. 7—109; Цалкін В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке, с. 5—96.

⁸ Цалкін В. И. Изменчивость метаподий у овец.— Бюллетень МОИП, 1961, т. 66, вып. 5, с. 115—132.

⁹ Haak D. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinoland-schafen und Heidschucken. Janaugural-Dissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwurde der Tierarztlichen Fakultät der Ludwig. München — Karlsfeld, 1965, p. 90.

¹⁰ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

Таблиця 6

Ольвія (Топачевський, 1956)			Північне Причорномор'я (Цалкін, 1960)		
Lim	M	Lim	♂ M	♀ M	♂ ♀ M
114—208	155,3	120—260	—	—	166,3
—	—	70—155	135,0	79,5	—
28—53,1	39,9	23—35	—	32,42	—
17,4—31,3	23,4	17,5—23	—	20,71	—
—	—	110—175	—	139,58	—
—	—	59—75	—	—	65
—	—	—	—	—	—

Ріст худоби в лісовій зоні коливався у межах 52—67 см, в середньому 58,4 см¹¹. Таким чином, вівці з Ольвії та Північного Причорномор'я в цілому і смуги Лісостепу були в середньому трохи вищими, ніж тварини з лісової зони, що також можна пояснити природними умовами.

Коза свійська (*Capra hircus L.*). Лише половина рогових стрижнів кози свійської, знайдених в Ольвії у 1972—1973 рр., придатна для дальшої обробки. Виміри та індекси 14 стрижнів від дорослих тварин і трьох від молодих наведені у таблиці 6. Середні величини по Ольвії обчислені тут як за нашими даними, так і за матеріалами В. О. Топачевського¹². Знахідки рогових стрижнів підтверджують раніше зроблений висновок про належність ольвійських кіз до типу *Capra prisca*. Вони мають у поперечному розрізі форму двоопуклої або плоскоопуклої лінзи. Переднє ребро добре виявлене, більш-менш гостре, заднє — округлене, зовнішня поверхня опукла, внутрішня відносно сплющена. У рогових стрижнів самців спостерігається слабкий позитивний вигин. У самок переднє ребро в основному лежить в одній площині по всій довжині, проте у трьох стрижнів трохи наміченій позитивний вигин.

Шодо двох порід кіз, виділених В. О. Топачевським¹³ для Ольвії (одна з вигнутими спереду назад роговими стрижнями, друга — з круті поставленими), то на нашому матеріалі чіткої різниці не простежується. Можна лише виділити дві крайні форми. Три рогових стрижні самок явно належали особинам з круті поставленими рогами, у першого з них верхівка помітно загинається назад. Чотири стрижні, з яких перший, можливо, належав самцю, решта — самкам, мають добре виявлений вигин спереду назад і до того ж помітний позитивний спіральний вигин. Інші рогові стрижні займають проміжне становище між цими двома формами.

Основні виміри та індекси кісток посткраниального скелета кіз подано у таблиці 7. Тут же наведено й результати, одержані В. Й. Цалкіним¹⁴ по Північному Причорномор'ю. За ширину верхнього і нижнього кінців метаподій кози з Ольвії трохи перевищують тварин з інших пам'яток Північного Причорномор'я. Це, як і для овець, зумовлене породними відмінностями, а також, можливо, і природними факторами.

¹¹ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

¹² Топачевский В. А. Fauna Ольвії.— Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

¹³ Топачевский В. А. Вказ. праця, с. 61—129.

¹⁴ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннього железа, с. 7—109.

Таблиця 7

Мінливість розмірів кісток кози свійської в Ольвії та з інших місць

Вимір (мм) або індекс (%)	n	Ольвія			Північне Причорномор'я			
		Lim	M	±m	n	Lim	M	±m
Ширина шийки лопатки	10	15,5—22	20,40	0,92	—	—	—	—
Довжина від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	10	21—28	26,00	0,86				
Відношення ширини шийки до довжини від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	10	70—80	74,50	0,63				
Ширина блоку плечової кістки	12	28—35	30,25	0,53				
Поперечник медіального відрізу блоку плечової кістки	12	17,5—21,5	18,46	0,55				
Поперечник сагітального жолоба блоку плечової кістки	12	14,5—17,5	16,25	0,29				
Ширина верхнього кінця променевої кістки	9	29,5—35,5	30,25	0,88				
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	14	21—28	24,17	0,50	24	20,5—25	22,12	0,25
Поперечник верхнього кінця п'ясткової кістки	14	15—19	15,83	0,42				
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	6	25,5—33	28,25	—	26	23—28,5	25,27	0,28
Ширина нижнього кінця великомілкової кістки	17	23—26,5	25,40	0,23				
Поперечник нижнього кінця великомілкової кістки	17	17—20	19,04	0,21				
Відношення поперечника нижнього кінця до його ширини великомілкової кістки	17	68—79,5	74—60	0,30				
Ширина верхнього кінця плюснової кістки	12	18—24,5	23,56	0,75	22	17,7—21	19,05	0,23
Поперечник верхнього кінця плюснової кістки	12	17—23	22,00	0,82				
Ширина нижнього кінця плюснової кістки	4	24,5—27,5	26,00	—	21	21—25	22,69	0,22

З. Шрамм¹⁵, досліджуючи сучасних кіз, встановив коефіцієнт висоти в холці для п'ясткової кістки 5,75; для плюснової — 5,43. За трьома п'ястковими (довжина 103, 103, 118 мм) і двома плюсновими (довжина 114,5; 121 мм) маємо висоту в холці для кози свійської з району Ольвії 59,2—67,9 см, в середньому 62,4 см. За даними В. І. Цалкіна¹⁶, висота в холці у тварин з інших поселень Північного Причорномор'я становила 51,3—64,7 см, в середньому 58,4 см; для зони Лісостепу по одному п'ястку — 55,6 см (розрахунки проведено за крайніми вимірами та середнім виміром В. І. Цалкіна). У лісовій зоні кіз майже не знаходили (дані В. І. Цалкіна, 1962). За нашими матеріалами в Ольвії воно були трохи вищими, ніж в інших поселеннях Північного Причорномор'я, але тут треба враховувати, що в розпорядженні В. І. Цалкіна було 52 металодій, а у нас — лише 5.

¹⁵ Schramm Z. Kości długie a wysokości w kłębie u kozy. Z Katedry Anatomii Zwierząt. — Roczniki Wyższej szkoły w Poznaniu, 36, 1967, s. 89—105.

¹⁶ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, с. 7—109; Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

Підсумовуючи, зауважимо:

1. Встановлення належності кісток до одного з двох досліджуваних родів підродини Caprinae треба проводити не тільки на підставі залишків черепа, а й кісток посткраниального скелета. Для цього найбільш придатні лопатки, плечові, променеві, тазові, великомолкові, таранні, п'яткові кістки, метаподії, а також шийні хребці (атланти та епістрофей).

2. Променеві кістки та метаподії овець з району Ольвії в середньому за ширину верхнього і нижнього кінців переважають порівняно з даними інших поселень Північного Причорномор'я, що, можливо, викликано породними відмінностями та природними умовами. Висота в холці овець елліністичної Ольвії становила в середньому 65,5 см, тобто не відрізняється від росту особин з інших близьких за віком пам'яток Північного Причорномор'я.

3. Ольвійські кози, як і вівці, дещо відрізнялися шириною верхнього і нижнього кінців метаподіїв від тварин з інших поселень Північного Причорномор'я. За попередніми даними вони мали в холці в середньому 62 см, тобто були трохи вищими, ніж в інших місцях. Ці факти, на нашу думку, пояснюються також породними відмінностями і, можливо, природними особливостями.

4. У районі Ольвії, як і в ряді місць Північного Причорномор'я, перевагу віддавали розведенню овець. Кози складали лише $\frac{1}{4}$ частину дрібної рогатої худоби. В даному випадку, очевидно, відіграли роль економічні фактори: вівці давали більше продуктів і вищої якості, ніж кози, і водночас їх легше було утримувати в цьому районі, ніж останніх.

О. П. ЖУРАВЛЕВ

**Мелкий рогатый скот
эллинистического периода Ольвии**

Резюме

В статье дается характеристика мелкого рогатого скота эллинистического периода древнегреческого города Ольвии. Указывается, что соотношение между овцами и козами следует устанавливать по костям посткраниального скелета, а не по роговым стержням, как это практиковалось ранее. Анализ состояния зубного ряда нижних челюстей приводит к выводу, что греки употребляли в пищу относительно меньше молодых животных, чем скифы Лесостепи. Установлено, что из мелкого рогатого скота в районе Ольвии разводили преимущественно овец. На основании морфометрического анализа сделан вывод, что ольвийские овцы и козы имели более широкие концы (верхний и нижний) лучевых костей и метаподиев, чем животные из других поселений Северного Причерноморья. По высоте в холке овцы из района Ольвии не отличались от овец из остальных античных поселений, а козы, возможно, были несколько выше, чем в других местах. Эти факты объясняются возможными породными различиями, а также, вероятно, и различными природными условиями.

О. В. ІЧЕНСЬКА

Цитадель Салтівського городища

Салтівське городище, незважаючи на те, що воно розташоване поблизу катакомбного могильника, який дав ім'я всій культурі, в літературі майже невідоме. У 1959—1961 рр. проведені великі роботи по вивченю пам'ятки. Результати цих досліджень дають можливість характеризувати оборонні споруди Салтівської фортеці та характер її забудови, що і є метою даної статті.

Салтівське городище вперше згадується у географічному описі Московської Русі XVII ст., виконаному дяками розрядного приказу Ли-

хачевим і Даниловим в «Книге Большому Чертежу»: «А ниже старицы с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодязь Салтановской. А ниже Салтановского колодезя на Донце городище Салтановское от колодезя с версту»¹.

Городище займає південну частину сучасного с. Верхній Салтів Харківської обл. Вибір місця для фортеці на високому правому березі Сіверського Дінця був, очевидно, обумовлений міркуваннями фортифікаційного характеру. Зі сходу і півночі круті схили височини (до 20 м) були надійним природним оборонним рубежем. Менш забезпечена західна частина височини, де схил пологий, а найбільш доступною є південна, яка збігається з підвищенням правого берега Сіверського Дінця.

Розташоване на височині городище з трьох боків (північ, захід, південь) оточувалось земляним валом і ровом, східний схил звернений до ріки, був, практично, непідступний, тому що русло Дінця у давнину проходило біля підніжжя височини і, крім того, схили його були експарсовані (до 45°) і стрімкі. Посередині городища, майже під прямим кутом до ріки, проходив глибокий рів, що поділяв його на дві частини: південну і північну. Найбільш укріплена південно-східна частина довжиною 160 м (північ — південь) і шириноро 140 м (схід — захід), де стояла цитадель з міщними кам'яними стінами.

Археологічне вивчення Салтівського городища розпочав В. О. Бабенко, який вперше зняв план фортеці (1906, 1911 рр.), дав її опис і зробив висновок, що кам'яна кладка є залишками доісторичного «кам'яного міста»². М. О. Макаренко, який працював в Салтові разом з В. О. Бабенком, 1905 р. виявив тут культурний шар XVII—XVIII ст. Останній належав руському сторожовому посту³. Після цих робіт протягом 35 років городище не досліджувалось через те, що основна увага археологів була зосереджена на вивчені Салтівського катакомбного могильника, і тільки у 1946—1948 рр. С. А. Семенов-Зусер провів обміри укріплень фортеці, які збереглися, і зробив розрізи стін по периметру⁴.

В зв'язку із створенням Печенізького водосховища у 1959—1961 рр. дослідження археологічних пам'яток в с. Верхній Салтів продовжувала Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця. Одним з об'єктів вивчення експедиції була фортеця⁵. Деякі результати робіт на комплексі пам'яток Верхнього Салтова опубліковані Д. Т. Березовцем⁶.

Салтівські оборонні споруди розкопувались шляхом траншей, які в разі необхідності розширювались до розкопок (рис. 1). Для робіт були вибрані відносно краще збережені залишки південної і східної кріпосних стін, північна і західна вивчені лише в незначній частині. Однак загальний контур фортеці і напрямок усіх чотирьох стін з'ясовано в ході розкопок досить точно.

¹ Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950, с. 70.

² Бабенко В. А. Древнесалтовские окраины Южной России.—Труды XII АС, т. 1. М., 1905, с. 438; Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове».—Труды XIII АС, 1907, т. 1, с. 407; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России. Каменный город.—Труды XV АС, 1914, т. 1, с. 464—470.

³ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г.—ИАК, 1906, вып. 19, с. 142—144.

⁴ Семенов-Зусер С. А. Раскопки в Верхнем Салтове в 1946 г.—НАІА АН УРСР, № 551, с. 3; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1948 г.—НАІА АН УРСР, № 807, с. 1—9.

⁵ Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959—1961 гг.—НАІА АН УРСР, № 3986, с. 1—40.

⁶ Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг.—КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 18—22, рис. 1; Березовець Д. Т. Салтівська культура.—Археология УРСР, т. 3. К., 1975, с. 421—435.

У результаті досліджень встановлено, що фортеця мала прямокутну форму площею приблизно 100×140 м. Південна оборонна стіна відкрита на протязі 70 м. У більшій її частині збереглися окремі облицювальні камені і забутування (рис. 2). Тільки у південно-східній частині городища розкрита ділянка стіни, яка була складена з одного-двох рядів обтесаних плит внутрішнього облицювання і мала забутування довжиною до 24 м. На даному відрізку південної стіни, як і на інших її ділянках, зовнішнє облицювання не збереглось, але простежені виїмки від вибраних зовнішніх плит дали змогу визначити, що ширина цієї стіни дорівнювала 4 м. Досить добре зберігся ще один відрізок південної оборонної стіни у південно-західній частині городища, де також є внутрішнє облицювання і забутування.

Східна оборонна стіна представлена незначними залишками. Зовнішнє облицювання, досліджене на протязі 12,5 м, складалося з 24 великих щільно пригнаних плит прямокутної форми. Тут добре простежувалось забутування з шарів глини і каміння загальною висотою 0,5—0,7 м. Виявлені частини внутрішнього і зовнішнього панцирів дали змогу визначити товщину східної стіни (3,65 м). Біля північно-східного кута городища відкритий завал із дрібного каміння площею 20 m^2 , що, можливо, являв собою залишки якоїсь споруди, розташованої в цитаделі безпосередньо біля стіни. Північна і західна оборонні стіни досліджені в незначній частині.

Отже, під час вивчення салтівських оборонних споруд встановлено, що стіни цитаделі були споруджені з вапняку і складалися з двох рядів облицювальних плит — внутрішнього і зовнішнього, простір між якими забутувався дрібним камінням, щебенем, глиною. Плити панциря мали правильну прямокутну форму, їх розміри $0,45 \times 0,50—0,60$ м. Поверхня була частково оброблена. Укладались вони насухо, без фундаменту, безпосередньо на поверхні давнього горизонту і тільки місцями внаслідок нерівностей ґрунту під плити закладалась утрамбована глина. Така підсипка простежена під східною стіною.

Уявлення про товщину стін дають краще збережені їх частини. Південна стіна досягала товщини 4 м. Враховуючи рельєф, такою ж була і західна. Північна, розташована біля обриву, певно, завтовшки (3,65 м) не поступалась східній. Різна товщина стін дає підстави припустити, що салтівські фортифікатори доцільно використовували умови рельєфу.

Визначити точну висоту кріпосних стін у наш час неможливо, але масивність їх у нижній частині свідчить про велике навантаження, тому найбільш імовірно, що вони мали висоту 10—12 м⁷.

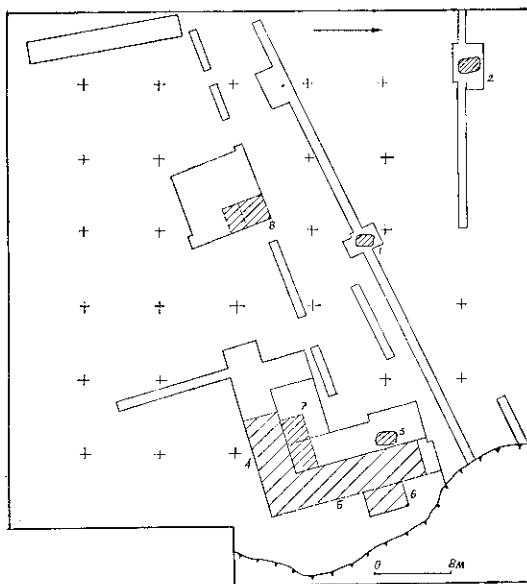

Рис. 1. План розкопу південно-східної частини городища.

1 — напівземлянка № 1; 2 — піповземлянка № 2; 3 — напівземлянка № 3; 4 — південна стіна; 5 — східна стіна; 6 — башта; 7 — кам'яна будівля I; 8 — кам'яна будівля II.

⁷ Філон Византійский. О фортификации, III, 1, 2; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 26.

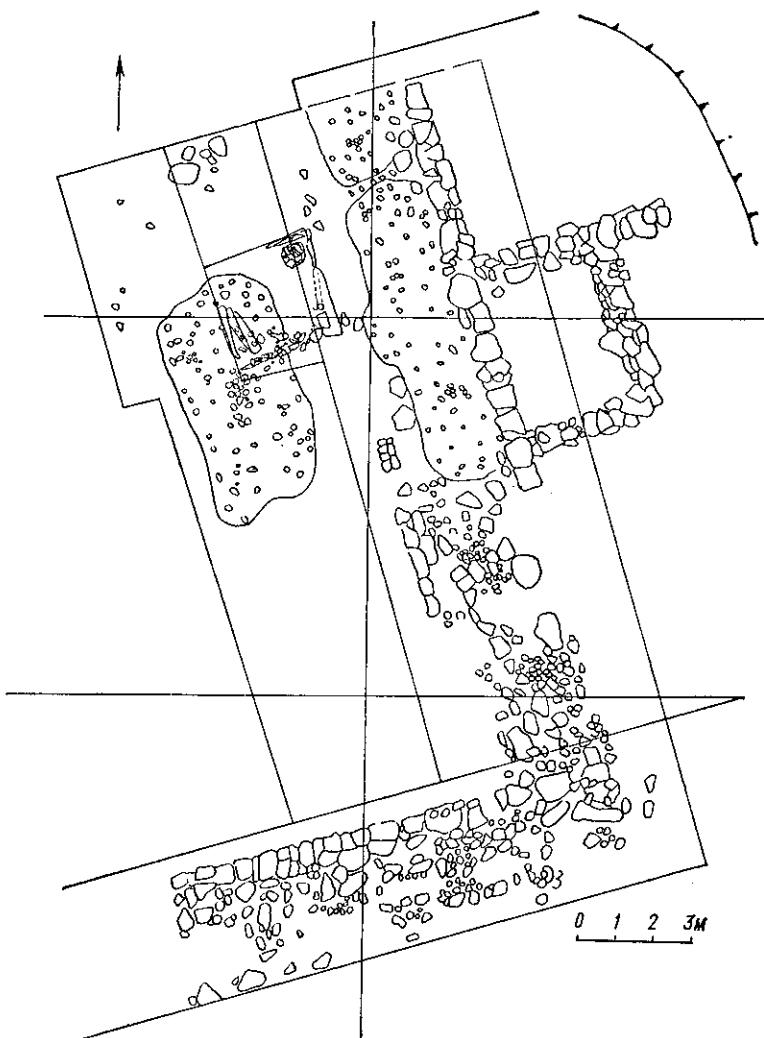

Рис. 2. Південно-східний кут фортеці. Башта. Напівземлянка № 3.

Як і інші середньовічні фортеці⁸, оборонні споруди Салтова зміщенні баштами, одна з яких виявлена біля східної стіни, за 10 м на північ від південно-східного кута фортеці. Від башти зберігся прямокутний в плані кам'яний фундамент розміром 5,90 м (північ — південь) $\times$ 3,20 (схід — захід). Судячи з відкритих залишків, вона мала три стіни, четвертою, західною, була східна кріпосна стіна. Збереглися тільки нижні 2—3 ряди кладки товщиною 0,50 м, споруджені з таких же великих прямокутних плит пісковику, як і все облицювання оборонної стіни. Долівка башти з добре втрамбованої глини вкрита великими вугільними плямами.

Розкопана башта не єдина в фортеці. В. О. Бабенко, характеризуючи стан її оборонних споруд, наприкінці XIX ст. писав, що за усними повідомленнями «не так давно навколо всього городища був помітний цілком збережений фундамент від величезних стін, причому в кутах фундамент цей дуже розшириався»⁹. Очевидно, ці розширені ділянки

⁸ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, 1958, № 62, с. 62; Раппопорт П. А. Крепостные сооружения Саркела.—МИА, 1959, № 75, с. 12.

⁹ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры., с. 468.

стін у кутах і являли собою залишки кількох башт, одна з яких виявлена у південно-східній частині цитаделі.

Фортеця була також укріплена ровом, який проходив під самими стінами вздовж південної і західної сторони цитаделі і далі звертав на північ, де, можливо, з'єдинувався із заболоченою низиною. Відносно добре зберігся південний рів. Розрізи його, зроблені біля південної і західної стін, дають уявлення про конструктивні особливості і розміри. Верхня частина південного рову мала похилі стінки, унизу вони майже

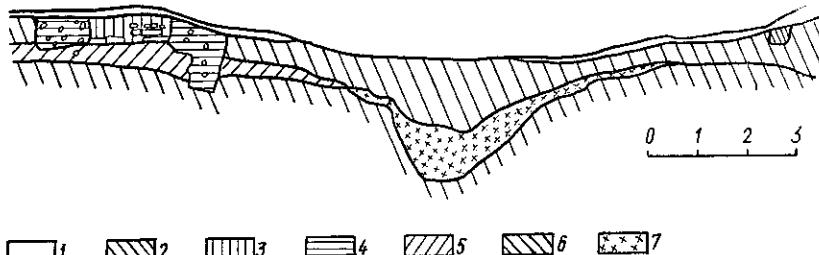

Рис. 3. Розріз південної оборонної стіни і рову.

1 — гумус; 2 — чорнозем з щебнем; 3 — жовта глина з камінням; 4 — щебінь; 5 — давній чорнозем; 6 — материк; 7 — заповнення рову.

перпендикулярно знижувались до дна. Глибина тут досягала 3 м, ширина у верхній частині 10 м, посередині 2 м, біля дна — 1 м (рис. 3). Західний рів влаштований так само, тільки верхня частина була вужча, ніж у південного, на 2—3 м.

Біля внутрішнього облицювання південної кріпосної стіни досліджено рівчак, який йшов паралельно стіні і мав розміри 0,9—1 м × 1,4 м. У ньому виявлені залишки стовпів діаметром 0,17—0,2 м, між якими було скучено каміння. Очевидно, ця споруда являла собою залишки дерев'яного частоколу, збудованого гарнізоном сторожового посту в XVII—XVIII ст. на тих ділянках укріплень, де середньовічні кам'яні стіни були вже повністю зруйновані. Розшуки в'їзду в цитадель, сліди якого за даними попередніх дослідників простежувались у західній стіні фортеці¹⁰, результатів не дали. Мабуть, в'їзд розташовувався у південній стіні і мав вихід у менш укріпленау частину городища.

Крім вивчення фортифікаційних споруд експедицією частково з'ясованій характер забудови та планування внутрішнього простору фортеці. Незначний культурний шар свідчить про рідке заселення площини цитаделі. Відсутність матеріалу VIII—IX ст. у північно-східній її частині дає підстави вважати, що ця територія в розглядуваний час взагалі не була заселена.

На території південної частини цитаделі відкриті будівлі двох типів — наземні і напівземлянкові.

Дві наземні споруди з кам'яними стінками були виявлені біля південної оборонної стіни. Будівля I (рис. 4, 1), відкрита біля південно-східного кута фортеці, орієнтована довгими стінами зі сходу на захід і складається з двох приміщень. Встановити їх розміри важко, бо кладка стін дуже зруйнована, але по залишках можна припустити, що східна половина мала розміри 7 м × 2,2—2,5 м. Західна половина такої ж ширини, а північна стіна збереглася на протязі 2 м. Південною і східною стіною приміщення було внутрішнє облицювання оборонних споруд. Товщина стін будівлі встановлюється по 2—3 рядам кладки (0,45—0,50 м). У східній половині будівлі I, біля західної стіни, відкриті залишки вогнища у вигляді круглої площаці (діаметр 1,5 м), вимощеної камінням. Південніше цієї площаці виявлений завал з обгорілих дере-

¹⁰ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г., с. 143.

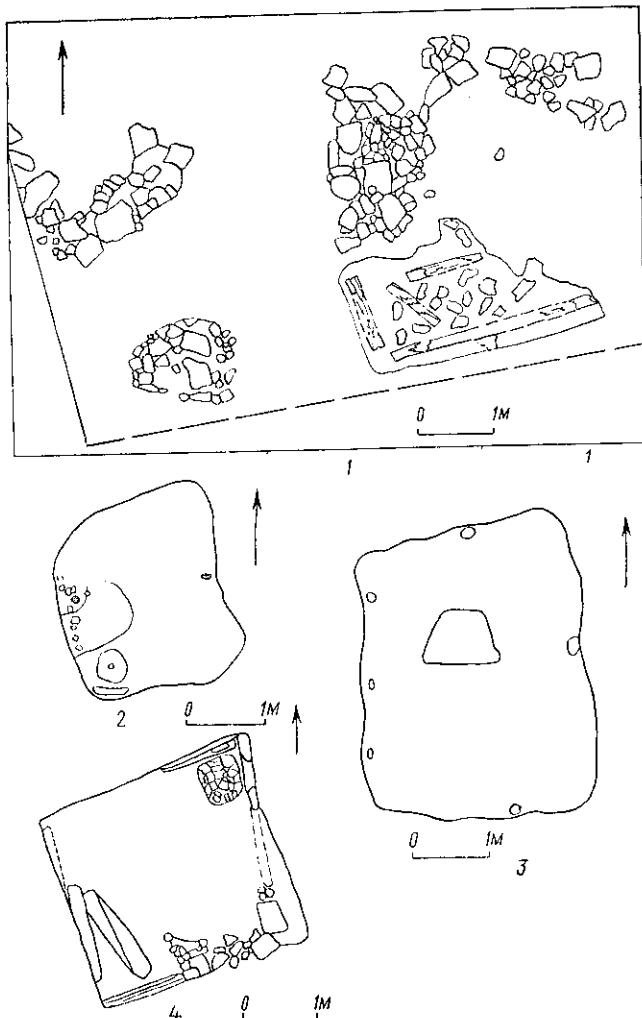

Рис. 4. Планы споруд, досліджених на городищі.

1 — будівельні залишки з каміння і обпалених деревин біля південної оборонної стіни; 2 — напівземлянка № 1; 3 — напівземлянка № 2; 4 — напівземлянка № 3.

0,4—0,5 м. Слідів входу в житло не виявлено. Кути злегка закруглені, долівка материкова. Вздовж східної і західної стін є ямки від стовпів розміром $0,12 \times 0,14$ м, глибиною 0,20 м. Судячи з їх розміщення, слід припустити, що розкопане житло мало двосхилий дах. Наявність обпалених ділянок підлоги і дрібного перепаленого каміння у західній частині напівземлянки свідчить про можливість розташування там вогнища.

Напівземлянка № 2 (рис. 4, 3) відкрита за 12 м на північний захід від попередньої і за 45 м на захід від східної оборонної стіни. Напівземлянка (площа 12 m^2) в плані прямокутна, кути злегка закруглені, орієнтована по сторонах світу, заглиблена на 0,8 м. Долівка материкова. Посеред житла виявлені залишки вогнища розміром 0,85 м (північ — південь) $\times$ 0,80 м (схід — захід). На підлозі збереглося шість стовлових ямок діаметром 0,15—0,2 м. Ті з них, що розташовані біля північної і південної стін, мабуть, належали опорним стовпам від перекриття, а ямки біля західної стіни, можливо, пов'язувались конструктивно з обшивкою стін житла дошками.

вин, приєднаний до оборонної стіни.

Будівля II, яка також мала два приміщення, була приєднана до південної оборонної стіни і розташовувалась за 20 м на захід від першої. Розміри будівлі II через погану збереженість стін не визначені. Основа північної стіни однієї з камер, орієнтованої зі сходу на захід, збереглася протягом 8 м, ширину 0,5—0,6 м. В одному з приміщень були виявлені залишки вогнища з кам'яними стінками.

Описані кам'яні будівлі виконували, очевидно, роль службових приміщень.

Крім наземних споруд у кріпості досліджено три напівземлянки.

Напівземлянка № 1 (рис. 4, 2) розташована за 18 м від південної стіни і за 26 м від східної. Вона прямокутна в плані розміром 3 м (північ — південний) $\times$ 2,5 м (схід — захід), заглиблена на

Напівземлянка № 3 (рис. 4, 4), розташована біля східної башти впритул до східної оборонної стіни, квадратна в плані, розміром $3,2 \text{ м} \times 3,2 \text{ м}$. Стіни будівлі обкладені колодами діаметром 0,25—0,26 м. Біля південної стіни виявлені залишки вогнища з кам'яними стінками. У північно-східному куті збереглася прямокутна в плані кам'яна споруда невідомого призначення довжиною 0,6 м, ширину 0,5 м, висотою 0,4 м. Вона з боків ретельно обмазана глиною.

В усіх будівлях простежено наслідки пожежі: обпалені деревини, шматки перепаленої глини, вугілля, сліди згарища, попіл.

Дослідження оборонних укріплень фортеці, кам'яних будівель та напівземлянок дали значний речовий матеріал. Серед залізних виробів виділяються ніж, ножиці, кільця і пряжка від кінської упряжі, бронзова бляшка квадратної форми з опуклою серединкою (рис. 5, 6—10). Крім того, знайдено велику кількість металевих предметів, призначення яких не з'ясовано.

У південно-західному куті напівземлянки № 1 трапились два жорна з валняку діаметром 0,4 м, товщиною 0,05 м. Є також багато точильних брусків різних розмірів, виготовлених з сірого дрібнозернистого пісковику (рис. 5, 1, 2), прасел з стінок амфор, сіролощеного посуду і глини (рис. 5, 3—5). Виявлена також досить різноманітна кераміка: кухонна, лощена, тарна (рис. 6, 1—3). У напівземлянці № 1 біля вогнища знайдений невеликий горщик з ледве відігнутими вінцями і конусоподібним тулубом. Дві невеликі петельчасті ручки прилягають до плічок. Поверхня трохи підлощена, на рівні верхньої частини ручок горщик орнаментований врізною хвилею і жолобком. Посудина виготовлена з грубого глиняного тіста, поверхня бура з сірими плямами, випал слабкий (рис. 6, 1). Форма горщика не є характерною для салтівської кухонної кераміки, деякі близькі форми відомі лише серед посуду з Саркела і Нові Пазару¹¹.

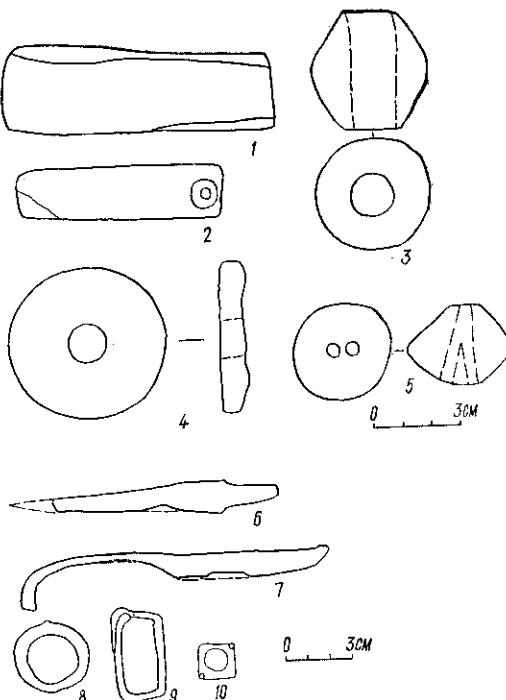

Рис. 5. Речові знахідки.

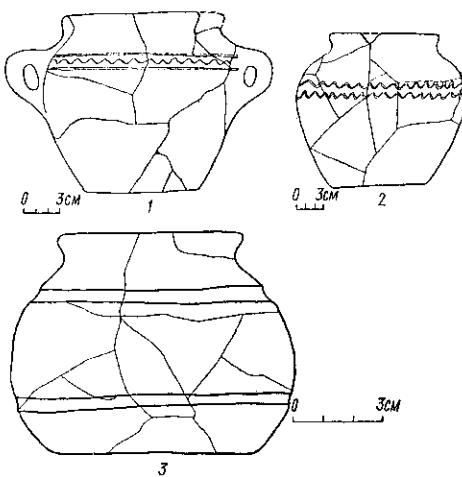

Рис. 6. Кераміка.

¹¹ Плетнева С. А. Кераміка Саркела — Белой Вежи.— МИА, 1959, № 75, с. 216, рис. 4; Станчев С. Р. Новый памятник ранней болгарской культуры.— СА, 1957, № 27, с. 118, 126.

За комплексом знахідок досліджені напівземлянки мали побутове призначення і є одночасними з кам'яними будівлями та оборонними стінами фортеці.

Вивчення конструкції і планування оборонних споруд та будівель свідчить про те, що життя у фортеці було зосереджене головним чином біля оборонних стін. Досліджені об'єкти розташовані безпосередньо біля стін або недалеко від них. Очевидно, кам'яні будівлі і напівземлянка № 3 мали спеціальне призначення і пов'язувались з вартою службою. Кам'яна площаадка поблизу башти, завалена обгорілими колодами, є, мабуть, залишками сходів, що вели нагору.

Салтівська фортеця — цитадель — не єдина пам'ятка такого роду серед старожитностей алано-болгарських племен басейну Сіверського Дінця і Подоння. У лісостеповій смузі відомо кілька городищ, аналогічних Салтівському: Маяцьке, Дмитрівське, Мохнач та ін. За характером будівельної техніки найближче Салтівському Маяцьке городище, де стіни також споруджені без фундаменту, облицювальні камені розміром $0,6 \times 0,3 \times 0,3$ м, покладені без розчину, а простір між стінами заповнений дрібним щебенем. Ширина стін Маяцького городища 4,5—7,5 м¹².

Така сама техніка простежується на правобережному Цимлянському городищі¹³. Очевидно, прийом будівництва фортифікаційних стін з двох рядів облицювальних блоків та забутування у вигляді щебеня або рваного бутового каміння бере свій початок у Римській імперії і Візантії. Він був засвоєний салтівським населенням в процесі культурних зв'язків з Кримом і Закавказзям у межах політичної інтеграції, викликаної утворенням Хазарського каганату¹⁴.

Застосування під стінами площаадки з добре утрамбованої глини зафіковано при розкопках Дербента¹⁵, проте там така платформа є основовою сирцевої стіни, в той час як кам'яні стіни Салтівської цитаделі збудовані без попереднього спорудження фундаменту. У Маяках стіни також не мають фундаменту, але облицювальні плити покладені на дошки¹⁶. Деякі аналогії простежуються і в характері забудови фортець, і в типах споруд¹⁷.

Салтовське городище С. О. Плетньова віднесла до пам'яток типу «кам'яних замків»¹⁸, але, не маючи у своєму розпорядженні даних дослідження городища 1959—1961 рр., вона вважає, що Салтів не виходить за рамки однокультурних і синхронних їому пам'яток¹⁹.

Матеріали, здобуті Кочетокською експедицією під час дослідження Салтівського комплексу, свідчать про те, що у районі Салтова у VIII—IX ст. було місто площею близько 120 га²⁰. Це дає підставу вважати, що Салтів був, можливо, адміністративним центром каганату в північних лісостепових землях. Як відомо, в сферу впливу останнього входили на північному заході і півночі зайнятої ним території також

¹² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.—ИАК, вып. 43, 1911, с. 5; Милютин А. И. Раскопки 1906 г. на Маяцком городище.—ИАК, 1909, вып. 29, с. 153—163; Плетнєва С. А. Работы Советско-венгерской экспедиции.—АО за 1975 г. М., 1976, с. 80; Плетнєва С. А., Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Винников А. З., Кашикин А. В., Флеров В. С. Работы Советско-венгерской экспедиции.—АО за 1977 г. М., 1977, с. 77—78.

¹³ Ляпушкин И. И. Раскопки правобережного Цимлянского городища.—КСИИМК, 1940, вып. 4, с. 62; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры..., с. 135; Плетнєва С. А. От кочевий к городам.—МИА, 1967, № 142, с. 35—40.

¹⁴ Плетнєва С. А. От кочевий к городам, с. 33—34.

¹⁵ Кудрявцев А. А. Раскопки цитадели Нарын-Каоа в Дербенте.—АО за 1974 г. М., 1975, с. 118.

¹⁶ Плетнєва С. А., Афанасьев Г. А., Атавин А. Г., Винников А. З., Кашикин А. В., Флеров В. С. Работы Советско-венгерской экспедиции, с. 77.

¹⁷ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры..., с. 98, 100, 191.

¹⁸ Плетнєва С. А. От кочевий к городам, с. 25.

¹⁹ Там же, с. 31—32.

²⁰ Березовець Д. Т. Салтівська культура, с. 422, 424.

деякі східнослов'янські племена. При цьому слід, мабуть, припустити, що провідником впливу Хазарського каганату в населеніх слов'янами землях були алано-болгарські племена басейну Дона і Сіверського Дніця. Археологічно цей момент, як нам здається, знаходить своє відображення в існуванні низки салтівських городищ і поселень у басейні Сіверського Дніця (Дмитрівське, Архангельське, Мохнач, Маяки, Суха Гомольша), серед яких Салтівське відігравало провідну роль.

Сліди пожежі, простежені на всіх розкопках і об'єктах, свідчать про те, що Салтівське городище припинило своє існування в результаті розгрому. Знахідки монет у катакомбах Салтівського могильника, які датовані початком Х ст.²¹, дають можливість припустити, що це сталося в середині або другій половині Х ст., оскільки монети, очевидно, потрапляли у поховання пізніше дати карбування в середньому на півстоліття²².

В літературі існує кілька думок щодо зникнення салтівської культури. Як вважає С. О. Плетньова, Салтівська фортеця і ряд інших розташованих в Подонні, були знищені печенігами²³. М. І. Артамонов загибелю салтівської культури пояснює розправою, яку вчинили хозари над непокірним ім народом²⁴. І. І. Ляпушкін припинення життя на салтово-маяцьких поселеннях пов'язує з якимись величими політичними подіями на південному сході Європи²⁵.

Можливо, деякі салтівські поселення були зруйновані печенігами, але, якщо вважати верхньою датою існування культури другу половину Х ст., то зруйнування салтівських фортець у верхів'ях Дніця можна також пояснити походами Святослава на схід у 965—968 рр.²⁶, які мали свою метою зміцнення економічного становища і забезпечення східних кордонів Русі після приєднання вятичів і сіверян²⁷. Імовірно, Салтівська фортеця, що, певно, була провідним центром політики каганату в північних землях, зазнала розгрому саме під час цих походів.

О. В. ИЧЕНСКАЯ

Цитадель Салтовского городища

Резюме

Салтовское городище входит в комплекс археологических памятников, расположенных в районе с. Верхний Салтов Харьковской обл. Основные исследования памятника были проведены в 1959—1961 гг. Кочетокской экспедицией Института археологии АН УССР под руководством Д. Т. Березовца. Данные, полученные экспедицией, позволяют характеризовать устройство крепости, направление и размеры крепостных стен и башни, а также рва. Кроме изучения фортификационных сооружений был выяснен характер застройки внутреннего пространства крепости. В ее южной части открыты наземные постройки и полуzemлянки. Исследование конструкции и планировки оборонительных сооружений и построек свидетельствует о том, что жизнь в крепости была сосредоточена главным образом у оборонительных стен и большинство построек имело служебное назначение. Анализ салтовского комплекса позволяет сделать вывод о существовании в районе Верхнего Салтова в VIII—Х вв. крупного города, возможно, административного центра Хазарского каганата. Следы пожара, обнаруженные на всех раскопках и объектах, свидетельствуют о разгроме городища, который произошел, видимо, во второй половине Х в.

²¹ Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии.—Труды XII АС, 1905, т. 1, с. 393; Покровский А. М. Верхнесалтовский могильник.—Труды XII АС, 1905, т. 1, с. 475.

²² Янина С. А. Куфические монеты из могильника Мыдлань-Шай.—ВАУ, вып. 3. Свердловск, 1962, с. 130.

²³ Плетнёва С. А. Печенеги, торки, половцы в южно-русских степях.—МИА, 1958, № 62, с. 214.

²⁴ Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 357—358.

²⁵ Ляпушкин И. И. Памятники Салтово-маяцкой культуры., с. 148.

²⁶ Артамонов М. И. Указ. соч., с. 429; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1. М., 1966, с. 495; История УРСР, т. 1. К., 1977, с. 313—314.

²⁷ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. К., 1975, с. 153.

З. В. ЯНУШЕВИЧ

Культурные растения Юго-Запада СССР
по палеоботаническим исследованиям.
Кишинев, 1976

Одним з найважливіших завдань археології є всебічне вивчення економіки стародавніх суспільств, відтворення базису, на якому виникла їхня матеріальна і духовна культура. На сучасному рівні цю проблему можна вирішувати лише за допомогою природничих наук — ботаніки, зоології тощо. Тому цілком закономірним є підвищення в останні роки інтересу до палеоботанічних досліджень, що охоплюють різні регіони земної кулі. Досить згадати праці Х. Хельбека, М. Хопф, Р. Деннелла, М. Кліховської, З. Темпіра, Е. Хайналової та багатьох інших палеоботаніків.

У нашій країні, де вивчення рослинних залишків, знайдених на археологічних об'єктах, вже має досить давні традиції, у цій галузі проводяться значні роботи. Одним з найбільш авторитетних радянських спеціалістів-палеоботаніків є З. В. Янушевич, багаторічний досвід якої у дослідженні культурних рослин давнини на південному заході СРСР узагальнений у рецензованій монографії.

У короткій вступній частині автор досить побіжно подає історію палеоботанічних досліджень, знайомить читача з методикою та матеріалом, наводить періодизацію згаданих у книзі археологічних пам'яток. Стисливість цієї частини тексту виправдана, бо історичний і почасти методичний аспекти проблеми докладніше висвітлені у наступних розділах.

Деякі зауваження можна зробити щодо невеликого розділу, присвяченого природним умовам Пруто-Дністровського району. Тут в основному йдеться про фізико-географічні особливості сучасного межиріччя Пруту і Дністра, а палеогеографія району висвітлена недостатньо і з досить застарілих позицій. До того ж розділ слабо пов'язаний з основним змістом книги і здається випадковим.

Найціннішими у монографії З. В. Янушевич є три великі розділи, присвячені основним культурним рослинам-злакам, бобовим та плодовим. Найважливіші висновки як біологічного, так і історичного змісту підсумовано у стислій післямові. До книги додається великий список використаної автором літератури.

Солідну джерелознавчу базу рецензованої праці становлять палеоботанічні матеріали з 95 археологічних пам'яток (65 у МРСР, 30 — на території УРСР), що охоплюють величезний відрізок часу від V тисячоліття до н. е. до пізнього середньовіччя.

Об'єктами дослідження були відбитки культурних рослин, в основному на фрагментах кераміки та глиняній обмазці жител. Рідше траплявся карбонізований матеріал (переважно із середньовічних пам'яток). Усі ці види джерел мають свої переваги і недоліки. Так, відбитки на кераміці чи обмазці досить надійно датовані, але часто позбавлені чітких морфологічних ознак. Обвуглени зернівки навпаки — майже завжди добре зберігають особливості будови, але їхня прив'язка до культурного шару буває сумнівною. У розпорядженні автора в ряді випадків були обидва види вихідного матеріалу, що сприяло глибині

дослідження. Оцінюючи методику останнього, відзначимо, що З. В. Янушевич не лише провадила виміри зернівок, а й використала систему індексів, яка дала можливість об'єктивно порівняти досліджений матеріал з археологічними знахідками Центральної та Західної Європи.

Кожний вид рослин розглянуто на широкому порівняльно-історичному тлі із зауваженням матеріалів Передньої Азії, Близького Сходу, Балкан, Центральної та Західної Європи, Кавказу, починаючи з VIII тисячоліття до н. е. Таким чином, аналіз культурних рослин давнини на території УРСР та МРСР логічно пов'язаний з більш загальною проблемою виникнення того чи іншого виду взагалі. Такий підхід до джерел допомагає авторові надійно обґрунтувати висновки щодо шляхів і часу інтродукції культурних рослин на південний захід СРСР (Правобережна Україна і Молдавія). Нагадаємо, що саме цей район, поряд з Кавказом та півднем Середньої Азії, вважається найдавнішим осередком землеробства на території СРСР. Велике надбання людства — перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства — досягає цього району разом з племенами неолітичних культур буго-дністровської та лінійно-стрічкової кераміки. Про знайомство носіїв згаданих культур із землеробською працею переконливо свідчить наведений З. В. Янушевич список зернових, виявлених нею на неолітичних поселеннях Молдавії (на жаль, палеоботанічні матеріали неоліту на території України ще не досліджені). Кераміка та глиняна обмазка жител з Сорок II, III, V, Руптури, Гури-Кам'янки тощо містить відбитки зернівок, колосків і лусочек плівчастих пшениць — однозернянки, двозернянки (еммеру), спельти. Не випадково ці знахідки нечисленні: йдеться про перші кроки землеробства, навички якого було закріплено лише у наступному періоді енеоліту.

Вже на ранньому етапі трипільської культури, що є на даній території синонімом енеоліту, зернові (насамперед двозернянка та спельта) зафіксовані З. В. Янушевич у матеріалах численних поселень. Тоді ж відбулося перше знайомство трипільців з голозерними пшеницями (карликова), бобовими (горох, чина, вика, ервілія), плодовими (алича, абрикос, слива).

Дуже важливим є висновок автора про те, що ячмінь (переважно голозерний) відсутній на неолітичних пам'ятках і вперше зафіксований у матеріалах раннього Трипілля. Цей факт слід розглядати як посередне підтвердження зробленого на широкому матеріалі висновку археологів про появу на південному заході СРСР нового населення на рубежі неоліту та енеоліту¹.

Основний палеоботанічний матеріал, вивчений автором, походить з пам'яток середнього та пізнього етапів трипільської культури і свідчить, що місцеве населення у досить широкому масштабі вирощувало плівчасті пшениці (переважно двозернянку), голозерний та плівчастий ячмінь, просо, бобові, плодові і навіть виноград. Для археолога, який вивчає проблеми давнього землеробства, важливими є конкретні й більш загальні спостереження З. В. Янушевич. Вона пише, зокрема, що двозернянка та спельта стали основними зерновими культурами завдяки своїм біологічним особливостям: витривалості, невибагливості, високим ютівним якостям (с. 56—57, 74). На деяких поселеннях вирощували якийсь певний вид пшениці (зокрема, однозернянку у Путинештах і Варварівці), на інших були змішані посіви однозернянки, еммеру та спельти (с. 31). Дуже цікавим і, очевидно, вірним є припущення автора про культовий характер відбитків цілих колосків пшениці на стінках великих розписних посудин трипільських поселень Бринзени-Циганка й Варварівка VIII, XV (с. 51).

¹ Бибиков С. Н. Раннитрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре.— МИА, 1953, № 38, с. 276—288.

Найважливішим і принциповим досягненням З. В. Янушевич є, на наш погляд, висновок про інтродукцію найдавніших злаків у південно-західні райони СРСР з Балканського п-ва. Обґрутуванню цього висновку присвячено чимало сторінок рецензованої книги. Слід зазначити, що автором особисто опрацьований палеоботанічний матеріал з неолітичних поселень Болгарії (Банята, Биково, Овчарово) і Румунії (Радовану); цей факт надає особливої переконливості її узагальненням. Як показує дослідниця, за видовим складом пшениці неоенеолітичних пам'яток Болгарії і південного заходу СРСР дуже близькі, отже, запропонований нею балканський шлях проникнення однозернянки, еммеру і спельти (с. 57—60, 73—75) у Пруто-Дністровський район (додамо, через пониззя Дунаю) здається більш, ніж ймовірним. Передчасним виглядає лише твердження про те, що Балканський п-ів, поряд з Малою Азією, входив до зони первинного окультурення однозернянки (с. 38). Певне, з Балкан потрапили на досліджувану територію і ячміні, хоча в цьому випадку автор утримується від категоричних висновків (с. 116).

Автор добре обізнаний з палеоботанічними матеріалами широкого територіально-хронологічного діапазону, в тому числі з найновішими. Це допомагає З. В. Янушевич впевнено почуватися у полеміці з колегами, зокрема з таким відомим дослідником, як Х. Хельбек. Так, вона не погоджується з думкою останнього щодо виникнення спельти у Європі і дальнішого її просування в Передню Азію, вважаючи, що батьківщиною цього злаку є Іран і Закавказзя. Невірним здається їй і запропонований Х. Хельбеком шлях надходження жита із Середньою Азією у Західну Європу через Урал і Поволжя за допомогою кочових племен ще у IV—III тисячоліттях до н. е. Аргументи, наведені дослідницею на користь її точки зору (с. 74—76, 133—134), в обох випадках є досить переконливими.

Даючи загальну оцінку первісного південно-західного землеробського центру на території СРСР на підставі палеоботанічних джерел, автор порівнює його із Закавказзям та Середньою Азією. В результаті З. В. Янушевич дійшла висновку про самостійність і специфіку цього центру порівняно з двома іншими, а також про тісний його зв'язок з Балканами (с. 200—201). Ця думка є цілком слушною, бо стверджується багатьма іншими даними — сутто археологічними, етнографічними, палеозоологічними тощо.

Досягнення ранніх періодів землеробства були розвинуті та при множенні у наступні часи. Автором проаналізований значний палеоботанічний матеріал з пам'яток епохи бронзи (культура Ноа), раннього заліза (фракійський гальштат і скіфський час), римського періоду (черняхівська культура) і пізніших. Важливими є дані З. В. Янушевич про склад культурних рослин, які вирощували ранньослов'янські племена рубежу нашої ери, коли вони вперше згадуються в античних писемних джерелах під ім'ям венедів (зарубинецька культура). Ці матеріали допомагають глибше зрозуміти характер землеробства слов'янських племен. На жаль, ранньослов'янські поселення першої половини I тисячоліття н. е. майже не досліджувалися у палеоботанічному відношенні.

Цікаві спостереження автора щодо видів культурних рослин у історичні часи. В книзі, зокрема, простежений поступовий процес заміни плівчастих пшениць голозерними (карликова та м'яка), масові знахідки яких пов'язані вже із середньовіччям. Тоді ж був поширеніший ячмінь, дуже різноманітний за формами і навіть видами. Прoso широко вживали в епохи раннього заліза (автор згадує масові знахідки його на Трахтемирівському городищі), у зарубинецькій культурі, в ранньому середньовіччі. Овес подекуди зафіксований у чистих посівах (поселення

культури карпатських курганів у Глибокому), хоча в цілому не був поширений.

Дискусійним є питання про введення жита у посіви. Автор вважає, що на території України і Молдавії цей процес відбувався у середньовіччі, а більш ранні знахідки (зокрема, на пам'ятках черняхівської культури) кваліфікує як бур'яністо-польове жито, виходячи з форми зернівок та їхніх невеликих розмірів (с. 133). Але, як відомо, це жито має різноманітні за формою і розмірами зернівки, інколи більші, ніж у культурних рослин². Нагадаємо, що у багатьох районах Європи на пам'ятках римського часу і раніше (пшеворська культура) жито вже було добре відомим і поширеним сільськогосподарським злаком³. Навряд чи можна відносити, як це робить автор (с. 134—138), до бур'яністо-польового жито, знайдене у великій кількості разом із пшеницею (останньої лише 10%) в житлах поселень III—II ст. до н. е. у північно-західному Криму. Отже, вважаємо цілком імовірним існування культурного жита на південному заході СРСР вже на початку I тисячоліття н. е., а можливо, навіть раніше.

Підсумовуючи, зазначимо, що книга З. В. Янушевич дає можливість простежити поступове зростання і зміни видового складу рослинного арсеналу стародавніх землеробів, образно кажучи, зазирнути у їхню комору. Практичне значення цієї книги для спеціалістів-археологів важко переоцінити. Вона стимулювала, зокрема, палеоботанічні пошуки на Україні, і одержані результати значно збагатили джерела до вивчення первісного землеробства на нашій території.

Рецензована монографія — перша у вітчизняній історіографії узагальнююча праця, побудована на аналізі великого палеоботанічного матеріалу археологічного походження, є серйозним і в багатьох аспектах новаторським дослідженням; вона використовує й розвиває досягнення передової радянської біології (зокрема, праці М. І. Вавілова). Книга стала помітним явищем у вітчизняній науковій літературі.

В. Г. Збенович, Г. О. Пашкевич

---

² Іванов А. П. Рожь. М.—Л., 1961, с. 65, 83—85.

³ Lange E. The development of agriculture during the first millenium A. D.—Geologiska Föreningens i Stockholm Forhandlingar, vol. 97, N 2, 1975, p. 115—124.

М. П. ОЛЕНКОВСЬКИЙ

Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині

З метою виявлення нових пам'яток кам'яного віку у степах Північного Причорномор'я, у 1973—1976 рр. автором проводились розвідки на території нижньодніпровських пісків. Враховуючи, що ця територія останнім часом інтенсивно засаджується лісами, розвідки мали також охоронне значення.

Відкрито десять пунктів з матеріалом пізньомезолітично-ранньонеолітичного часу. Дев'ять з них розташовані досить кучою, на площі 1×4 км на відстані до 4 км від залізничної станції Великі Копані та майже 20 км від Дніпра.

Великі Копані 1 (рис. 1, 1—20). Знаходиться в 2 км на північний схід від залізничної станції. В улоговині розміром 60×35 м, в якій залягав різночасовий матеріал, виділене скupчення розміром 20×15 м з матеріалом пізньомезолітичного часу. Зібрана колекція налічує більш як 100 крем'яних виробів. Серед них дві трапеції, верхня основа однієї з яких оброблена дрібною притуплюючою ретушшю (рис. 1, 2), маленький круглий скребочок, різець (на відщепі), уламок пластинки з виїмкою, ретушовані пластинки та дрібні відщепи, пластинки та мікропластиники.

Великі Копані 2 (рис. 1, 21—26). Знаходиться в 200 м на північний захід від пункту Великі Копані 1. Серед основного матеріалу, який відноситься до доби середньої бронзи, виділені шість виробів пізньомезолітично-ранньонеолітичного вигляду: нуклеус, скobel' на нуклеусовидному виробі, маленький скребочок підокруглої форми, уламок пластинки з ретушшю та уламки вузьких, правильно огранованих пластинок.

Великі Копані 4 (рис. 1, 27—35). Знаходиться на відстані 3 км на північний захід від залізничної станції. Матеріал, зібраний на площі 15×30 м, одночасовий, налічує 27 крем'яних виробів. У колекції є маленький кінцевий скребочок на відщепі, асиметрична трапеція, мікрорізець, свердло, уламок пластинки з виїмкою та ретушшю, перетини та уламки пластинок та відходи виробництва.

Великі Копані 7 (рис. 1, 36—46). Знаходиться у 0,5 км на північний захід від пункту Великі Копані 4. Зібраний на площі 20×35 м, матеріал одночасовий. Колекція налічує 85 крем'яних предметів: 3 маленьких підокруглих скребочка, уламок пластинки з притупленим краєм, уламки пластинок з ретушшю, відщеп з ретушшю, уламки пластинок та мікропластинок, відходи виробництва.

Великі Копані 10 (рис. 1, 47—50). Знаходиться на відстані 0,3 км на захід від пункту Великі Копані 1. Зібраний на площі 10×20 м матеріал одночасовий, налічує 9 крем'яних виробів: маленький круглий скребочок, асиметрична трапеція з боковими війомками, уламок мікропластинки та відходи виробництва.

Великі Копані 11 (рис. 1, 51, 52). Знаходиться на відстані 0,2 км на північ від пункту Великі Копані 10. Зібраний на площі 15×15 м матеріал одночасовий, налічує 14 крем'яних виробів. В колекції є висока асиметрична трапеція, уламок призматичної пластинки та відходи виробництва.

Великі Копані 24 (рис. 1, 53, 54). Знаходиться на відстані 0,4 км на південь від пункту Великі Копані 1. Серед матеріалу, зібраного на площі 5×15 м, є: підокруглий скребочок, пластинка з виїмками та відходи виробництва.

Великі Копані 27 (рис. 1, 55—57). Знаходиться на відстані 0,3 км на північний захід від пункту Великі Копані 1. Зібрана на площі 15×30 м колекція налічує 9 крем'яних виробів. Складається з мікропластинки, уламків пластинок та відходів виробництва.

Великі Копані 28 (рис. 1, 58—62). Знаходиться на відстані 2,5 км на північний північний захід від залізничної станції. Матеріал одночасовий. Зібрана на площі 15×35 м колекція складається з 9 крем'яних виробів: трапеції, перетинів пластинок, мікропластинки та відходів виробництва.

Матеріал з пунктів, що розташовані біля залізничної станції Великі Копані, зібрано в улоговинах на розвіяніх пісках. Культурний шар ні на одному з пунктів не зберігся. Всі 9 пунктів розташовані вздовж граници з рівними супішаннями землями, на відстані не більше 2 км вглиб бугристих пісків.

Ще один пункт з матеріалом пізньомезолітично-ранньонеолітичного часу відкрито на відстані 1,5 км від заплави Дніпра, неподалік від с. Піщанівка.

Піщанівка 4 (рис. 1, 63—65). Зібрані на площі 2×10 м матеріал одночасовий, налічує 6 крем'яних виробів: сегментовидна трапеція, два уламки пластинок, мікропластинка з ретушшю та луски.

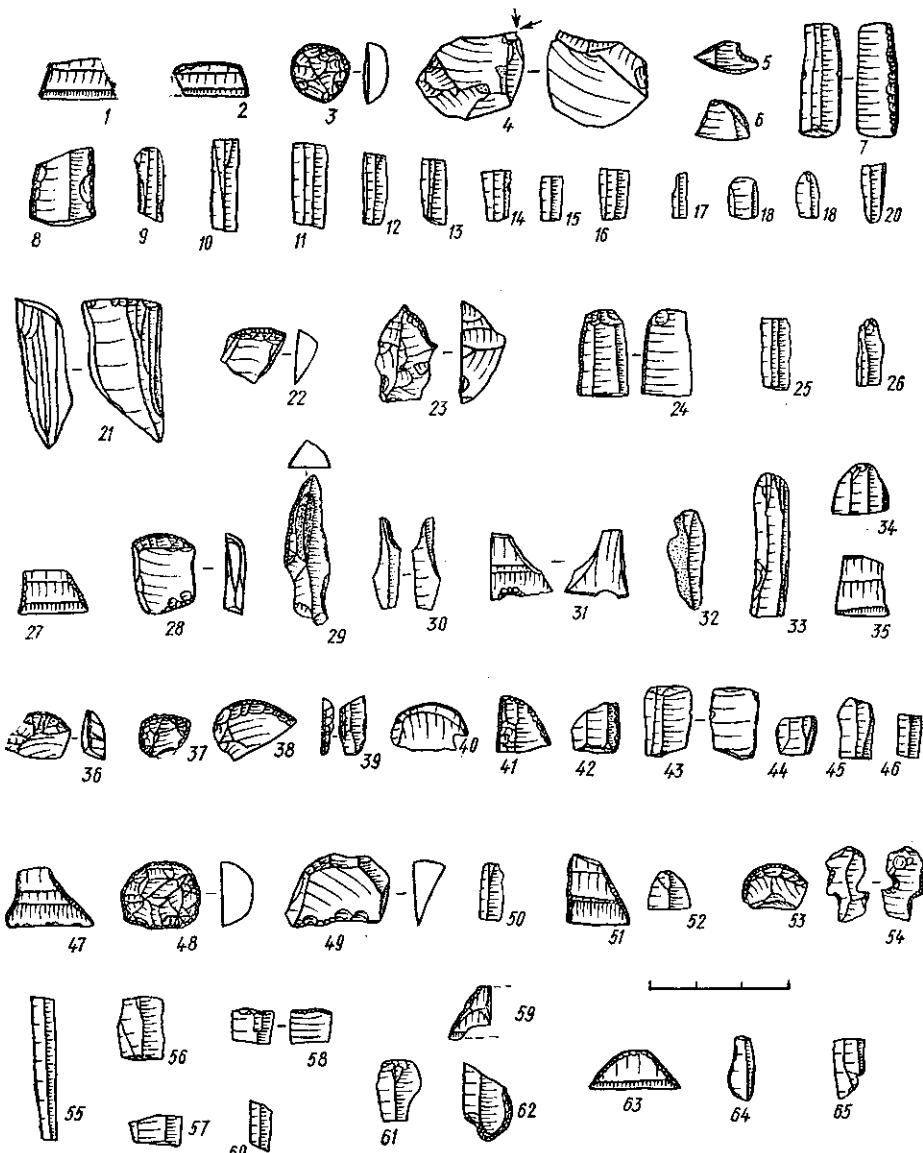

Рис. 1. Крем'яні вироби з пунктів Великі Копані 1 (1—20), Великі Копані 2 (21—26), Великі Копані 4 (27—35), Великі Копані 7 (36—46), Великі Копані 10 (47—50), Великі Копані 11 (51, 52), Великі Копані 24 (53, 54), Великі Копані 27 (55—57), Великі Копані 28 (58—62), Піщанівка 4 (63—65).

На нижньодніпровських пісках, крім матеріалу перелічених пунктів, були також знахідки окремих крем'яних виробів пізньомезолітично-неолітичного часу. Зібрані вони в уроч. Веремені на березі Ягорлицької затоки (рис. 2, 9—11, 18), поблизу залізничних станцій Раденськ (рис. 2, 1, 2, 4, 12, 16, 19, 21) та Великі Копані (рис. 2, 8, 13—15, 17), а також біля с. Піщанівка (рис. 2, 3, 5—7). Серед окремих знахідок є трапеції (рис. 2, 1—3), сегмент (рис. 2, 4), різці (рис. 2, 5, 6), пластинка з віймкою (рис. 2, 12), різчик (рис. 2, 7), пластина з віймкою на кінці (рис. 2, 11). Особливо треба відзначити вістря стріли (рис. 2, 18). Прямі аналогії йому серед знахідок у степах Північного Причорномор'я підібрати важко, але враховуючи на те, що вже в кінці першої половини неоліту тут з'являються вістря стріл з двобічною обробкою, а також на те, що близькі за формою до нашого, але без бокової вийомки є в Криму¹ типологічно це вістря, мабуть, датується часом не пізніше неоліту.

¹ Мацкевич Л. Г. Опыт типологической классификации микролитических индустрій Крыма (мезолит — неолит). — СА, 1971, № 1, с. 8.

Уесь матеріал виділяється дуже високою мікролітичністю. Кремень високої якосості, різокольоровий — рожевий, коричневий, жовтий, темно- та світло-сірий. Значну частину складають вироби з прозорого та напівпрозорого кременю. На деяких виробах є ділянки з галечниковою або жолвачною коркою. Патинізованих виробів, покритих легкою блакитною або білою патиною, небагато. Наявність серед матеріалу пунктів відходів виробництва (дрібних відщепів, лусок та осколків) говорить про те, що виготовлення знарядь проводилося на площі цих стоянок. На усіх пунктах, за винятком

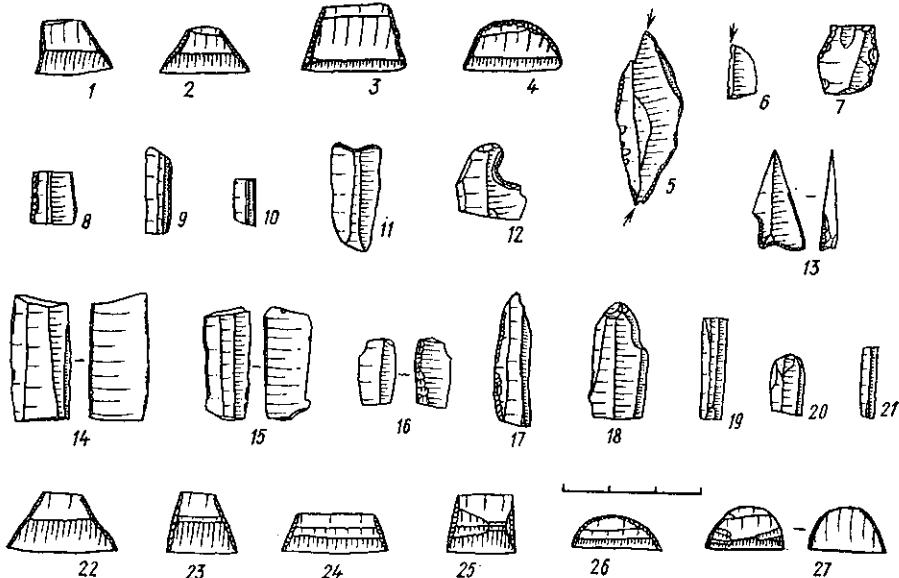

Рис. 2. Окремі знахідки з території нижньодніпровських пісків.

1—3, 22—25 — трапеції; 4, 26, 27 — сегменти; 5, 6 — різці; 7 — різчик; 8—10 — пластинки з при-
тупленим краєм; 11, 12 — пластинки з виїмками; 13 — вістря стріли; 14—17 — пластинки
з ретушшю; 18—21 — пластинки та мікропластинка.

Великих Копанів 28 та Піщанівки 4, знайдені обпалені кремені, серед яких переважають відходи виробництва. Майже на всіх пластинках, їх перетинах, мікропластинках, основах деяких трапецій є сліди використання у вигляді вищербин.

На території Херсонської області пізньомезолітичні стоянки до останнього часу не були відомі. Майже не відомі також ранньонеолітичні пам'ятники (крім раніш виявлених Л. Г. Мацкевичем двох пунктів на нижньодніпровських пісках²).

Приведений матеріал, а також колекція геометричних мікролітів Херсонського краєзнавчого музею (рис. 2, 22—27), яка налічує більш двох десятків, дозволяють зробити ряд попередніх висновків про заселення нижньодніпровських пісків та Нижнього Дніпра в межах Херсонської області в пізньомезолітичний та ранньонеолітичний час. Насамперед треба відзначити досить великий процент геометричних мікролітів, серед яких є трапеції і сегменти, а також відсутність вкладинок кукрекського типу, та різців. Це дає змогу стверджувати, що Нижній Дніпро був заселений не тільки населенням з кукрекськими рисами матеріальної культури, як це вважалось досі. У зібраному матеріалі присутні риси як гребінковської, так і горнокримської культури. Простежуються також деякі спільні риси з окремими пам'ятниками Надпоріжжя. Але говорити про своєрідну змішану культуру місцевого населення на основі нечисленного матеріалу зараз немає підстав. Жодного разу не були знайдені в одному комплексі характерні для різних культур знаряддя, так сегменти, типові для кримських пам'яток, не зустрінуті разом з асиметричними трапеціями, ногтівовидними та округлими скребачками — матеріалом більш характерним для гребінківської культури. Можливо, це результат нечисленності колекцій, але більш вірогідно, що нижньодніпровські піски відвідувались мисливцями, представниками різних культур Північного Причорномор'я. Можливо також припустити, що нижньодніпровські піски були південносхідною границею території гребінківської культури. Це припущення здається вірогідним, якщо врахувати, що північніше, ще далі на схід, ніж відкриті на нижньодніпровських пісках пункти, розташована гребінківська стоянка Казанка³.

Зважаючи на нечисленність та підйомний характер матеріалу, вище викладені висновки потребують ще підтвердження.

² Мацкевич Л. Г. Археологические разведки в Цюрупинском р-не Херсонской обл.—КС ОГАМ за 1963 г. Одесса, 1965, с. 20—35.

³ Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога.—Памятники древнейшей истории Евразии. 1975, М., с. 55—62.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Про роботу відділу
 античної археології
 Інституту археології АН УРСР
 у 1974—1978 рр.

Протягом 1974—1978 рр. співробітниками відділу під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібкова виконана тема «Античне місто та сільська округа у Північному Причорномор'ї». В основу розробки теми, що трактує різні сторони життя античних держав Північного Причорномор'я, покладені писемні та археологічні джерела. Аналіз найдавнішої європейської енциклопедії Плінія Старшого проливає світло на історію понад 40 міст цього регіону і на етнічний склад його населення. Найдокладніше автори праці спиняються на історії Ольвії. Вперше наводиться повне історіографічне дослідження цього поліса, уперше представлено опис більш як 60 поселень і городищ його хори. Історійний інтерес для економічної історії міста має зведення всіх типів монет міст Північного Причорномор'я, оригінальна інтерпретація дискусійних питань історії карбування. Важливий матеріал для відтворення культурних взаємозв'язків Північно-Західного Причорномор'я, ряду аспектів побуту й ідеології його населення містить розділ, присвячений вивченню теракот.

Тема представлена серією монографічних досліджень: С. Д. Крижицький. Ольвія (історіографічний нарис); А. В. Бураков. Хора Ольвії післягетьського періоду; В. О. Анохін. Монетна справа античних міст Північного Причорномор'я; А. С. Русєєва. Античні теракоти Північно-Західного Причорномор'я; М. В. Скржинська. Північне Причорномор'я в описі Плінія Старшого.

Співробітники Відділу античної археології також розробляли такі питання: Ю. І. Козуб. Некрополь Ольвії (історіографічне дослідження), М. В. Скржинська. Античні міста і племена Північного Причорномор'я за даними понтийських периплів, В. М. Корпусова. Спроба загальної класифікації кераміки римського часу Європейського Боспора, С. Б. Буйських. Оборонні споруди городищ північно-східної округи Ольвії у перші століття нашої ери, Н. О. Сон. Кераміка Тіри перших століть нашої ери (характеристика і класифікація).

Дослідження Ольвійської експедиції під керівництвом С. Д. Крижицького мали свою метою розкопки міста (С. Д. Крижицький, А. С. Русєєва, С. М. Мазараті, В. В. Крапивіна, А. І. Кудренко), поселень його хори (А. В. Бураков, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко), Ольвійського передмістя та некрополя (Ю. І. Козуб). Спеціальний загін (начальник С. Д. Крижицький) продовжив дослідження затопленої частини Ольвії 1975 р. до складу експедиції входить загін, що працює в Тіри (Н. О. Сон) і вивчає римські шари цього поліса.

За звітний період периферійний загін Ольвійської експедиції провів суцільну розвідку на узбережжях Березансько-Сосицького, Бузького та Дніпровського лиманів, а також у районі Березансько-Бузького межиріччя. Виявлено велика кількість пам'яток. Особливо цікавим є відкриття понад 70 архайчних грецьких поселень, що в шість разів перевищує число раніше відомих. Це відкриття допоможе вирішити питання про межі Ольвійської держави на ранніх етапах її існування, а також уточнити історичну періодизацію життя Ольвійської хори.

Вперше на одному з архайчних поселень (Велика Чорноморка II) ведуться багаторічні розкопки широкого плану. Досліджувались п'ять городищ перших століть нашої ери, де вивчались оборонні системи і культура населення цього часу. Особливо слід відзначити городище Скелька, що являє собою унікальний для ольвійського регіону тип укріпленого поселення.

Одним з провідних напрямків у дослідженнях міста було студіювання архайчних шарів, в результаті якого поставлено і розв'язано питання щодо типу найбільш ранніх жителів грецьких переселенців та характеру міської забудови у другій половині VI—на початку V ст. до н. е.

Закінчилося дослідження елліністичних шарів центрального кварталу Ольвії в районі агори; розкрито площа розміром більше 3000 м², близько 10 житлових будинків і кілька споруд суспільного і торговельного призначення. На захід від цього кварталу виявлено залишки будови, яку гіпотетично можна пов'язати з центральними західними ворітами міста.

Суттєві наслідки дало дослідження затопленої частини нижнього міста. Вивчались розвали північних оборонних стін, відкрито зону розташування припортових складів, одержано великий керамічний матеріал, у тому числі цілі посудини різних періодів.

Уперше *in situ* знайдено залишки культурного шару середини — другої половини III ст. н. е.

Співробітники відділу виступали з доповідями і брали участь у таких наукових конференціях. 1975 р. Всесоюзна археологічна конференція у Києві: С. Д. Крижицький. Основні результати розкопок Ольвії у 1970—1974 рр.; Ю. І. Козуб. Розкопки передмістя і некрополя Ольвії за 10 років; В. О. Анохін. Про місцевознаходження Ктенунта. Археологічна конференція, присвячена 150-річчю Одесського археологічного музею; С. Д. Крижицький. Початкові етапи формування античних житлових будинків у Північному Причорномор'ї; Ю. І. Козуб. Історична топографія некрополя Ольвії; В. М. Отрешко. Архаїчні та класичні шари на поселенні біля Закисової балки; С. Б. Буйських. Оборонна система Ольвійської держави перших століть нашої ери.

1976 р. XIV міжнародна конференція «Еігена» у Еревані: С. Д. Крижицький. Найдавніші шари житлових кварталів Ольвії; Ю. І. Козуб. Передмістя Ольвії; А. С. Русєєва. Орфічні культури Ольвії; В. М. Корпусова. Похованальний обряд сільського населення Боспора.

1977 р. Симпозіум з проблем грецької колонізації та структури ранньогрецьких держав у Північному і Східному Причорномор'ї (Цхалтубо): С. Д. Крижицький. Про розвиток міської території Ольвії у I тисячолітті до н. е.

1978 р. XVII конференція Інституту археології АН УРСР в Ужгороді: С. Д. Крижицький. Деякі результати польових досліджень Ольвії; А. С. Русєєва, М. В. Скрижинська. Ольвійський поліс і калліпіди; В. М. Корпусова. Роботи Північно-Кримської експедиції 1977 р.; С. Б. Буйських. Оборонні споруди Старобогданівського городища. XV міжнародна конференція «Еігена» у Болгарії: Ю. І. Козуб. Роль середземноморських традицій у похованальному обряді населення Ольвії.

В конференціях молодих вчених, що проводились Інститутом археології АН УРСР у 1974, 1976 і 1978 рр., брали участь С. Б. Буйських — Фігурні посудини з розкопок городища Золотий мис; Городище Мис у системі оборони Ольвії; Римське укріплення в уроч. Дідова Хата; Н. О. Соn — Склеп перших століть нашої ери з околиць Тіри; До дослідження Нижнього міста Ольвії; В. М. Крапивіна — Сіроолошена кераміка Ольвії римського часу; С. М. Мазараті — Мегарські чаши з розкопок Ольвії; В. М. Отрешко — Архаїчні поселення Березанського лиману.

За звітний період вийшло в світ понад 70 статей, публікацій, тез, а також підготовлений відділом збірник «Ольвія» (К., 1975) і три монографії: А. В. Бураков. Козирське городище рубежа первих століть нашої ери (К., 1976); В. А. Анохін. Монетное дело Херсонеса IV в. до н. э.— XII в. н. э. (К., 1977); М. В. Скрижинская. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего (К., 1977).

1978 р. підготовлено до видання монографію А. С. Русєєвої «Земледельческие культуры Ольвии догетского периода» та збірник «Исследования по античной археологии Северного Причерноморья».

За останній час кандидатські дисертації захистили А. С. Русєєва (Землеробські культури Ольвії догетського періоду, 1975 р.), В. М. Корпусова (Некрополі сільських поселень Боспора II ст. до н. е.— IV ст. н. е., 1975). Закінчили аспірантуру і прийняті на посаду молодших наукових співробітників Н. О. Соn (1977) і В. М. Отрешко (1978).

На наступні п'ять років Відділ запланував розробку теми: Структура поселень Ольвійського поліса (архаїчний період).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БАУ — Вестник археологии Урала
ВДИ — Вестник древней истории
ВФ — Вопросы философии
ДГС — Древности геродотовой Скифии
ЗДКМ — Збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею
ИААМК — Известия Археологической комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МОИП — Московское общество испытателей природы
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОВГЭ — Отдел Востока Государственного Эрмитажа
ПВЛ — Повесть временных лет
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
ПСФ — Проблемы сравнительной филологии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СОНИИ — Северо-Осетинский научно-исследовательский институт
СЭ — Советская этнография
ТГУ — Тартуский государственный университет
ТЗС — Труды по знаковым системам, Тарту
Tr...AC — Труды... Археологического съезда
IIJ — Indo-Iranien Journal
JA — Journal Asiatique
SC — Scithica et Caucasic
SCIIV — Studii si cercetării istoriei veche

З МІСТ

Статті

Бессонова С. С. Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології	3
Гаврилок Н. О. Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е.	17
Хавлюк П. І. (Вінниця). Про виробництво жерен на черняхівських поселеннях Побужжя	30
Гей О. О. (Москва). Середньодніпровська і північнопричорноморська зони черняхівської культури	35
Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова	53
Публікації та повідомлення	
Клапчук М. М. (м. Делятин Івано-Франківської обл.). Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина	65
Пясецький В. К. (Ровно), Залізняк Л. Л. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині	75
Телегін Д. Я. Амулети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я	82
Дзиговський О. М. (Одеса). Сарматські поховання поблизу гирла Дунаю	86
Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії	92
Іченська О. В. Цитадель Салтівського городища	101
Критика та бібліографія	
Збенович В. Г., Пашкевич Г. О. З. В. Янушевич. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям	110
Охорона археологічних пам'яток	
Оленковський М. П. (Херсон). Пізньомезолітичні стоянки на Херсонщині	114
Хроніка	
Скржинська М. В. Про роботу відділу античної археології Інституту археології АН УРСР у 1974—1978 рр.	117
Список скорочень	119

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Статті

Бессонова С. С. Некоторые религиозные аспекты скифской идеологии	3
Гаврилок Н. А. Керамика степных скифских погребений IV—III вв. до н. э.	17
Хавлюк П. И. (Винница). О производстве жерновов на черняховских поселениях Побужья	30
Гей О. А. (Москва). Среднеднепровская и северопричерноморская зоны черняховской культуры	52
Мезенцев В. И. О формировании городской территории древнего Чернигова	64
Публикации и сообщения	
Клапчук М. Н. (г. Делятин Ивано-Франковской обл.). Палеолитические и мезолитические местонахождения близ Делятина	65
Пясецкий В. К. (Ровно), Зализняк Л. Л. Неолитическое поселение в устье р. Злобич на Житомирщине	75
Телегин Д. Я. Амулеты эпохи бронзы — раннего железа из Поднепровья	82
Дзиговский А. Н. (Одесса). Сарматские погребения близ устья Дуная	86
Журавлев О. П. Мелкий рогатый скот еллинистического периода Ольвии	92
Иченская О. В. Цитадель Салтовского городища	101

Критика и библиография

Збенович В. Г., Пашкевич Г. А. З. В. Янушевич. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям	110
---	-----

Охрана археологических памятников

Оленковский М. П. (Херсон). Позднемезолитические стоянки на Херсонщине	114
--	-----

Хроника

Скржинская М. В. О работе отдела античной археологии Института археологии АН УССР в 1974—1978 гг.	117
---	-----

Список сокращений	119
-----------------------------	-----

1 руб. 60 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»